

THE FREE INDOLOGICAL COLLECTION

WWW.SANSKRITDOCUMENTS.ORG/TFIC

FAIR USE DECLARATION

This book is sourced from another online repository and provided to you at this site under the TFIC collection. It is provided under commonly held Fair Use guidelines for individual educational or research use. We believe that the book is in the public domain and public dissemination was the intent of the original repository. We applaud and support their work wholeheartedly and only provide this version of this book at this site to make it available to even more readers. We believe that cataloging plays a big part in finding valuable books and try to facilitate that, through our TFIC group efforts. In some cases, the original sources are no longer online or are very hard to access, or marked up in or provided in Indian languages, rather than the more widely used English language. TFIC tries to address these needs too. Our intent is to aid all these repositories and digitization projects and is in no way to undercut them. For more information about our mission and our fair use guidelines, please visit our website.

Note that we provide this book and others because, to the best of our knowledge, they are in the public domain, in our jurisdiction. However, before downloading and using it, you must verify that it is legal for you, in your jurisdiction, to access and use this copy of the book. Please do not download this book in error. We may not be held responsible for any copyright or other legal violations. Placing this notice in the front of every book, serves to both alert you, and to relieve us of any responsibility.

If you are the intellectual property owner of this or any other book in our collection, please email us, if you have any objections to how we present or provide this book here, or to our providing this book at all. We shall work with you immediately.

-The TFIC Team.

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

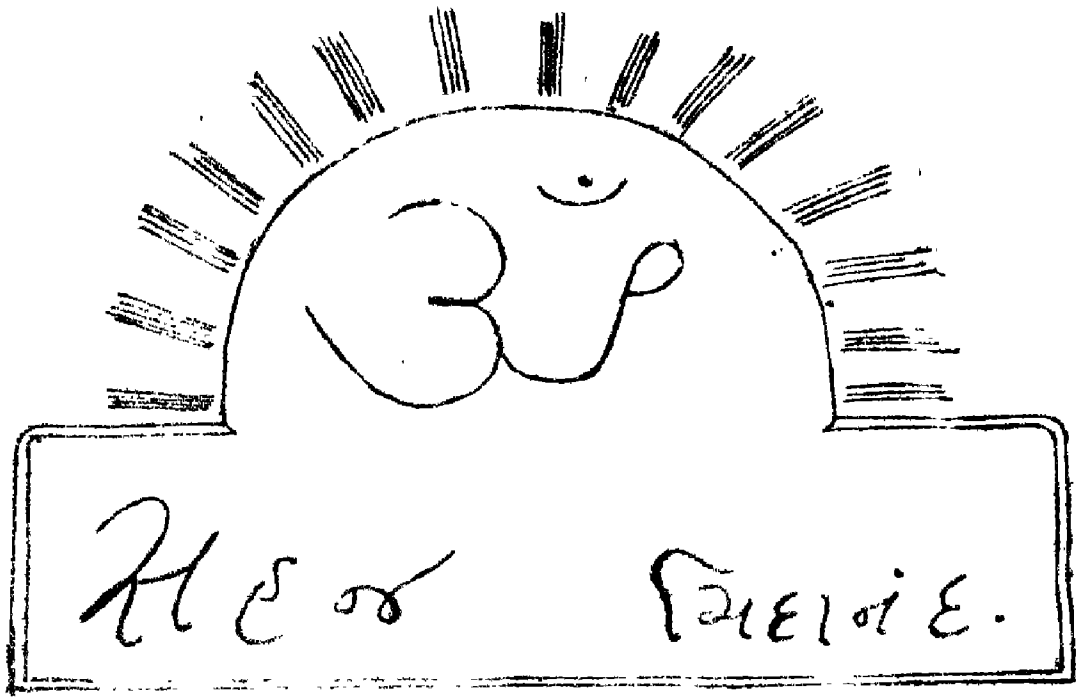
४००४

क्रम संख्या

०६१.७ फ़्लैच

काल नं०

खण्ड

શ્રી. કાનજીસ્વામી - હીરકજયન્તી

અભિનંદન-ગ્રંથ

- સમ્પાદક સમિતિ -

પં. ફલચન્દ સિદ્ધાન્તજાણી
હિમતલાલ જેઠાલાલ શાહ
ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ
પ્ર. હરિલાલ જૈન

13 May
1964

—: પ્ર...કા...શી...ક :—

શ્રી દિ. જૈન સુસુશ્રુ મંડળ

૧૭૩-૧૭૫, સુખાદેવી રોડ,

મુંબઈ : ૨.

શ્રી કાનજીસ્વામી હીરકલ્યાણી મહોત્સવ, મુંબઈ

વીર સં. ૨૪૬૦ વૈશાખ સુદ પોષ

(MAY 1964)

પ્રત : ૨૫૦૧

—: મુ...દ્ર...ક :—

ગુણવંત કોઠારી,

સુભાષ પ્રિન્ટરી,

ડો. દંડારીયા રોડ,

અમદાવાદ.

અ ભિ ને દ ને ☆

卐

જેમના જીવનનો ઝૂકાવ પહેલેથી જ આત્મશોધ તરફ છે, જન્મથી જ જેઓ આત્માને સાધવાના સંસ્કાર ને ભણુકાર સાથે લાવ્યા છે, આત્માથી માટેનો પુરુષાર્થ એ જેમનો જીવન મંત્ર છે. 'આત્મા' સાધવા માટે જેમનું જીવન એક ઉત્તમ આદર્શરૂપ છે. આ જીવન છે તે આત્માને સાધવા માટે જ છે એવી ઉત્તમ પ્રેરણા જેમના જીવનમાંથી મુમુક્ષુઓને મળે છે, એ રીતે જેમનો અવતાર મુમુક્ષુઓને માટે એક હીરા ગમાન છે, એવા 'હિન્દુસ્તાનના આ હીરાને' હીરકજયંતી પ્રસંગે ભારતભરના મુમુક્ષુઓ હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિથી આનંદપૂર્વક અભિનંદે છે.

અભિનંદન ☆

卐

જેમના જીવનનો ઝડાવ પડેલેથી જ આત્મશોધ તરફ છે,
જન્મથી જ જેણે આત્માને સાધવાના ચંદ્રકાર ને બળકાર
સાથે લાગ્યા છે, આત્માર્થ માટેનો પુરુષાર્થ એ જેમનો જીવન
ગોત્ર છે. 'આત્મા' સાધવા માટે જેમનું જીવન એક ઉત્તમ
આદર્શરૂપ છે. આ જીવન છે તે આત્માને સાધવા માટે જ
છે એવી ઉત્તમ પ્રેરણા જેમના જીવનમાંથી મુમુક્ષુઓને મળે
છે. એ રીતે જેમનો અવતાર મુમુક્ષુઓને માટે એક હીરા
નગ્માન છે, અથવા 'હિન્દુસ્તાનના આ હીરાને' હીરકજયંતી
પ્રસંગે ભાગ્યવરના મુમુક્ષુઓ હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિથી

આનંદપૂર્વક અભિનંદ છે.

પ્રકાશકીય

શ્રી જિનેન્દ્રશાસનના મહાન પ્રભાવક અને પ્રચારક પરમ ઉપકારી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની હીરકજયંતીના મહાન ઉત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત હર્ષોદ્ભાસ થાય છે. પૂ. સ્વામીજીની ૭૫મી જન્મજયંતીનો હીરક-મહોત્સવ ભારતની આ મહાન નગરી (મુંબઈ)માં ઉજવાઈ રહ્યો છે અને ભારતભરના લક્ષો તેમાં સાનંદ ભાગ લઈ રહ્યા છે, એ દેખીને ધન્યતા અનુભવાય છે. પૂ. ગુરુદેવ એ કોઈ અમુક ગામના કે અમુક સંસ્થાના નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતના જૈનસમાજના અમૂલ્ય નિધાન છે, એટલે તેઓ 'ભારત-અભિનંદનીય' છે. ખરેખર આજે શ્રી વીતરાગી જૈન માર્ગને પ્રકાશિત કરીને તેઓ ભારતમાં અધ્યાત્મ યુગનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે. આવા ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઊજવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં અમારાં હૃદયો આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં છે....એ પ્રસંગે શું શું કરીએ! કઈ રીતે એ ધન્ય અવસર ઊજવીએ? એની સૌને ઊર્મિઓ જાગી. તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા માટે પ્ર. શ્રી હરિભાઈ તરફથી સૂચન આવ્યું કે એ પાવન પ્રસંગે એક અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરીએ. અમે ઘણા હર્ષ સહ એ સૂચન વધાવી લીધું. વારાણસીના પં. શ્રી કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીએ પણ આ વિચારને ઉદ્ભાસથી અનુમોદન આપ્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ હિંદી વિભાગનું સંપૂર્ણ સંકલન કરી આપવાનું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. આ ઉપરાંત માનનીય પં. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ જે. શાહ તથા ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ જે. શેઠ-એ ખંનેએ પણ સંપાદકપણે રહીને આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ખૂબ કિંમતી ફાળો આપીને આ કાર્યને શોભાવ્યું છે. આવું સુંદર સંપાદન કરી આપવા બદલ મુંબઈ મુસુલ્લુ મંડળ સંપાદક-સમિતિનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે.

અત્યંત ટૂંક સમયમાં આ ગ્રંથ છાપીને તૈયાર કરવાનો હતો. તે માટે પં. શ્રી કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી તેમજ પ્ર. શ્રી હરિભાઈ અને શ્રી મનસુખભાઈએ અમદાવાદ

પ્રકાશકીય

શ્રી જિનેન્દ્રશાસનના મહાન પ્રભાવક અને પ્રચારક પરમ ઉપકારી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની હીરકજયંતીના મહાન ઉત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત હર્ષોદ્ભાસ થાય છે. પૂ. સ્વામીજીની ૭૫મી જન્મજયંતીનો હીરક-મહોત્સવ ભારતની આ મહાન નગરી (મુંબઈ)માં ઉજવાઈ રહ્યો છે અને ભારતભરના ભક્તો તેમાં સાનંદ ભાગ લઈ રહ્યા છે, એ દેખીને ધન્યતા અનુભવાય છે. પૂ. ગુરુદેવ એ કોઈ અમુક ગામના કે અમુક સંસ્થાના નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતના જૈનસમાજના અમૂલ્ય નિધાન છે, એટલે તેઓ 'ભારત-અભિનંદનીય' છે. ખરેખર આજે શ્રી વીતરાગી જૈન માર્ગને પ્રકાશિત કરીને તેઓ ભારતમાં અધ્યાત્મ યુગનું નવસર્જન કરી રહ્યા છે. આવા ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઉજવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થતાં અમારાં હૃદયો આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં છે....એ પ્રસંગે શું શું કરીએ! કઈ રીતે એ ધન્ય અવસર ઉજવીએ? એની સૌને ઊર્મિઓ જાગી. તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા માટે પ્ર. શ્રી હરિભાઈ તરફથી સૂચન આવ્યું કે એ પાવન પ્રસંગે એક અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર કરીએ. અમે ઘણા હર્ષ સહ એ સૂચન વધાવી લીધું. વારાણસીના પં. શ્રી કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીએ પણ આ વિચારને ઉદ્ભાસ થી અનુમોદન આપ્યું; એટલું જ નહિ પરંતુ હિંદી વિભાગનું સંપૂર્ણ સંકલન કરી આપવાનું પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. આ ઉપરાંત માનનીય પં. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ જે. શાહ તથા ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ જે. શેઠ-એ બંનેએ પણ સંપાદકપણે રહીને આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ખૂબ કિંમતી ફાળો આપીને આ કાર્યને શોભાવ્યું છે. આવું સુંદર સંપાદન કરી આપવા બદલ મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળ સંપાદક-સમિતિનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે.

અત્યંત ટૂંક સમયમાં આ ગ્રંથ છાપીને તૈયાર કરવાનો હતો. તે માટે પં. શ્રી કૂલચંદ્રજી સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી તેમજ પ્ર. શ્રી હરિભાઈ અને શ્રી મનસુખભાઈએ અમદાવાદ

જઈને દિનરાત સતત પ્રયત્ન કરીને આ કાર્ય વખતસર પૂરું કરાવી આપ્યું છે તથા સુશોભન વડે આ ગ્રંથનું પાનેપાનું શોભાવવા માટે પ્રયત્ન કરીને ભારતના સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એવો સુંદર આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. તે બદલ તે સૌને ધન્યવાદ ઘટે છે.

એ દેખીને અમને ખૂબ આનંદ થાય છે કે આ અભિનંદન ગ્રંથમાં ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ અસાધારણ સહકાર આપીને પૂ. ગુરુદેવશ્રી ઉપર ચારે બાજુએથી અભિનંદનનો વરસાદ વરસાવ્યો છે. ખરેખર ગુરુદેવ ભારતના ખૂણે ખૂણે રહેતા મુમુક્ષુ જીવોના હૃદયે હૃદયે બિરાજી રહ્યા છે- તે આ ગ્રંથ દ્વારા દેખાઈ આવે છે.

દોઢ માસ જેવા અત્યંત અદ્ય સમયમાં ૮૦૦ પાનાં જેવડો આ મહાન ગ્રંથ સુંદર રીતે તૈયાર કરી આપવા બદલ અમદાવાદની સુભાષ પ્રિન્ટરીને તથા તેના સર્વે સ્ટાફને ધન્યવાદ ઘટે છે.

મંગલમૂર્તિ ગુરુદેવનું પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય જીવન, એમનો ઐતિહાસિક મહિમા, સન્માર્ગ દર્શાવીને આપણા ઉપર કરેલા એમના મહાન ઉપકારો, તેમના પુનિત પ્રતાપે સમસ્ત જૈનશાસનમાં આવેલી મહાન જાગૃતિ અને ક્રાંતિ, એમના મુહુરતે થયેલાં જિનેન્દ્ર-પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા વગેરે ધર્મપ્રભાવનાનાં અજોડ કાર્યો, એમના અંતરંગ જીવનની આધ્યાત્મિક સાધના-એ બધાંયનું આ ગ્રંથમાં તો માત્ર સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન જ થઈ શકે, છતાં એ દ્વારા પણ એમના અપાર મહિમાભરપૂર અભિનંદનીય જીવનની ઝાંખી થાય છે. પૂ. શ્રી ગુરુદેવને અભિનંદીને આપણે પણ એમના જીવનઆદર્શને અપનાવીએ અને ગુરુ-શરણમાં આત્મહિત સાધીને સદાય એમની સાથે જ રહીએ-એ જ મંગલભાવના.

વીર સં. ૨૪૬૦

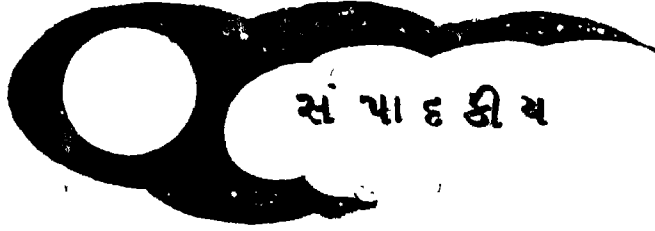
ચૈત્ર સુદ ૧૩

મુંબઈ

મણિલાલ જેઠાલાલ શેઠ

પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, મુંબઈ

અંતર્ગત અભિનંદન સમિતિ

સં પા દ કી ય

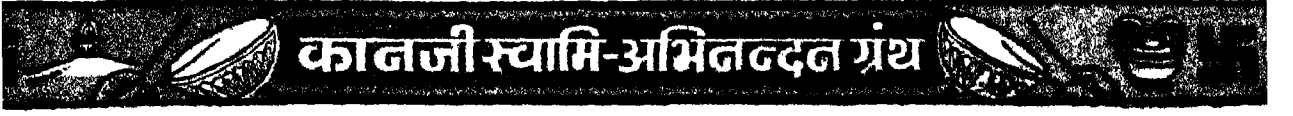

પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીની ૭૫મી જન્મજયંતીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે આ અભિનંદન ગ્રંથ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તેથી અમોને ઘણું જ હર્ષ થાય છે. આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે અમારી પાસે તેની સામગ્રી એકત્ર કરવા માટે ઘણું ઓછો સમય હતો અને ભાવના તો એવી હતી કે જ્યારે અભિનંદન ગ્રંથ તૈયાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે તે ગ્રંથ સર્વાંગ સુંદર બને અને પૂ. સ્વામીજીનો પ્રભાવ જેવો અનેક છે તેવો જ આ ગ્રંથ પણ ભારતમાં અનેક બને. સમય ઘણું ઓછો હોવા છતાં ભારતભર-માંથી મુમુક્ષુઓએ ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિઓ-લેખો-કાવ્યો-ચિત્રો વગેરે મોકલીને પૂ. ગુરુદેવના અભિનંદન માટે અસાધારણ ઉદ્ઘાસ દર્શાવ્યો છે અને એ રીતે ઉમંગલચો સહકાર આપીને આ ગ્રંથને શોભાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ભારતના મુમુક્ષુઓ ઉપર ગુરુદેવનો કેટલો મહાન ઉપકાર છે. અને ગુરુદેવ પ્રત્યે તેમને કેટલું બહુમાન છે- તે આપણને આ ગ્રંથ દ્વારા જ્યાંલમાં આવી શકશે.

બહારથી ઘણા લેખો આવેલા તે બધાયને આ ગ્રંથમાં યોગ્ય સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મર્યાદિત પાનાંમાં બધા લેખોનો સમાવેશ કરવા માટે અનેક લેખોને સંક્ષેપવા પડ્યા છે. મુમુક્ષુઓના આવા સહકાર બદલ અમો સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

એક રીતે જોઈએ તો, ગુરુદેવે આત્મહિતનો મહા મંગળ માર્ગ દર્શાવીને આપણા જેવા હબારો જિજ્ઞાસુઓ ઉપર જે અકથ્ય ઉપકાર કર્યો છે તે જિજ્ઞાસુઓનાં હૃદયમાં પ્રવેશેલી ગુરુદેવની વાણી જ, ભક્તિ દ્વારા આ અભિનંદનરૂપે પરિણમીને પ્રગટ થઈ છે.

ભારતભરના ગૌરવસ્વરૂપ એવા આ અભિનંદનગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું સંદ્ભાગ્ય મુંબઈના મુમુક્ષુ મંડળને પ્રાપ્ત થયું તે ખરેખર તેમનું ધનભાગ્ય છે. ગુરુદેવની હીરકજયંતી ઉજવવા માટે ને આ સોનેરી કાર્યને શોભાવવા માટે મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તે ખરેખર અત્યંત પ્રશંસનીય છે.

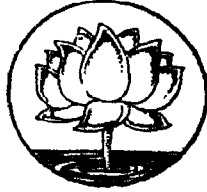
આ ગ્રંથ દ્વારા ભારતના જીવો શ્રી કાલજીસ્વામી જેવા એક મહાન આધ્યાત્મિક સંતનો મહિમા સમજે, જૈનધર્મનું ગૌરવ સમજે અને ધર્મપ્રભાવનામાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી રહે-એ જ અભ્યર્થના.

આ ગ્રંથ દ્વારા જે મહાત્માને આપણે અભિનંદી રહ્યા છીએ તે મહાત્માના જીવનને આપણે જોઈએ, એમના જીવનની મહત્તાને સમજીએ, એમના જીવનઆદર્શોને આપણા જીવનમાં ઉતારીએ અને એમણે દર્શાવેલા ચૈતન્યતત્ત્વની સાધના વડે અભિનંદનીય એવા લેઢવિજ્ઞાનના ભાવો આપણે પ્રગટ કરીએ-એવી ઉચ્ચ ભાવના ભાવીએ છીએ.

વીર સં. ૨૪૯૦ ચૈત્ર સુદ ૧૩

અમદાવાદ

—સંપાદક સમિતિ.

મારી લાવના સફળ થઈ

અત્યારે આપણા જેવા જિજ્ઞાસુ જીવોને માટે સમ્યક ધર્મના પ્રકાશનાર કોઈ હોય તો તે છે - પૂ. ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી. હું અનેક અભિનંદનપ્રંથો ભેતો ને મારું હૃદય બોલી ઉઠતું કે ભારતના જૈનસમાજની મહાન વિભૂતિ પૂ. કાનજીસ્વામી છે, જૈનસમાજ ઉપર તેમનો મહાન ઉપકાર છે, જૈનસમાજના તેઓ મહાન નેતા છે, ને તેમનું અધ્યાત્મજીવન ખરેખર અભિનંદનીય છે; આવા ગુરુદેવ પ્રત્યે ભારતના મુમુક્ષુઓ તરફથી અભિનંદનનો એક સર્વોચ્ચ અભિનંદનપ્રંથ તૈયાર થાય એવો અવસર ક્યારે આવે ? દસેક વર્ષથી મારા મનમાં આ લાવના ઘૂંટાતી હતી.... એવામાં પાંચેક વર્ષ પહેલાં ઈન્દોરના જૈનસમાજે પણ એવો જ પ્રસ્તાવ કર્યો, ને મારી લાવના વધુ પુષ્ટ બની. એ કાર્ય જેટલું મહાન હતું.... લાવના પણ એટલી જ તીવ્ર હતી.

બીજી તરફ શ્રી મુંબઈનું મુમુક્ષુ મંડળ દિને દિને પ્રગતી સાધી રહ્યું હતું; ને પ્રલાવનાના અવનવા કાર્યો કરી રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે અભિનંદનપ્રંથના પ્રકાશનનું મહાન કાર્ય જો કોઈથી થઈ શકશે તો તે મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળથી જ થઈ શકશે. ગતસાલ લાઠી નગરમાં ગુરુદેવના ૭૪ મા જન્મોત્સવ પ્રસંગે સ્વાગત જીલ્લામાં મુંબઈના પ્રમુખશ્રી વગેરે ને તે સંબંધી વાત કરી, તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક એ વાતને વધાવી લીધી, ને મુંબઈમાં ગુરુદેવનો જે હીરકજ્યંતી મહોત્સવ ઉજવાય તેના અનુસંધાનમાં અભિનંદનપ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું નક્કી થયું.

એ અભિનંદનપ્રંથના લેખન-સંપાદન વગેરે સંભાળવાનું મને કહેવામાં આવ્યું; પરંતુ તીવ્ર લાવના હોવા છતાં, શક્તિ અને સમય બંનેની ઘણી અદ્યતાને કારણે આ મહાન કાર્યની જવાબદારી એકલા માથે લેવાની મારી હિંમત જરા પણ ચાલતી ન હતી. આ પરિસ્થિતિમાં શું કરવું-તેની ખૂબ ગડમથલ થતી હતી. એ વખતે પરમકૃપાળુ પૂ. એનશ્રી-એને મને આ કાર્ય માટે પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને હિંમત આપી....તેઓશ્રીના વચનથી મને પ્રોત્સાહન મળ્યું; અને તેઓશ્રીના વચનને લીધે જ આ કાર્ય કરવાની હિંમત આવી. આ રીતે આટલા ટૂંક સમયમાં આ સુંદર કાર્ય થઈ શક્યું તે તેઓશ્રીના પ્રતાપે જ થયું છે. તેઓશ્રીનો જેટલો ઉપકાર મારીએ તેટલો એણે છે. આ બાબતના જીવનમાં તેઓશ્રીનો અનહદ ઉપકાર છે.

કાલજી સ્વામિ-અમિતવ્દન ગ્રંથ

આ ઉપરાંત માનનીય વડીલ પં. શ્રી કૂલચંદ્ર સાહેબે આ ગ્રંથના હિન્દી વિભાગનું બધું જ કાર્ય સંભાળી લીધું તેથી મારે અડધો ભાર ઓછો થઈ ગયો; તેમણે વયોવૃદ્ધ ઉંમરે પણ એકલે હાથે આખા હિન્દી વિભાગનું ખૂબ જ પરિશ્રમ પૂર્વક સંકલન કર્યું છે. સાથે સાથે માનનીય વિદ્વાન ભાઈશ્રી ખીમચંદભાઈ તથા ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ એ બંને વડીલબંધુઓએ પણ સંપાદકપણે સાથે રહીને આ પુસ્તકમાં ઘણી કિંમતી સલાહ સૂચનાઓ અને દોરવણી આપી, ને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢી આપ્યો, એ રીતે સ્નેહપૂર્વક ખૂબ જ કિંમતી સાથ આપીને આ મહાન કાર્યને સુગમ બનાવી દીધું.—આ સૌ વડીલોના સહકાર ને પ્રેમભર્યા પ્રોત્સાહનના પ્રતાપે જ આ ગ્રંથ તૈયાર થઈ શક્યો છે. અહીં ભાવભીની લાગણીથી આદરપૂર્વક તે સૌનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ મુમુક્ષુ મંડળના માનનીય પ્રમુખશ્રી તથા બંને મંત્રી બંધુઓ, અને સમસ્ત મુમુક્ષુ મંડળે આ કાર્યમાં જે ઉદ્દાસ બતાવ્યો છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. હૃદયમાં એમ થાય છે કે અભિનંદનગ્રંથનું આ લગીરથ કાર્ય મુંબઈના મુમુક્ષુ મંડળદ્વારા જ થઈ શકે. ગુરુદેવ પ્રત્યેના અભિનંદન ગ્રંથ સંબંધીની મારી અનેક વર્ષોની ભાવના આ ગ્રંથ દ્વારા આજે ફળિભૂત થાય છે, એટલું જ નહિ—હીરકજયંતી જેવા મહાન અવસરે આ અભિનંદનગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે પણ ભારતના સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવી શકે તેવા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેથી મારું હૃદય અત્યંત હર્ષથી ને ભક્તિથી પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યું છે. ભારતભરના મુમુક્ષુઓ આ ગ્રંથને દેખીને જરૂર આનંદિત થશે ને હૈયાની ઊર્મિથી ગુરુદેવને વધાવશે. આ બાળકના જીવનમાં ગુરુદેવના જે ઉપકાર છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

આ પુસ્તકના પહેલેથી છેલ્લે સુધીના બધા જ કાર્યોમાં સહકારી ધર્મબંધુ શ્રી મનસુખલાલભાઈ દેસાઈનો જે અનેકવિધ સહકાર છે તેને લીધે આ કાર્ય વધુ શોભી ઊઠ્યું છે; આ સિવાય બીજા અનેક સાધર્મીઓએ—જેમની જેમની સાથે આ પુસ્તક અંગે પ્રસંગ પડ્યો તે સૌએ—ખૂબ જ પ્રેમથી ને ભાવનાથી આ કાર્યમાં સહકાર તથા પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તે સૌનો સ્નેહપૂર્વક આભાર માનું છું. ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ જે શ્રદ્ધાંજલિઓ, લેખો, કાવ્યો, ચિત્રો મોકલીને ગુરુદેવ પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત કર્યો છે ને આ અભિનંદનગ્રંથને શોભાવ્યો છે....તે સૌને પણ ધન્યવાદ.

આ ગ્રંથમાં જે કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ રહી ગઈ હોય, કે આ ગ્રંથના અનેકવિધ કાર્યપ્રસંગે મારા તરફથી કોઈને મનદુઃખ થયું હોય તો તે બદલ આ બાળકને ક્ષમા કરવા વિનંતિ કરું છું.

જે ગુરુદેવને આ અંથદ્વારા આપણે અભિનંદા છે તે ગુરુદેવના ચરણની નીકટ-
છાયામાં નિશાદિન રહીને, તેઓશ્રીની કૃપાદષ્ટિમાં આત્મહિત સાધીએ, ને ગુરુદેવ આપણા
જીવનમાર્ગને ઠેક સુધી, -ત્યાંસુધી આપણે તેમના જેવા બનીએ ત્યાંસુધી-સંભાળીને આપણને
સુકૃતિ સુધી પહોંચાડે....જેમ આ અભિનંદનઅંથની ભાવના સફળ થઈ તેમ આત્મિકસિદ્ધિની
ભાવના પણ શીઘ્ર સફળ થાય એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક ગુરુદેવને અભિનંદું છું-અભિવંદું છું.
-વીર સં. ૨૪૯૦ ચૈત્ર સુદ ૧૩ (સોનગઢ)

વીર સં. ચૈત્ર સુદ ૧૩
સોનગઢ

- ધ્ર. હરિલાલ જૈન

ધર્મકાળ અહો વર્તે ફરીને આ ભરતમાં
'કુંદશિષ્ય' જહાંગજે ધોરી ધર્મ પ્રવર્તે.

પ્ર....ક....ર....ણ....સૂ....ચી

ગુજરાતી-વિભાગ

- * ગુરુદેવનો જીવનપરિચય તથા જિનમંદિરો
- * શ્રદ્ધાંજલિ, વિવિધ લેખો, અભિનંદનો, ચિત્રો.
- * પ્રવચન-વિભાગ (ગુરુદેવના પ્રવચનોનું દોહન)
- * ૭૫ ચિત્રોનું આનંદકારી પ્રદર્શન.
- * ચિત્રકથા-વિભાગ (સોનગઢના ચિત્રોની કથાઓ)
- * તીર્થયાત્રા (તીર્થનો મહિમા તથા તીર્થના ચિત્રો)
- * પરિશિષ્ટ (પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગો, બાકી રહેલા લેખો વગેરે)

હિન્દી-વિભાગ

૧. અભિનન્દન	૧-૧૦૮
૨. લેખાંજલિ	૧૦૯-૨૧૬
૩. શ્રુતધર આચાર્ય વ વિદ્વાન	૨૧૭
૪. સમ્યક્શ્રુતપરિચય	

ગુજરાતી-વિભાગ

૫

[સંકલન : ડૉ. હરિલાલ જૈન]

મં.....ગ.....લા.....ચ.....ર.....ણુ

ણમો અરિહંતાણં ।
 ણમો સિદ્ધાણં ।
 ણમો આર્હરિયાણં ।
 ણમો સ્વજ્ઞાયાણં ।
 ણમો લોએ સ્વસાહૂણં ।

હીરકજયંતીના આ મંગલમહોત્સવમાં અતિશય ભક્તિપૂર્વક ભગવંત
 પંચપરમેષ્ઠીને આમંત્રીએ છીએ....હે પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો! પધારો....પધારો!
 અમારા ગુરુ કહાન અત્યંત ભક્તિપૂર્વક આપનું સન્માન કરીને પોતાના
 અંતરમાં આપને પધરાવે છે....અહો, એમના જ્ઞાનમાં આપની દિવ્ય સ્તુતિ
 કાતરાયેલી છે, એને લગની લાગી છે આપના માર્ગની. તેઓ કહે છે કે
 મોક્ષપુરીમાં જતાં પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો જ અમારા સાથીદાર છે.... તેમને
 સાથે ને સાથે જ રાખીને અપ્રતિહતપણે મોક્ષદશાને સાધશું.

પંચ પરમેષ્ઠી - સ્તવન

(ગીતા છન્દ)

મનુજ નાગ સુરેન્દ્ર જાકે ઉપરિ છત્રત્રય ધરે,
કલ્યાનપંચક મોહમાલા પાય ભવજન્મતમહરે;
દર્શન અનન્ત અનન્ત જ્ઞાન અનન્ત સુખ વીરજ ભરે,
જયવન્ત તે અરહન્ત શિવતિયકન્ત મો ઉર સંચરે ॥૧॥

જિન પરમધ્યાન-કૃશાનુબાન સુતાન તુરંત જલાદયે,
યુત માન જન્મ જરા મરણ ભવત્રિપુર ફેર નહીં ભયે;
અવિચલ શિવાલય ધામ પાયો સ્વગુણુતૈં ન ચલૈં કદા,
તે સિદ્ધપ્રભુ અવિરુદ્ધ મેરે શુદ્ધ જ્ઞાન કરો સદા ॥૨॥

જે પંચવિધ આચાર નિર્મલ પંચ અગ્નિ સુસાધતે,
પૂની દ્વાદશાંગ સમુદ્ર અવગાહન સકલ જ્ઞાન બાધતે;
વર સૂરિ સન્ત મહંત વિધિગણુ હરણુ કો અતિ દક્ષ હૈ,
તે મોક્ષ લક્ષ્મી હેલુ હમકોં જહાં નાહિં વિપક્ષ હૈ- ॥૩॥

જો ઘોર સળ કાનન કુચટવી પાપ પંચાનન જહાં,
તીક્ષણુ સકલજન દુઃખકારા જાસ કૌ નખગણુમહા;
તહાં જ્ઞાન ભૂલે જીવકૌં શિવમગ બતાવૈં જે સદા,
તિન ઉપાધ્યાય મુનીંદ્રકે ચરણારવિંદ નમું સદા ॥૪॥

વિન સર્જી ઉગ્ર અભર્જી તપતૈં અર્જીમેં અતિ ક્ષીન હૈ,
નહિં હીન જ્ઞાનાનંદ ધ્યાવત ધર્મ શુકલ પ્રવીન હૈ ।
અતિ તપા કમલાકલિત ભાસુર સિદ્ધપદ સાધન કરે,
તે સાધુ જયવન્તો સદા જે જગત કે પાતક હરે ॥૫॥

(અભિતગતિ-શ્રાવકાચાર)

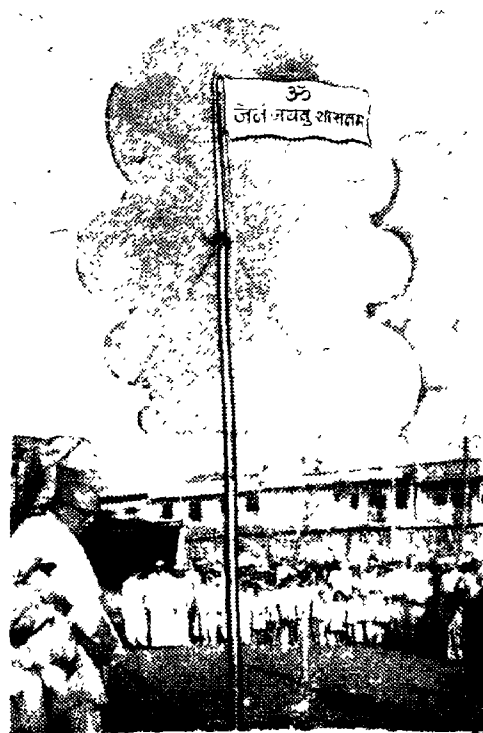

લહરાયગા.....ઝંડા.....શ્રી.....મહાવીરકા.....

લહરાયેગા લહરાયેગા ઝંડા શ્રી મહાવીર કા....
ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....

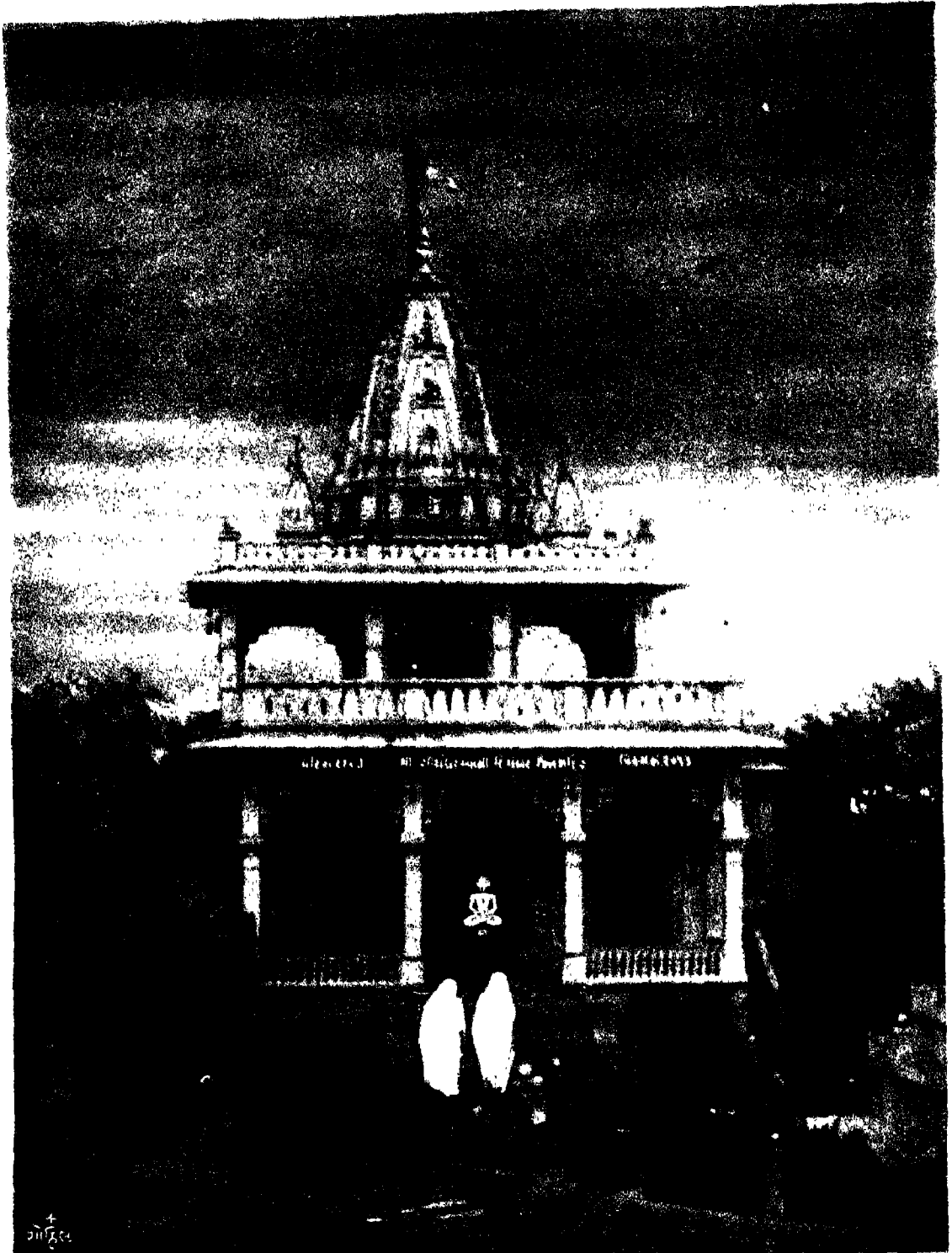
તીર્થ'કરને જે ફરકાયા, રત્નત્રયકા માર્ગ દિખાયા,
અનેકાન્તકા ચિહ્ન લગાયા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.
સખ જૈનોકા જે હૈ પ્યારા, આત્મધર્મ'કા ચમકિત તારા,
સખ સાધકકા પૂર્ણ સહારા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.
સારે જગકા જે હૈ નાયક, મોક્ષમાર્ગ'કા હૈ જે દાયક,
ભક્તજનોકા સદા સહાયક, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.
શાસનકા સૌભાગ્ય બઢાતા, સખ જીવેકો આનંદદાતા,
સ્વાલંબનકા પાઠ પઢાતા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.
વીર-કુંદને ઇસે લહરાયા, શુરુ કહાનને ફીર ફહરાયા,
ભારતભરમે નાદ ગૂંજયા, ઝંડા શ્રી મહાવીરકા....લહરાયેગા.

[કહાનયુરના સુહસ્તે નનધમધ્યજના આરોહણનું એક મંગલ દશ્ય]

ઓ ન જ ઢળું લ વ્ય જિ ન મંદિર

જિનવર પૂજારી પ્રભુ મેં જિનવર પૂજારી...

શ્રી જિનન્દ્ર લગવંત : સોનગઢ

☆ અધ્યાત્મ સંત શ્રી કાનજીસ્વામી ☆

[સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય]

[વિ. સં. ૧૯૯૮: વૈશાખ સુદ ૨] [હિંમતલાલ જેમલાલ શાહ B. Sc.]

જેમનો આ હૃદયકળયંતી-અભિનંદન ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યો છે એવા પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીનું પ્રભાવશાળી જીવન વિદ્વાન વડીલજીશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે પોતાની ખાસ લાવણીની શૈલિથી લખેલ છે. આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં લખાયેલા એ જીવનપરિચયમાં સં. ૧૯૯૯ સુધીની ગુરુદેવના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. લાંછીશ્રી હિંમતલાલભાઈની સંમતિઅનુસાર એ જીવનપરિચય અહીં આપવામાં આવ્યો છે. આ જીવનપરિચય મુમુક્ષુ જીવોને સત્ અને સંત બંને પ્રત્યે પરમ બહુમાન જગાડીને આત્માર્થીતાનું પોષણ કરે છે.

—સંકલનકાર

જન્મ અને બાલ્યકાળ

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મસંત શ્રી કાનજીસ્વામીનો શુભ જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ સુદ બીજ ને સવિવારના દિવસે કાઠિયાવાડના ઉમરાળા ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં થયો હતો. તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રીનું નામ ઉજ્જમબાઈ અને પિતાશ્રીનું નામ મોતીચંદલાઈ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણિક હતા. બાળવયમાં તેઓશ્રીના વિષે કોઈ જોખીએ કહ્યું હતું કે આ કોઈ મહાપુરુષ થશે. બાળપણથી જ તેઓશ્રીના મુખ પર વૈરાગ્યની સૌમ્યતા અને નેત્રોમાં બુદ્ધિ ને વીર્યનું તેજ દેખાતું. તેઓશ્રીએ ઉમરાળાની જ નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે નિશાળમાં તેમ જ જૈનશાળામાં તેઓશ્રી પ્રાયઃ પ્રથમ નંબર સપ્તા તો પણ નિશાળમાં અપાતા વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી તેમના ચિત્તને સંતોષ થતો નહિ અને તેમને જાડે જાડે એમ રહ્યા કરતું કે ‘હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી’ કોઈ કોઈ વાર આ હુગ્મ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળ-મહાત્મા સત્તા વિચોએ ખૂબ રડ્યા હતા.

ધંધામાં જોડાણ છતાં વૈરાગ્યનો જગૃતિ

નાની વયમાં જ માતાપિતા કાળધર્મ પામવાથી તેઓશ્રી આજીવિકા અર્થે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે પાલેજમાં ચાલુ દુકાનમાં જોડાયા. ધીમે ધીમે દુકાન સારી જામી. વેપારમાં તેમનું વર્તન પ્રમાણિક હતું. એક વાર (લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે) તેમને કોઈ કારણે વડોદરાની કોર્ટમાં જવું પડ્યું હતું. ત્યાં તેઓશ્રીએ અમલદાર સમક્ષ સત્ય હકીકત સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધી હતી; તેમના મુખ પર તરવરતી નિખાલસતા, નિર્દોષતા ને નીડરતાની અમલદાર પર છાપ પડી અને તેમણે કહેલી સર્વ હકીકત ખરી છે એમ વિશ્વાસ આવવાથી બીજા આધાર વિના તે સર્વ હકીકત સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખી.

પાલેજમાં તેઓશ્રી કોઈ કોઈ વખત નાટક જોવા જતા; પરંતુ અતિશય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નાટકમાંથી શૃંગારિક અસર થવાને બદલે કોઈ વૈરાગ્યપ્રેરક દરયની ડાઘી અસર તે મહાત્માને થતી અને તે કેટલાય દિવસ સુધી રહેતી. કોઈ કોઈ વખત તો નાટક જોઈને આવ્યા પછી આખી રાત વૈરાગ્યની ધૂન રહેતી. એકવાર નાટક જોયા પછી ‘શિવરમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ’ એ લીટીથી શરૂ થતું કાવ્ય તેમણે બનાવ્યું હતું. સાંસારિક રસનાં પ્રબળ નિમિત્તોને પણ મહાન આત્માએ વૈરાગ્યનાં નિમિત્ત બનાવે છે !

વૈરાગ્ય અને દીક્ષા

આ રીતે પાલેજની દુકાનમાં વેપારનું કામકાજ કરતાં છતાં તે મહાત્માનું મન વેપારમય કે સંસારમય થયું નહોતું. તેમનો અંતર્યાપાર તો બુદ્ધિ જ હતો. તેમના અંતરનો સ્વાભાવિક ઝોક હંમેશાં ધર્મ અને સત્યની શોધ પ્રતિ જ રહેતો. ઉપાશ્રયે કોઈ સાધુ આવે કે તેઓ તે સાધુની સેવા તેમ જ તેમની સાથે ધાર્મિક વાર્તાલાપ માટે દોડી જતા અને ઘણા સમય ઉપાશ્રયે ગાળતા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો. તેમનું ધાર્મિક જીવન અને સરળ અંતઃકરણ જોઈને તેમનાં સંબંધીઓ તેમને ‘ભગત’ કહેતા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે ‘મારું વેવિશાળ કરવાનું નથી; મારા ભાવ દીક્ષા લેવાના છે.’ ખુશાલભાઈએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે-‘ભાઈ, તું ન પરણે તો ભલે તારી ઇચ્છા, પરંતુ તું દીક્ષા ન લે. તારે દુકાને ન બેસવું હોય તો ભલે તું આખો દિવસ ધાર્મિક વાંચનમાં ને સાધુઓના સંગમાં ગાળ પણ દીક્ષાની વાત ન કર.’ આમ ઘણું સમજાવવા છતાં તે મહાત્માના વૈરાગી ચિત્તને સંસારમાં રહેવાનું પસંદ પડ્યું નહિ. દીક્ષા લીધા પહેલાં તેઓશ્રી કેટલાય મહિનાઓ સુધી આત્માર્થી ગુરૂની શોધ માટે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત ને મારવાડમાં અનેક ગામો ફર્યા, ઘણા સાધુઓને મળ્યા પણ કયાંય મન ઠર્યું નહિ. ખરી વાત તો એ હતી કે પૂર્વ ભવની અધૂરી મૂકેલી સાધનાએ અવતરેલા તે મહાત્મા પોતે જ શુરુ થવાને યોગ્ય હતા. આખરે બોટાદ સંપ્રદાયના હીરાચંદળ

મહારાજના હાથે દીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું અને સં. ૧૯૭૦ ના માગશર સુદ ૬ ને રવિ-
વારને દિવસે ઉમરાળામાં મોટી ધામધૂમથી દીક્ષા મહોત્સવ થયો.

શાસ્ત્રાભ્યાસ, અને પુરુષાર્થ-જીવનમંત્ર

દીક્ષા લઈને તુરત જ મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો સખત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે આહારાદિ શારીરિક આવશ્યકતાઓમાં વખત જતો તે પણ તેમને ખટકતો. લગભગ આખો દિવસ ઉપાશ્રયના કોઈ એકાંત ભાગમાં અભ્યાસ કરતા તેઓ જોવામાં આવતા. ચારેક વર્ષમાં લગભગ બધા શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો તેઓ વિચારપૂર્વક વાંચી ગયા. તેઓ સંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ચારિત્ર પણ કડક પાળતા. થોડાજ વખતમાં તેમની આત્માર્ચિતાની, જ્ઞાનપિપાસાની અને ઉચ્ચ ચારિત્રની સુવાસ કાઢિયાવાડમાં ફેલાઈ. તેમના ગુરુની મહારાજશ્રી પર બહુ કૃપા હતી મહારાજશ્રી પ્રથમથી જ તીવ્ર પુરુષાર્થી હતા. કેટલીક વખત તેમને કોઈ ભવિતગ્યતા પ્રત્યે વલણવાળી વ્યક્તિ તરફથી એવું આંભળવાનો પ્રસંગ બનતો કે ‘ગમે તેવું આકરું ચારિત્ર પાળીએ પણ કેવળી ભગવાને જો અનંત ભવ દીડા હશે તો તેમાંથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી.’ મહારાજશ્રી આવા પુરુષાર્થહીનતાના મિથ્યા વચનો સાંખી શકતા નહિ અને બોલી ઊઠતા કે ‘જે પુરુષાર્થી છે તેના અનંત ભવો કેવળી ભગવાને દીડા જ નથી. જેને પુરુષાર્થ ભાસ્યો છે તેને અનંત ખવ ઢોય જ નહિ. પુરુષાર્થીને ભવસ્થિતિ આદિ કાંઈ નડતું નથી, તેને પાંચે સમવાય આવી મળ્યાં છે.’ ‘પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ ને પુરુષાર્થ’ એ મહારાજશ્રીનો જીવનમંત્ર છે.

દીક્ષાના વર્ષો દરમિયાન મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. ભગવતી સૂત્ર તેઓશ્રીએ ૧૭ વાર વાંચ્યું છે. દરેક કાર્ય કરતાં તેમનું લક્ષ્ય સત્યના શોધન પ્રતિ જ રહેતું.

શાસન-ઉદ્ધારનો એક પવિત્ર પ્રસંગ : સમયસારની પ્રાપ્તિ

સં. ૧૯૭૮માં શ્રી વીરશાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુશુદ્ધઓના મહાન્ પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુદાચાર્ય-વિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો મહાન્ ગ્રંથ મહારાજશ્રીના હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમય-સાર વાંચતાં જ તેમના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતના સરોવર છલકાતાં મહારાજશ્રીના અંતરનયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘુંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમય-સારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્મા-

નંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમ પવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વર દેવના સુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી.

અદ્ભુત વ્યાખ્યાનશૈલી અને સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા

સં. ૧૯૯૧ સુધી મહારાજશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી ખોટાદ, વઢવાણ, અમરેલી, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ વગેરે ગામોમાં ચાતુર્માસ કર્યા અને શેષ કાળમાં સેંકડો નાનાંમોટાં ગામોને પાવન કર્યાં. કાડિયાવાડના હજારો માણસોને મહારાજશ્રીના ઉપદેશ પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટ્યું. અંતરાત્મધર્મનો ઉદ્યોત ઘણો થયો. જે ગામમાં મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ હોય ત્યાં બહારગામનાં હજારો લાઈબેનો દર્શનાર્થે જતાં અને તેમની અમૃતવાણીનો લાલ લેતાં મહારાજશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં રહ્યા હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વાંચતા (જે કે છેલ્લા વર્ષોમાં સમયસારાદિ પણ સભા વચ્ચે વાંચતા હતા.) પરંતુ તે શાસ્ત્રોમાંથી, પોતાનું હૃદય અપૂર્વ હોવાથી, અન્ય વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં બુદ્ધિ જ જાતના અપૂર્વ સિદ્ધાંતો તારવતા. વિવાદના સ્થળોને છેડતા જ નહિ. ગમે તે અધિકાર તેઓશ્રી વાંચે પણ તેમાં કહેલી હકીકતોને અંતરના લાવો સાથે મીઠવીને તેમાંથી એવા અલૌકિક આધ્યાત્મિક ન્યાયો કાઢતા કે જે કયાંય સાંભળવા ન મળ્યા હોય. જે લાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવ પણ હેય છે....શરીરમાં રોમે રોમે તીવ્ર રોગ થવા તે દુઃખ જ નથી, દુઃખનું સ્વરૂપ જુદું છે.....વ્યાખ્યાન સાંભળી ઘણા જીવો બૂઝે તો મને ઘણો લાલ થાય એમ માનનાર વ્યાખ્યાતા મિથ્યાદષ્ટિ છે.....આ દુઃખમાં સમતા નહિ રાખું તો કર્મ બંધાશે—એવા લાવે સમતા રાખવી તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી....પાંચ મહાવ્રત પણ માત્ર પુણ્યબંધનાં કારણ છે.’ આવા હજારો અપૂર્વ ન્યાયો મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજાવતા. દરેક વ્યાખ્યાનમાં મહારાજશ્રી સમ્યગ્દર્શન પર અત્યંત અત્યંત ભાર મૂકતા. તેઓશ્રી અનેક વાર કહેતા કે “શરીરનાં ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન કર્યો—એવાં વ્યવહાર ચારિત્રો આ જીવે અનંત વાર પાળ્યાં છે, પણ સમ્યગ્દર્શન એક વાર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લાખો જીવોની હિંસાના પાપ કરતાં મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે.... સમક્ષિત સહેલું નથી. લાખો કરોડોમાં કેમકે વિરલ જીવને જ તે હોય છે. સમક્ષિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે. સમક્ષિતી આખા પ્રજ્ઞાંડના લાવોને પી ગયો હોય છે. આજકાલ તો સૌ પોતપોતાના ઘરનું સમક્ષિત માની બેઠા છે. સમક્ષિતીને તો મોક્ષના અનંત સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સમક્ષિતીનું તે સુખ, મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે હોવા છતાં અનંત છે.’ અનેક રીતે, અનેક દલીલોથી, અનેક પ્રમાણોથી, અનેક દષ્ટાંતોથી સમક્ષિતનું

અદ્ભુત માહાત્મ્ય તેઓશ્રી લોકોને ઠસાવતા. મહારાજશ્રીની જૈનધર્મ પગની અનન્ય શ્રદ્ધા, આખું જગત ન માને તો પણ પોતાની માન્યતામાં પોતે એકલા ટકી રહેવાની તેમની અજબ દૃઢતા અને અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી તેમની ન્યાયભરેલી વાણી ભલભલા નાસ્તિકોને વિચારમાં નાખી દેતી અને કેટલાકને આસ્તિક બનાવી દેતી. એ કેસરીસિંહને સિંહનાદ પાત્ર જીવેના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શી તેમના આત્મિક વીર્યને ઉછાળતો. સત્યના જોરે આખા જગતના અભિપ્રાયો સામે જૂઠતા એ અધ્યાત્મયોગીની ગર્જના જેમણે સાંભળી હશે તેમના કાનમાં હજુ તેનો રણકાર યુંજતો હશે.

આવી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી અને કલ્યાણકારિણી વાણી અનેક જીવોને આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે ઉપાશ્રયમાં કામધંધાથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ માણસો મુખ્યત્વે આવે છે, પરંતુ કાનજી મહારાજ જ્યાં પધારે ત્યાં તો યુવાનો, કેળવાયેલા માણસો, વકીલો, દાક્તરો, શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ વગેરેથી ઉપાશ્રય ઊભરાઈ જતો. મોટાં ગામોમાં મહારાજશ્રીનું વ્યાખ્યાન પ્રાયઃ ઉપાશ્રયમાં નહિ પણ કોઈ વિશાળ જગ્યામાં રાખવું પડતું. દિવસે દિવસે તેમની ખ્યાતિ વધતી જ ગઈ. વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતાં. આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ માણસો આવતાં. આગળ જગ્યા મળે એ હેતુથી સેંકડો લોકો કલાક-દોઢદોઢ કલાક વહેલા આવીને બેસી જતાં. કોઈક જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાનોની ટૂંકી નોંધ કરી લેતા. જે ગામમાં મહારાજશ્રી પધારે તે ગામમાં શ્રાવકોના ઘરે ઘરે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી અને સર્વત્ર ધર્મનું જ વાતાવરણ જામી રહેતું. શેરીઓમાં શ્રાવકોનાં ટોળાં ધર્મની વાતો કરતાં નજરે પડતાં સવાર, બપોર ને સાંજ ઉપાશ્રયના રસ્તે જનસમુદાયની ભારે અવર-જવર રહ્યા કરતી. ઉપાશ્રયમાં લગભગ આખો દિવસ તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચાની શીતળ લહરીઓ છૂટતી. કેટલાક મુમુક્ષુઓનું તો વેપારધંધામાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ ને મહારાજશ્રીની શીતળ છાંયમાં ઘણોખરો વખત ગાળતા. આ રીતે ગામોગામ અનેક સુપાત્ર જીવેના હૃદયમાં મહારાજશ્રીએ સત્તની રુચિનાં ખીજ રોપ્યાં. મહારાજશ્રીના વિયોગમાં પણ તે મુમુક્ષુઓ મહારાજશ્રીનો બોધ વિચારતા, ભવજામણ કેમ ટળે, સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ઝંખના કરતા, કોઈ વાર ભેગા મળીને તત્ત્વચર્ચા કરતા, મહારાજશ્રીએ કહેલાં પુસ્તકો વાંચતા-વિચારતા.

સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં મહારાજશ્રીનું સ્થાન અજોડ હતું. ‘કાનજી મહારાજ શું કહે છે’-એ જાણવા સાધુ-સાધ્વીઓ ઉત્સુક રહેતાં. કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓ મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની નોંધ મુમુક્ષુ ભાઈબેનો પાસેથી મેળવી વાંચી લેતાં.

મહારાજશ્રીએ ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી આત્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો અને સાધુ તથા શ્રાવકોને વિચારતા કરી મૂક્યા.

કાનજીસ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

પરિવર્તન : સંપ્રદાયત્યાગ

મહારાજશ્રી સં. ૧૯૯૧ સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહ્યા. પરંતુ અંતરંગ આત્મામાં વાસ્તવિક વસ્તુસ્વભાવ અને વાસ્તવિક નિર્ઐશ્યમાર્ગ ઘણા વખતથી સત્ય લાગતો હોવાથી તેઓશ્રીએ યોગ્ય સમયે કાઠિયાવાડના સોનગઢ નામના નાના ગામમાં ત્યાંના એક ગૃહસ્થના ખાલી મકાનમાં સં. ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને મંગળવારને દિને ‘પરિવર્તન’ કર્યું—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ચિહ્ન જે મુહપત્તિ તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપ્રદાય ત્યાગનારાઓને કેવી કેવી અનેક મહાવિપત્તિઓ પડે છે, બાળ છુટા તરફથી અજ્ઞાનને લીધે તેમના પર કેવી અઘટિત નિંદાની ઝડીઓ વરસે છે, તેનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો, પણ તે નીડર ને નિસ્પૃહ મહાત્માએ તેની કાંઈ પરવા કરી નહિ. સંપ્રદાયના હજારો શ્રાવકોના હૃદયમાં મહારાજશ્રી અસંસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી ઘણાં શ્રાવકોએ મહારાજશ્રીને પરિવર્તન નહિ કરવા અનેક પ્રકારે પ્રેમભાવે વિનંત્યા હતા. પરંતુ જેના રોમે રોમમાં વીનસગપ્રણીત યથાર્થ સન્માર્ગ પ્રત્યે લક્ષિત ઊછળતી હતી તે મહાત્મા એ પ્રેમભરી વિનવણીની અસર હૃદયમાં ઝીલી, રાગમાં તણાઈ, સત્તને કેમ ગૌણ થવા દે ? સત્ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાને ભય ને અનુકૂળતાને રાગ અત્યંત ગૌણ થઈ ગયા. જગતથી તદ્દન નિરપેક્ષપણે હજારોની માનવમેદનીમાં ગર્જતા સિંહ સત્તને ખાતર સોનગઢના એકાંત સ્થળમાં જઈને બેઠો.

મહારાજશ્રીએ જેમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન વસતિથી અલગ હોવાથી બહુ શાંત હતું. દ્વરથી આવતા માણસનો પગરર કયાંયથી સંભળાતો. થોડા મહિનાઓ સુધી આવા નિર્જન સ્થળમાં માત્ર (મહારાજશ્રીના પરમભક્ત) જીવણલાલજી મહારાજ સાથે અને કેઈ દર્શનાર્થે આવેલા જે ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન-ધ્યાન વગેરેમાં લીન થયેલા મહારાજશ્રીને જોતાં હજારોની માનવમેદની સ્મૃતિગોચર થતી અને તે બહોળલાલીને સર્પકંચુકવત છોડનાર મહાત્માની સિંહવૃત્તિ નિરીહતા અને નિર્માનતા આગળ હૃદય નમી પડતું.

સંપ્રદાય ઉપર પરિવર્તનની અસર

જે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય કાનજીસ્વામીના નામથી ગૌરવ લેતા તે સંપ્રદાયમાં મહારાજશ્રીના ‘પરિવર્તન’થી ભારે ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહારાજશ્રી ૧૯૯૧ ની સાલ સુધીમાં કાઠિયાવાડમાં લગભગ દરેક સ્થાનકવાસીના હૃદયમાં પેસી ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાછળ કાઠિયાવાડ ધેલું બન્યું હતું. તેથી ‘મહારાજશ્રીએ જે કર્યું હશે તે સમજીને જ કર્યું હશે’ એમ વિચારીને ધીમે ધીમે ઘણા લોકો તટસ્થ થઈ ગયા. કેટલાક લોકો સોનગઢમાં શું ચાલે છે તે જોવા આવતા, પણ મહારાજશ્રીનું પરમ પવિત્ર

જીવન અને અપૂર્વ ઉપદેશ સાંભળી તેઓ ઠરી જતાં, તૂટેલો ભક્તિનો પ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગતો. કોઈ કોઈ પ્રશ્નાત્તાપ કરતા કે ‘મહારાજ, આપના વિષે તદ્દન કલ્પિત વાતો સાંભળી અમે આપની ઘણી આશાતના કરી છે, ઘણાં કર્મ બાંધ્યાં છે, અમને ક્ષમા આપજો.’ આ રીતે જેમ જેમ મહારાજશ્રીના પવિત્ર ઉજ્જવળ જીવન તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિષે લોકોમાં વાત ફેલાતી ગઈ, તેમ તેમ વધારે ને વધારે લોકોને મહારાજશ્રી પ્રત્યે મધ્યસ્થતા થતી ગઈ અને ઘણાને સાંપ્રદાયિક મોહને કારણે દબાઈ ગયેલી ભક્તિ પુનઃ પ્રગટતી ગઈ. મુમુક્ષુ અને બુદ્ધિશાળી વર્ગની તો મહારાજશ્રી પ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ પરમ ભક્તિ રહી હતી. અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનાધાર કાનજીસ્વામી સોનગઢમાં જઈને રહ્યા, તો મુમુક્ષુઓનાં ચિત્ત સોનગઢ તરફ ખેંચાયાં. ધીમે ધીમે મુમુક્ષુઓનાં પૂર સોનગઢ તરફ વહેવા લાગ્યાં. સાંપ્રદાયિક મોહ અત્યંત ટુનિવાર હોવા છતાં, સત્તા અર્થી જીવોની સંખ્યા ત્રણે કાળે અત્યંત અડપ હોવા છતાં, સાંપ્રદાયિક મોહ તેમ જ લૌકિક ભયને છોડીને સોનગઢ તરફ વહેતાં સત્સંગાર્થી જનોનાં પૂર દિન પ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતાં જ ન્તય છે.

પરિવર્તન કર્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિવાસ સોનગઢમાં જ છે. મહારાજશ્રીની હાજરીને લીધે સોનગઢ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. બહારગામથી અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબેનો મહારાજશ્રીના ઉપદેશનો લાભ લેવા સોનગઢ આવે છે. દૂર દેશોથી ઘણા દિગંબર જૈનો, પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે પણ આવે છે. બહારગામના માણસોને જમવા તથા ઊતરવા માટે ત્યાં એક જૈનઅનિરિગૃહ છે. કેટલાક ભાઈઓ તથા બેનો ત્યાં ઘર કરીને કાયમ રહ્યાં છે. કેટલાક સત્સંગાર્થીઓ થોડા ગહિનાઓ માટે પણ ત્યાં ઘર કરીને અચારનવાર રહે છે. બહારગામના મુમુક્ષુઓનાં હાલ (સં. ૧૯૯૬માં) ત્યાં ચાળીસેક ઘર છે. (અત્યારે હીરકજયાંતી વખતે આ સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ જેટલી છે.)

શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર અને ધર્મચર્યા

પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મકાનમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન નાનું હતું, તેથી ન્યારે ઘણાં માણસો થઈ જતાં ત્યારે વ્યાખ્યાન વાંચવાની અગવડ પડતી. પર્યુષણમાં તો બીજે સ્થળે વ્યાખ્યાન વાંચવા જવું પડતું. આ રીતે મકાનમાં માણસોનો સમાસ નહિ થતો હોવાથી ભક્તોએ સં. ૧૯૯૪ માં એક મકાન બંધાવ્યું અને તેનું નામ ‘શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર’ રાખ્યું. મહારાજશ્રી હાલમાં ત્યાં રહે છે. ત્યાં લગલગ આખો દિવસ સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરે છે. સવારે તથા બપોરે ધર્મોપદેશ અપાય છે. બપોરના ધર્મોપદેશ પછી ભક્તિ થાય છે. રાત્રે ધર્મચર્યા ચાલે છે. ધર્મોપદેશમાં તથા તે સિવાયના વાંચનમાં ત્યાં લગવાન કુંઠકુંઠાચાર્યનાં શાસ્ત્રો, તત્ત્વાર્થસાર, ગોમટસાર, ‘પદ્મ’ગગમ,

વાનજીસ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

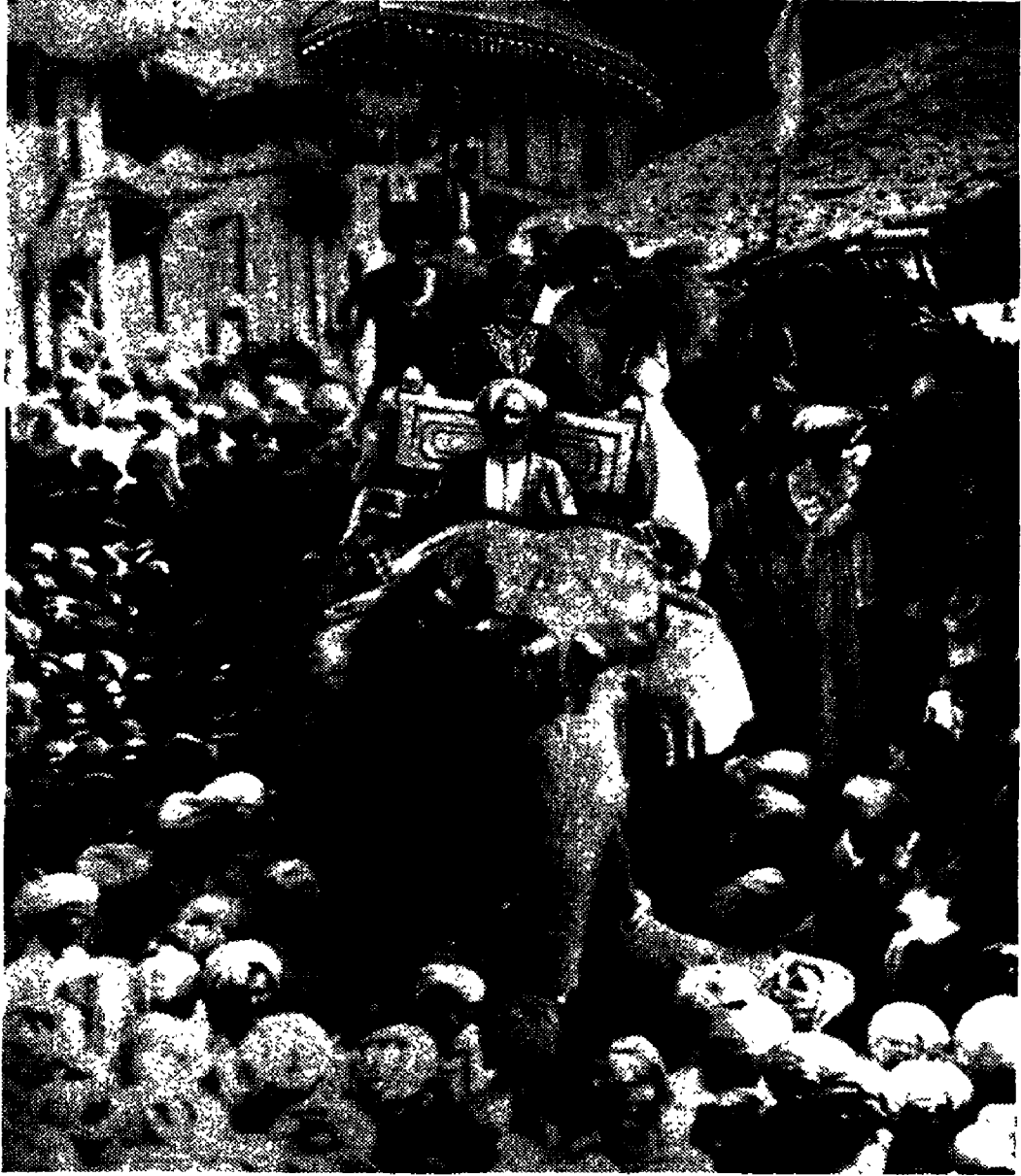
પંચાધ્યાયી, પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા, દ્રવ્યસંગ્રહ, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરે પુસ્તકો વંચાય છે. ત્યાં આવનાર મુમુક્ષુનો આખો દિવસ ધાર્મિક આનંદમાં પસાર થઈ જાય છે.

સમયસાર અને કુંદકુંદાચાર્ય લગવાન તથા શ્રી સીમંધર લગવાન પ્રત્યેની ભક્તિ

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી ગુરુદેવને સમયસારજી પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ છે તેથી જે દિવસે સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્ઘાટન થયું તે જ દિવસે એટલે સં. ૧૯૬૪ ના વૈશાખ વદ ૮ ને રવિવારના રાત્ર સ્વાધ્યાય મંદિરમાં શ્રી સમયસારજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. શ્રી સમયસારજીપ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પર બહારગામથી લગભગ ૭૦૦ માણસો આવ્યા હતાં. મહારાજશ્રી સમયસારજીને ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ગણે છે. સમયસારજીની વાત કરતાં પણ તેમને અતિ ઉદ્ઘાસ આવી જાય છે. સમયસારજીની પ્રત્યેક ગાથા મોક્ષ આપે એવી છે એમ તેઓશ્રી કહે છે. લગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં બધાં શાસ્ત્રો પર તેમને અત્યંત પ્રેમ છે. ‘લગવાન કુંદકુંદાચાર્ય’દેવનો અમારા પર ઘણો ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ’ એમ તેઓશ્રી ઘણી વાર ભક્તિભીના અંતરથી કહે છે. શ્રીમદ્લગવત્કુંદકુંદાચાર્ય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરલગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે મહારાજશ્રીને અણુમાત્ર શંકા નથી. તેઓશ્રી ઘણી વાર પોકાર કરીને કહે છે: ‘કલ્પના કરશો નહિ, ના કહેશો નહિ, એ વાત એમ જ છે; માનો તો પણ એમ જ છે, ન માનો તો પણ એમ જ છે. યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણુસિદ્ધ છે.’ શ્રીસીમંધરપ્રભુ પ્રત્યે ગુરુદેવને અપાર ભક્તિ છે. કોઈ કોઈ વખત સીમંધરનાથના વિરહે પરમ ભક્તિવંત ગુરુદેવનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે.

જનધર્મનો શ્રદ્ધા અને પ્રચાર

વીતરાગના પરમ ભક્ત ગુરુદેવ કહે છે કે- ‘જૈન ધર્મ’ એ કોઈ વાટો નથી. એ તો વિશ્વધર્મ છે. જૈન ધર્મનો મેળ અન્ય કોઈ ધર્મ સાથે છે જ નહિ. જૈન ધર્મનો ને અન્ય ધર્મનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન રેશમનો ને કંતાનનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્ન જેવો વૃથા છે.’ દિગંબર જૈન ધર્મ તે જ વાસ્તવિક જૈન ધર્મ છે અને આંતરિક તેમ જ બાહ્ય દિગંબરતા વિના કોઈ જીવ મોક્ષ પામી શકે નહિ એમ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓશ્રીની મારફત સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે અનેક દિગંબર પુસ્તકોનો ઘણો ઘણો પ્રચાર કારિયાવાડમાં થઈ રહ્યો છે. સોનગઢના પ્રકાશન ખાતામાંથી ગુજરાતી સમયસારની ૨૦૦૦ નકલો છપાઈને તુરત જ ખપી ગઈ. તે સિવાય, સમયસાર-

ઉમરાળામાં દીક્ષાપ્રસંગના વરઘોડાનું એક દશ્ય (સં. ૧૯૭૦ માગસર સુદ ૯)

હાથી ઉપર બેસવા જતાં વસ્ત્ર ફાટ્યું તે દ્વારા બાણે કે કુદરત એમ સૂચવતી હતી કે આ વસ્ત્રસહિત મુનિદશાનો માર્ગ-તે તમારો માર્ગ નથી, તમારો ખરો માર્ગ તો જેમાં વસ્ત્રરહિત મુનિદશા છે એવી દિગંબરવૃત્તિનો માર્ગ છે...એજ માર્ગ તમારો જવાનું છે.

卐

પ...રિ...વ...ર્તી...ન....(સં. ૧૬૬૧ ચૈત્ર સુદ ૧૩)

“દિગંબર જૈનધર્મ એ જ પરમ સત્ય છે.....”

સોનગઢનું જિનમંદિર (સં. ૧૯૯૭)

જિનમંદિરના ઉપરના ભાગમાં એક દિગંબરજીનિ નેમત્રાણના દર્શન કરી રહ્યા છે

વીંછીયાના વડલા નીચે

ગતસાલ (૭૩ મા વર્ષે) ગુરુદેવ વીંછીયા પધાર્યા તે વખતની વીંછીયાના વડલા નીચેની આ તસ્વીર છે. આ વડલા નીચેના અકાંત વાતાવરણમાં ગુરુદેવે નિવૃત્તિભાવે ઘણું સ્વાધ્યાય-મનન-મંથન કરેલું છે.

ગૂટકો, સમયસાર-હરિગીત, સમયસાર ઉપરનાં પ્રવચનો, અનુભવપ્રકાશ વગેરે ઘણા પુસ્તકો ત્યાં છપાયાં અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાયાં. તે ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની હજારો પ્રતો ત્યાંથી પ્રકાશિત થઈ પ્રચાર પામી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓને ગુજરાતી ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સુલભ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં હજારો મુમુક્ષુઓ તેનો અભ્યાસ કરતા થયા છે. કેટલાક ગામોમાં પાંચ દશ પંદર મુમુક્ષુઓ ભેગા થઈને ગુરુદેવ પાસેથી પ્રહણુ કરેલા રહસ્ય અનુસાર સમયસારાદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું નિયમિત વાંચન-મનન કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પરમ પવિત્ર શ્રુતામૃતના ધોરિયા કાઠિયાવાડના ગામેગામમાં વહેવા લાગ્યા છે. અનેક સુપાત્ર જીવો એ જીવનોદકનું પાન કરી કૃતાર્થ થાય છે.

ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું મુખ્ય વજન સમજણ પર છે. ‘તમે સમજો; સમજ્યા વિના બધું નકામું છે’ એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહે છે. ‘કોઈ આત્મા-જ્ઞાની કે અજ્ઞાની-એક પરમાણુમાત્રને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, તો પછી દેહાદિની કિયા આત્માના હાથમાં ક્યાંથી હોય? જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાળના અંતર જેવડો મહાન્ તફાવત છે, અને તે એ છે કે અજ્ઞાની પરદ્રવ્યનો તથા રાગદ્વેષનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાની પોતાને શુદ્ધ અનુભવતો થકો તેમનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ છોડવાનો મહા પુરુષાર્થ દરેક જીવે કરવાનો છે. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ્ઞાન વિના છૂટશે નહિ. માટે તમે જ્ઞાન કરો.’ -આ તેઓશ્રીના ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર છે. ન્યારે કોઈ શ્રાતાઓ કહે કે ‘પ્રભુ! આપ તો મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની વાત કરો છો; અમે હજી એકડિયામાં છીએ, અમને એકડિયાની વાત સંભળાવો;’ ન્યારે ગુરુદેવ કહે છે: ‘આ જૈન ધર્મનો એકડો જ છે. સમજણ કરવી તે જ શરૂઆત છે. મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની એટલે કે નિર્ગ્રંથદશાની ને વીતરાગતાની વાતો તો આવી છે. આ સમજણ કર્યે જ છૂટકો છે. એક ભવે, બે ભવે, પાંચ ભવે કે અનંત ભવે આ સમજણ જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થવાની છે.

અંતર વિકાસ અને મુમુક્ષુઓ ઉપરનો પરમ ઉપકાર

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જ્ઞાનને સમ્યક્પણાની મહોર તો ઘણા વખતથી પડી હતી. તે સમ્યક્જ્ઞાન સોનગઢના વિશેષ નિવૃત્તિવાળા સ્થળમાં અદ્ભુત સૂક્ષ્મતાને પામ્યું; નવી નવી જ્ઞાનશૈલી સોનગઢમાં ખૂબ ખીલી. અમૃતકળશમાં જેમ અમૃત ઘોળાતાં હોય તેમ ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર અમૃતકળશસ્વરૂપ આત્મામાં તીર્થંકરદેવતાં વચનામૃતો ખૂબ ઘોળાયાં-ઘૂંટાયાં. એ ઘૂંટાયેલાં અમૃત કૃપાજીદેવ અનેક મુમુક્ષુઓને પીરસે છે ને ન્યાલ કરે છે. સમયસાર,

કાલજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવના શબ્દે શબ્દે એટલી ગહનતા, સૂક્ષ્મતા અને નવીનતા નીકળે છે કે તે શ્રોતાજનોના ઉપયોગને પણ સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચક્રિત કરે છે. જે અત્યંત આનંદમય ચૈતન્યધન દશા પ્રાપ્ત કરીને તીર્થંકરદેવે શાસ્ત્રો પ્રરૂપ્યાં, તે પરમ પવિત્ર દશાનો સુધાસ્વદ્વી સ્વાનુભૂતિસ્વરૂપ પવિત્ર અંશ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરીને સદ્ગુરુદેવ વિકસિત જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા શાસ્ત્રમાં રહેલા ગહન રહસ્યો ઉકેલી, મુમુક્ષુને સમજાવી અપાર ઉપકાર કરી રહ્યા છે. સેંકડો શાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ગુરુદેવની વાણી સાંભળી ઉડ્ડાસ આવી જતાં કહે છે: ‘ગુરુદેવ! અપૂર્વ આપનાં વચનામૃત છે; તેનું શ્રવણ કરતાં અમને તૃપ્તિ જ થતી નથી. આપ ગમે તે વાત સમજાવો તેમાંથી અમને નવું નવું જ જાણવાનું મળે છે. નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યય ક્રોધ્યનું સ્વરૂપ, સ્વાદ્વાદનું સ્વરૂપ કે સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, નિશ્ચયવ્યવહારનું સ્વરૂપ કે મતનિયમતપનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ કે સાધ્ય-સાધનનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કે ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ, ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કે બાધક-સાધકભાવનું સ્વરૂપ, મુનિદશાનું સ્વરૂપ કે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ-જે જે વિષયનું સ્વરૂપ આપના મુખે અમે સાંભળીએ છીએ તેમાં અમને અપૂર્વ ભાવો દષ્ટિગોચર થાય છે. અમે શાસ્ત્રોમાંથી કાઢેલા અર્થો તદ્દન હીલા, જડ-ચેતનના ભેળસેળવાળા, શુભને શુદ્ધમાં ખતવનારા, સંસારભાવને પોષનારા, વિપરીત અને ન્યાયવિરુદ્ધ હતા; આપના અનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ અર્થો ટંકણખાર જેવા-શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, જડ-ચેતનના દ્વંદ્વા કરનારા, શુભ ને શુદ્ધનો સ્પષ્ટ વિભાગ કરનારા, મોક્ષભાવને જ પોષનારા, સમ્યક્ અને ન્યાયયુક્ત છે. આપના શબ્દે શબ્દે વીતરાગદેવનું હૃદય પ્રગટ થાય છે; અમે વાક્યે વાક્યે વીતરાગદેવની વિરાધના કરતા હતા. અમારું એક વાક્ય પણ સાચું નહોતું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞાન છે-એ વાતનો અમને હવે સાક્ષાત્કાર થાય છે. શાસ્ત્રોએ ગાયેલું જે સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય તે હવે અમને સમજાય છે. શાસ્ત્રોનાં તાળાં ઉઘાડવાની ચાવી વીતરાગદેવે સદ્ગુરુને સોંપી છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પામ્યા વિના શાસ્ત્રોનો ઉકેલ થવો અત્યંત અત્યંત કઠિન છે.’

અકંધાત્મ-મસ્તીથી ભરપૂર, ચમત્કારી વ્યાખ્યાન-શૈલી

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવનું જ્ઞાન જેવું અગાધ ને ગંભીર છે તેવી જ તેમની વ્યાખ્યાન-શૈલી ચમત્કારભરેલી છે. તેઓશ્રી કહેવાની વાતનું એવી સ્પષ્ટતાથી, અનેક સાદા દાખલાઓ આપીને, શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઓછામાં ઓછો પ્રયોગ કરીને સમજાવે છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પણ તે સહેલાઈથી સમજી જાય છે. અત્યંત ગહન વિષયને પણ અત્યંત સુગમ રીતે પ્રતિપાદિત કરવાની ગુરુદેવમાં વિશિષ્ટ શક્તિ છે. વળી મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી સ્પષ્ટ છે કે જેમ સર્પ મોરલી પાછળ મુગ્ધ બને છે તેમ શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની

જાય છે; સમય કયાં પસાર થઈ જાય છે તેનું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ અને રસમય હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રીનું પ્રવચન શ્રોતાઓમાં અધ્યાત્મનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજશ્રી પ્રવચન કરતાં અધ્યાત્મમાં એવા તન્મય થઈ જાય છે, પરમાત્મદશા પ્રત્યેની એવી લક્ષિત તેમના મુખ પર દેખાય છે કે શ્રોતાઓને તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી. અધ્યાત્મની જીવંતમૂર્તિ ગુરુદેવના દેહના આજુએ આજુમાંથી જાણે અધ્યાત્મરસ નીતરે છે; એ અધ્યાત્મમૂર્તિની મુખમુદ્રા, નેત્રો, વાણી, હૃદય બધાં એકતાર થઈ અધ્યાત્મની રેલંગેલ કરે છે અને મુમુક્ષુઓનાં હૃદયો એ અધ્યાત્મરસથી ભિંજાઈ જાય છે.

આ કાળે મુમુક્ષુઓનાં મહાભાગ્ય

ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક જીવનનો લ્હાવો છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી અન્ય વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ પડતો નથી. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળનારને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ‘આ પુરુષ કોઈ જુની જાતનો છે, જગતથી એ કાંઈક જુદું કહે છે, અપૂર્વ કહે છે એના કથન પાછળ કોઈ અજ્ઞ હકતા ને જોર છે. આવું કયાંય સાંભળ્યું નથી.’ મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી અનેક જીવો પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર લાભ મેળવી જાય છે, કેટલાકને સત્ પ્રત્યે રુચિ જાગે છે, કોઈ કોઈને સત્સમજણના અંકુર ફૂટે છે અને કોઈ વિરલ જીવોની તો દશા જ પલટાઈ જાય છે.

અહો ! આવું અલૌકિક પવિત્ર અંતર્યામિન-કેવળજ્ઞાનનો અંશ, અને આવો પ્રબળ પ્રભાવના હૃદય-તીર્થોક્ત્વનો અંશ, એ જોનો સુયોગ આ કળિકાળમાં જોઈ ને રોમાંચ થાય છે. મુમુક્ષુઓનાં મહાપુણ્ય હજી તપે છે.

કાઠિયાવાડના આંગણે કલ્પવૃક્ષ

અહો ! એ પરમ પ્રભાવક અધ્યાત્મમૂર્તિની વાણીની તો શી વાત, તેનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યના થોડાં જીછળે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અધ્યાત્મયોગીની સમીપમાં સંસારનાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ ફરફી શકતાં નથી. સંસારતત્ત્વ પ્રાણીઓ ત્યાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે અને સંસારનાં દુઃખો માત્ર કલ્પનાથી જ જિલ્લાં કરેલાં તેમને લાસવા માંડે છે. જે વૃત્તિઓ મહા પ્રયત્ને પણ હજાતી નથી તે ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં વિના પ્રયત્ને શમી જાય છે, એ ઘણા ઘણા મુમુક્ષુઓનો અનુભવ છે. આત્માનું નિવૃત્તિમય સ્વરૂપ, મોક્ષનું સુખ વગેરે લાવોની જે શ્રદ્ધા અનેક હઠીલોથી થતી નથી તે ગુરુદેવનાં દર્શનમાત્રથી થઈ જાય છે. ગુરુદેવનાં જ્ઞાન ને ચારિત્ર મુમુક્ષુ પર મહા કલ્યાણકારી અસર કરે છે. ખરેખર કાઠિયાવાડને આંગણે શીતળ છાંયવાળું, વાંછિત ફળ દેનાર કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું છે. કાઠિયાવાડનાં મહાભાગ્ય ખીલ્યા છે.

કાનજીસ્વામિ-અમિતજ્ઞાન ગ્રંથ

હવે, સોનગઢમાં પરિવર્તન કર્યા પછીના, મહારાજશ્રીના જીવનવૃત્તાંત સાથે સંબંધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો કાળાનુક્રમે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

શત્રુજય યાત્રા

સોનગઢથી ૧૪ માઈલ દૂર આવેલા શ્રી શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી મહારાજશ્રીની ભાવના હતી. તે સં. ૧૯૯૫ના પોષ વદ તેરશે પૂર્ણ થઈ લગભગ ૨૦૦ ભક્તો સહિત મહારાજશ્રીએ તે તીર્થરાજની યાત્રા અતિ ઉત્સાહ ને ભક્તિપૂર્વક કરી.

રાજકોટ ચાતુર્માસ

રાજકોટના શ્રાવકોના બહુ આગ્રહને લીધે સં. ૧૯૯૫ માં મહારાજશ્રીનું રાજકોટ પધારવું થયું. ત્યાં દશેક માસની સ્થિતિ દરમિયાન મહારાજશ્રીએ સમયસાર, આત્મસિદ્ધિ અને પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા પર અપૂર્વ પ્રવચનો કર્યા. ગુરુદેવના આગળ વધેલા જ્ઞાનપર્યાયોમાંથી નીકળેલા જડ-ચેતનની વહેંચણીના, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિના તેમ જ બીજા અનેક અપૂર્વ ન્યાયો સાંભળી રાજકોટના હજારો લોકો પાવન થયા અને અનેક સુપાત્ર જીવોએ પાત્રતા અનુસાર આત્મલાભ મેળવ્યો. દશ માસ સુધી ‘આનંદકુંજ’માં (મહારાજશ્રી ઊતર્યા હતા તે સ્થાનમાં) નિશ્ચિત આધ્યાત્મિક આનંદનું વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું.

ગિરનાર યાત્રા

રાજકોટથી સોનગઢ પાછા ફરતાં મહારાજશ્રી ગિરિરાજ ગિરનારતીર્થની યાત્રા કરવા પધાર્યા અને એ પવિત્ર નેમગિરિ ઉપર લગભગ ૩૦૦ ભક્તો સાથે ત્રણ દિવસ રહ્યા. ત્યાં એ સમવસરણના દેરાસરજીમાં તથા દિગંબર દેરાસરજીમાં ઊછળેલી ભક્તિ, એ સહસ્રાબ્રવનમાં જામી ગયેલી સ્તવનભક્તિની ધૂન અને એ સમગ્રણીની પાંચમી ટૂંકે પૂ. ગુરુદેવશ્રી ‘હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે!’ વગેરે પદો પરમ અધ્યાત્મરસમાં તરબોળ બની ગવરાવતા હતા તે વખતે પ્રસરી ગયેલું શાંત આધ્યાત્મિક વાતાવરણ—એ અધાનાં ધન્ય સ્મરણો તો જીવનભર ભક્તોના સ્મરણપટ પર કોતરાઈ રહેશે.

રાજકોટ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ રસ્તામાં આવતાં અનેક ગામોમાં વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મનો ડંકો વગાડતા ગયા અને અનેક સત્પાત્રોના કર્ણપટ ખેલતા ગયા. ગામે ગામ લોકોની ભક્તિ ગુરુદેવ પ્રત્યે ઊછળી પડતી હતી અને લાઠી, અમરેલી વગેરે મોટા ગામોમાં અત્યંત ભવ્ય સ્વાગત થતું હતું. ગુરુદેવનો પ્રભાવના ઉદય જોઈ, જે કાળે તીર્થંકરદેવ વિચરતા હશે તે ધર્મકાળમાં ધર્મનું, ભક્તિનું, અધ્યાત્મનું કેવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહેતું હશે તેનો તાદશ ચિતાર કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ ખડો થતો.

શ્રી સીમંધર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા અને અપૂર્વ ભક્તિ

સં. ૧૯૯૬ના વૈશાખ માસમાં ગુરુદેવનાં પુનિત પગલાં ફરી સોનગઢમાં થયાં. ત્યારપછી તુરત જ શેઠ કાળિદાસ રાઘવજી જસાણીના ભક્તિવંત સુપુત્રોએ શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર પાસે શ્રી સીમંધરભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવવા માંડ્યું, જેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના અતિ ભાવવાહી પ્રતિમાજી ઉપરાંત શ્રી શાન્તિનાથ આદિ અન્ય ભગવંતોનાં ભાવવાહી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પંચકલ્યાણકવિધિપૂર્વક સં. ૧૯૯૭ ના ફાગણ સુદ બીજના માંગલિક દિને થઈ. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં બહારગામના લગભગ ૧૫૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રતિષ્ઠાના આઠે દિવસ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના મુખમાંથી ભક્તિરસભીની અલૌકિક વાણી છૂટતી હતી. લોકોને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો. પ્રતિષ્ઠાદિન પહેલાં થોડા દિવસે શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રથમ દર્શને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં. સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભક્તિરસની ખુમારી ચડી ગઈ અને આખો દેહ ભક્તિરસના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવા શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવથી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઈ ગયું અને ભક્તિરસમાં અત્યંત એકાગ્રતાને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો. આ ભક્તિનું અદ્ભુત દર્શન, પાસે બેસેલા મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું નહોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ બિભર્યાં અને ચિત્તમાં ભક્તિ બિભરાઈ. ગુરુદેવે પોતાના પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભક્તિભાવમાં બાણે દેહનું ભાન ભૂલી ગયા હોય એવા અપૂર્વ ભાવે કરી હતી.

આ જિનમંદિરમાં બપોરના બ્યાખ્યાન પછી દરરોજ પોણો કલાક ભક્તિ થાય છે. ભક્તિમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હાજર રહે છે. બપોરનું પ્રવચન સાંભળતાં આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના પ્રણેતા વીતરાગ ભગવંતનું માહાત્મ્ય હૃદયમાં સ્ફુર્યું હોય છે તેથી પ્રવચનમાંથી બહાર તુરત જ જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરતાં વીતરાગદેવ પ્રત્યે પાત્ર જીવોને અદ્ભુત ભાવ ઉડલસે છે. આ રીતે જિનમંદિર જ્ઞાન ને ભક્તિના સુંદર સુમેળનું નિમિત્ત બન્યું છે.

શ્રી સીમંધર પ્રભુના સમવસરણનું દર્શન

શ્રી જિનમંદિર બંધાયા પછી એક વર્ષે થોડા મુમુક્ષુ ભાઈઓ દ્વારા જિનમંદિરની પાસે જ શ્રી સમવસરણ મંદિર બંધાવ્યું. તેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં અતિ ભાવવાહી ચતુર્મુખ પ્રતિમાજી બિરાજે છે. સુંદર આઠ ભૂમિ, કોટ, (મુનિઓ, અર્જિકાઓ, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગેરેની સભાઓ સહિત) શ્રીમંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ, ચામર, છત્ર, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી તેમાં અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને બેસેલા શ્રીમદ્ભગવત્ કુંદકુંદાચાર્યનાં અતિ સૌમ્ય મુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ સં. ૧૯૯૮ ના

કાનજીસ્વામિ-અમિતન્દન ગ્રંથ

વૈશાખ વદ ૬ ના માંગલિક દિવસે થયો હતો અને તે પ્રસંગે બહારગામથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આવ્યા હતાં. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુનાં નેત્રો સમક્ષ ખડો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુનું હૃદય ભક્તિ ને ઉલ્લાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ-મંદિર થતાં મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દષ્ટિગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.

પ્રવચનસારના વાંચન વખતે નીકળેલા અર્થિત્ય ભાવો

સં. ૧૯૯૮ ના અષાઠ વદ એકમના રોજ શ્રી સોનગઢમાં શ્રી ગુરુરાજે સભા સમક્ષ શ્રી પ્રવચનસારનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું. તેમાંથી જ્ઞેય-અધિકાર ઉપડતા અનેક વર્ષોમાં જોએલ તેનાથી પણ કોઈ અર્થિત્ય ને આશ્ચર્યકારક ગુરુદેવના અંતર આત્મામાંથી નિર્મળ ભાવશ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાંથી સૂક્ષ્મ ને ગહન એવો શ્રુતનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. તે ધોધ જોણે બપોરો હશે ને બરાબર શ્રવણ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ હશે. બાકી તો શું કહી શકાય ?

શ્રવણ કરતાં એમ થતું હતું કે આ તે કોઈ આશ્ચર્યકારી આત્મવિભૂતિ જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કે કોઈ અર્થિત્ય શ્રુતની નિર્મળ શ્રેણી જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? બરેબર સ્વાત્મસ્વરૂપ વૃદ્ધિરૂપ તે ધન્ય પ્રસંગ સદાયને માટે હૃદયના જ્ઞાનપટ પર કોતરાર્થ રહેશે ને ફરી ફરી આવા અનેક તરેહના સુપ્રસંગો સંપ્રાપ્ત થશે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ

સં. ૧૯૯૮ ના બાહરવા સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢમાં શ્રી સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. દરેક બ્રહ્મચારીઓ તેમાં જોડાયા છે. તેમાં જોડાનાર બ્રહ્મચારી ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહી દરરોજ ત્રણેક કલાક નિયત કરેલા ધાર્મિક પુસ્તકોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા શિક્ષણને અંકાંતમાં સ્વાધ્યાય દ્વારા દઢ કરે છે અને મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનો, ભક્તિ વર્ગોમાં ભાગ લે છે; એમ આખો દિવસ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે.

રાજકોટ તરફ વિહાર

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ફરીને પાછા રાજકોટના શ્રાવકોના આમહને લીધે અને પ્રભાવના ઉદયને લીધે સં. ૧૯૯૬ ના ફાગણ સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢથી વઢવાણ સ્તે રાજકોટ જવા માટે વિહાર કર્યો છે. અમૃત વરસતા મહામેઘની જેમ રસ્તામાં આવતા દરેક ગામમાં ગુરુદેવ પરમાર્થ-અમૃતનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવતા બંધ છે

અને અનેક તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવતા જાય છે. હજારો ભાગ્યવંત જીવો-જૈનો ને જૈનેતરો-એ અમૃતવર્ષાને ઝીલી સંતુષ્ટ થાય છે. જૈનેતરો પણ ગુરુદેવનો આધ્યાત્મિક ઉપદેશ સાંભળી દિગ્ગં થઈ જાય છે. જૈનદર્શનમાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાનું જ પ્રતિપાદન નથી પણ તેમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર ભરેલું છે એમ સમજતાં તેમને જૈનદર્શન પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે. ગામોગામ બાળકો, યુવાનો ને વૃદ્ધોમાં, જૈનો ને જૈનેતરોમાં મહારાજશ્રી આત્મવિચારનાં પ્રબળ આંદોલનો ફેલાવતા જાય છે અને ‘આ મોઘા મનુષ્યભવમાં જો જીવે દેહ, વાણી અને મનથી પર એવા પરમ તત્ત્વનું ભાન ન કર્યું’, તેની રચિ પણ ન કરી, તો આ મનુષ્યભવ નિષ્ફળ છે’ એમ ઢાંડી પીટીને જાહેર કરતા જાય છે.

એ અમૃતસિંચક યોગિરાજ કાઠિયાવાડની બહાર વિચર્યા નથી. જો તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં વિચરે તો આખા ભારતવર્ષમાં ધર્મની પ્રભાવના કરી હજારો તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવી શકે એવી અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં દેખાય છે.

કાઠિયાવાડનું ગૌરવ

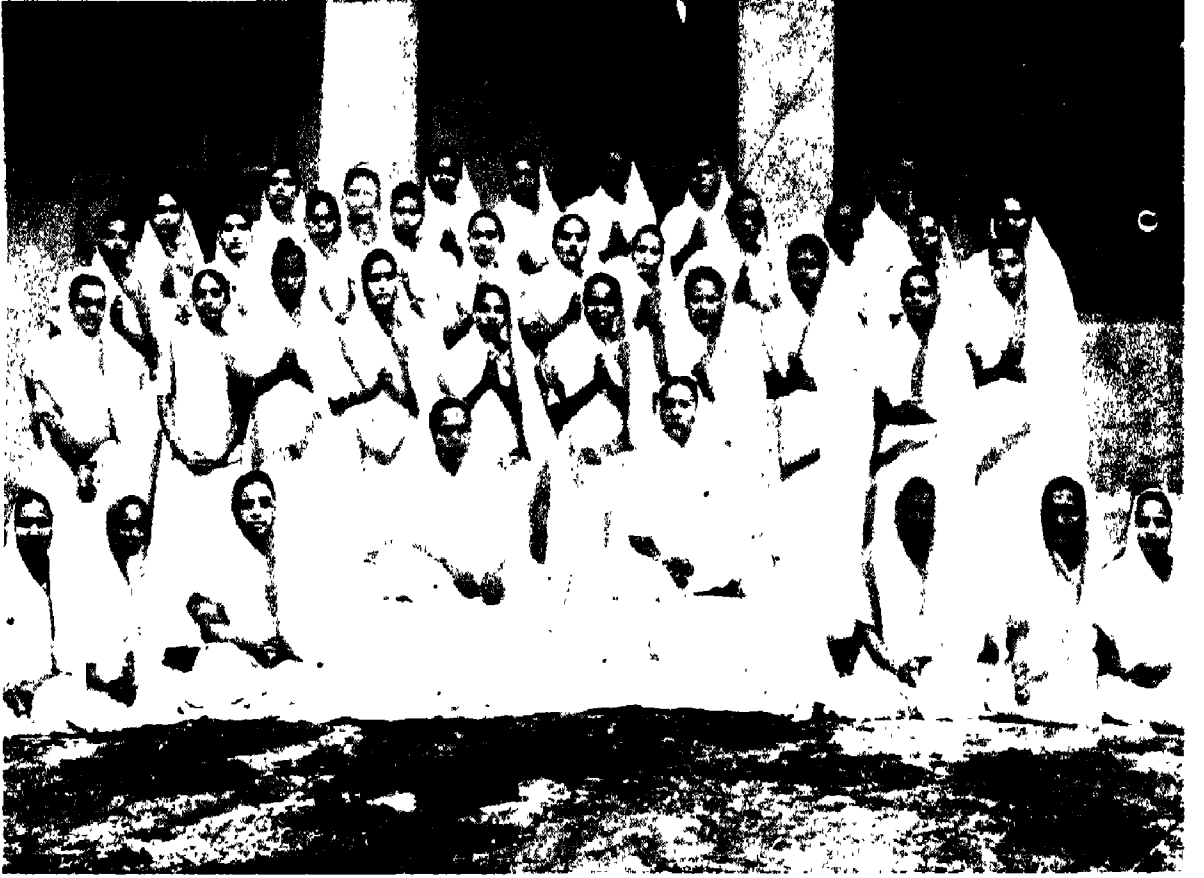
આવી અદ્ભુત શક્તિના ધરનાર પવિત્રાત્મા કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડની મહા પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ છે, તેમના પરિચયમાં આવનાર પર તેમના પ્રતિભાચુક્ર વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેઓશ્રી અનેક સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ દરેક વસ્તુના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સ્મરણશક્તિ વર્ષોની વાતને નિયિ-વાર સહિત યાદ રાખી શકે છે. તેમનું હૃદય વજ્રથીયે કઠણ ને કુસુમથીયે કોમળ છે. તેઓશ્રી અવગુણ પાસે અણનમ હોવા છતાં સહેજ ગુણ દેખાતાં નમી પડે છે. બાળપ્રજ્ઞચારી કાનજીસ્વામી એક અધ્યાત્મમસ્ત આત્માનુભવી પુરુષ છે. અધ્યાત્મમસ્તી તેમની રંગેરંગમાં વ્યાપી ગઈ છે. આત્માનુભવ તેમના શબ્દે શબ્દમાં ઝળકે છે. તેમના શ્વાસે શ્વાસે ‘વીતરાગ! વીતરાગ!’ નો રણુકાર ઊઠે છે. કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડનું અદ્વિતીય રત્ન છે. કાઠિયાવાડ કાનજીસ્વામીથી ગૌરવવંત છે.

અહીં વિક્રમની વીસમી સદી સુધીનો ગુરુદેવનો જીવનપરિચય આપે વાંચ્યો. ત્યાર પછી એકવીસમી સદીના કેટલાક મુખ્ય પ્રસંગોનું આલેખન હવે પછીના પૃષ્ઠોમાં આપ જોશો.

અહા, ધનભાગ્ય-ધન્ય થી...અમારે આંગણે ગુરુના હીરક ઉત્સવ ઉજવાય....

પૂ. ધર્મમાતાઓની શીતલ છાયામાં પ્ર. બહેનો

પૂ. ગુરુદેવના ચૈતન્યસન્મુખી અધ્યાત્મ ઉપદેશના પ્રભાવથી
અને પૂ.બેનશ્રી-બેનની શીતલ છાયાના પ્રતાપથી
જિજ્ઞાસુ બહેનોનું જીવન કેવા સન્માર્ગે
વળે છે તેનું ઉદાહરણ

卐

તીર્થોનું અને તીર્થમાં જાગેલી ઉત્તમ ભાવનાઓનું મધુર સંભારણું જીવનમાં મળ્યું. કસ્તે-પુરમાં ગુરુદેવનો ૭૦મો જન્મોત્સવ અતીવ ઉત્સાહથી સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની જનતાએ ઉજવ્યો. ભારતના મહાન તીર્થોની આવી ઉલ્લાસભરી મંગલયાત્રા થઈ તે બદલ પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. સંસારથી તરવા માટેનું તીર્થ તેઓ જ આપણને દર્શાવી રહ્યા છે. સમ્યક તીર્થોની અપૂર્વ યાત્રા કરાવીને સિદ્ધિધામ તરફ લઈ જનાર ગુરુદેવના ચરણોમાં લક્તોનું હૃદય ભક્તિથી નમી જાય છે.

ગુરુદેવનો પ્રભાવ હવે મધ્ય ભારતમાં પહોંચી ગયેલો; જ્યારે ગુરુદેવ ખેરાગઢ પધાર્યા ત્યારે ત્યાંના નૂતન દિ. જિનમંદિરમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ થયો ને જે બહેનોએ પ્રદ્મ-ચર્ચપ્રતિષ્ઠા લીધી. પહેલાં અહીં દિ. જૈનાના એક પણ ઘર ન હોવા છતાં નવું દિ. જૈનમંદિર થયું, ને વેદીપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પણ થયો.

અધ્યાત્મધામ સોનગઢની શીતલછાયામાં

યાત્રા કરીને ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા ને ગુરુદેવની છાયામાં, સોનગઢના શાંત-અધ્યાત્મવાતાવરણમાં મુમુક્ષુ ભક્તજનો આનંદથી આત્મિકભાવનામાં રત બન્યા....જાત્રામાંથી મળેલી સંતોના આદર્શ-જીવનની પ્રેરણા અંતરમાં વાગોળવા માંડ્યા. ગુરુદેવનું અંતર પણ અધ્યાત્મચિંતનમાં વિશેષ પરોવાયું. યાત્રાના મધુર સંભારણું ગુરુદેવ ફરીફરીને યાદ કરતા ને તેમનું હૃદય તીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિભાવનાથી દ્રવી જતું. દક્ષિણયાત્રાની ખુશાલીમાં ૨૪ તીર્થ કરપૂજનવિધાન થયું હતું.

ગુરુદેવ સાથે ભારતના દેશદેશનો પ્રવાસ ખેડીને સોનગઢ આવ્યા પછી ત્યાંના શાંત-અધ્યાત્મવાતાવરણમાં મુમુક્ષુને જે મીઠાશ વેદાય છે, જે ચૈતન્યની નીકટતાના ભણુકાર સંભળાય છે-તે અદ્ભુત છે. ગુરુદેવનો શીતળ વડલો દિનેદિને વધુ વિસ્તરતો જાય છે. આવા શીતળધામમાં, પૂ. બેનશ્રીબેનની મધુરી છાયામાં વસતા કુમારીકા પ્ર. બહેનો પ્રત્યે ધાર્મિક વાત્સલ્યનો પ્રમોદ આવતાં, આફ્રિકાથી એક જિજ્ઞાસુ ભાઈએ દરેક બહેનોને રૂ. ૧૦૧૫- (૨૭ બહેનો માટે રૂ. ૨૭૨૭)- ભેટ મોકલ્યા હતા. સાથે સંદેશ હતો કે “ધન્ય છે તે બહેનોના જીવનને....દરેક આત્માથી જીવે તે જીવનનો ધડો લેવા જેવું છે.” આફ્રિકાના ઉત્સાહી ભાઈઓ તરફથી સં. ૨૦૧૬ના કા. સુદ ૮ ના રોજ જે પત્રો આવ્યા; એકમાં જામનગરમાં જિનમંદિર બંધાવવા માટે રૂ. ૬૫૦૦૦ મોકલવાનું જણાવ્યું હતું, ને બીજામાં રૂ. ૫૧૦૦૦- મોકલવાનું જણાવ્યું હતું. જામનગરના જિનમંદિર માટે અત્યંત અલ્પ સમયમાં દોઢ લાખ ઉપરાંત ફંડ થઈ ગયું હતું.

૨૦૧૬ના પોષમાસમાં ફરીને ગુરુદેવનો વિહાર સૌરાષ્ટ્રમાં વડીયા, જેતપુર ને ગોંડલના દિ. જિનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે થયો. ત્રણે ગામમાં દિ. જિનમંદિરોમાં ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા-

કાનજીસ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

મહોત્સવ ઊજવાયા. ફા. સુદ ૧૨ ના રોજ રાજકોટ-જિનમંદિરનો દસવર્ષીય ઉત્સવ ઊજવાયો.

ઉમરાળામાં જન્મોત્સવ (સં. ૨૦૧૬)

ગુરુદેવનો ૭૧મો જન્મોત્સવ જન્મનગરીમાં-ને જ્યાં જન્મ થયો તે જન્મધામમાં જ ઊજવાયો હતો.... ૭૦ વર્ષ પહેલાં જ્યાં માતા ઉજમબાએ કુંવર કહાનને લાડ લડાવ્યા -જમાડયા-રમાડયા, એ જ સ્થાનમાં આજે ભારતભરનાં ભક્તો ઉજમબાને યાદ કરી કરીને, ભક્તિથી ગુરુ કહાનને અભિનંદતા હતા. અહા, અદ્ભુત હતા એ ભક્તિનાં દૃશ્યો! ને અનેરા હતા એ ધર્મમાતાઓનાં વાત્સલ્ય!! ‘માતા આશીર્વાદ આપે છે’ એવું દૃશ્ય જ્યારે ભક્તિ દ્વારા વાત્સલ્યભાવથી દર્શાવ્યું-તે સર્વોત્તમ દૃશ્ય, એ પવિત્ર વાત્સલ્યનું ઝરણું- સુમુક્ષુજનો જીવનભર નહિ ભૂલે. માતા આશીર્વાદ આપે છે-ખેટા, તું ધર્મનો રંગી થજો ને આત્માનો પ્રભાવી થજો. વૈશાખ સુદ બીજે જન્મવધાઈ લઈને ભારતના ભક્તો આવ્યા ને ઉજમબાના આંગણે ૫૦૦ શ્રીફળનો ને રૂપિયાનો ઢગલો થઈ ગયો. આજે ગુરુદેવ પણ ખુશખુશાલ હતા.... ગામ-પરગામના જેટલા બાળકો દર્શન કરવા આવે તે દરેકને પ્રેમથી સ્વહસ્તે જૈનપ્રાણપોથી તથા આત્મસિદ્ધિ તેઓ આપતા, ને ગુરુદેવ પાસેથી એમના ‘એસતા વર્ષની બોણી’ મળતાં સૌ આનંદિત થતા. જન્મધામમાં ભક્તિ પણ અદ્ભુત આનંદકારી થઈ હતી. ખરેખર ઉમરાળા આજે ફરીને ધન્ય બન્યું હતું.

વિદેહનાં સંભારણાં

ત્યારબાદ વૈશાખમાસના ઉત્સવ દરમિયાન સમવસરણમાં ભક્તિ વખતે, સીમંધરનાથ અને કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રત્યે પરમ ઉલ્લાસ-ભક્તિ-બહુમાન આવતાં ગુરુદેવે સમવસરણમાં ખેઠા ખેઠા પુસ્તકમાં લખ્યું કે-‘ભરતથી મહાવિદેહની મૂળદેહે જાત્રા કરનાર શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યનો જય હો, વિજય હો.’ તીર્થયાત્રાના કેવા ભાવો, ને વિદેહનાં કેવાં સ્મરણો એમના અંતરમાં ઉલ્લસે છે તે આ હસ્તાક્ષર દ્વારા દેખાઈ આવે છે.

નવીન મેઘવર્ષા

સં. ૨૦૧૬ના જેઠ વદ ત્રીજે ગુરુદેવની ડાળી આંખનો મોતિયો સફળ રીતે ઉતારવામાં આવ્યો હતો. અને એક અઠવાડિયે પાટો છૂટતાં ગુરુદેવ પહેલવહેલા જ્યારે સભામાં પાટ ઉપર આવીને બિરાજ્યા તે વખતના આનંદદાયી વાતાવરણની શી વાત!! અને પછી શ્રાવણ માસમાં ગુરુદેવે પ્રવચન શરૂ કરીને શ્રુતની મેઘવર્ષા ફરી શરૂ કરી ત્યારે તો શ્રુત-તરસ્યાં જિજ્ઞાસુ જીવોના હૈયાં એ નવીન અમૃતવર્ષા ઝીલીને આનંદવિભોર બનીને ખીલી ઊઠ્યા હતા. પૂ. બેનશ્રીબેને નવીન ભક્તિ કરાવી હતી; આખા મંડળમાં આનંદોલ્લાસનું વાતાવરણ હતું.

અધ્યાત્મની ધૂન ને મુનિદર્શનની ઊર્મિ

[૨૦૧૬ માં] શ્રાવણ સુદ પાંચમે એકવાર ગુરુદેવ બહાર ફરવા ગયેલ, ને ત્યાં ખુલ્લા મેદાનમાં બેઠાબેઠા એકાંતમાં એકલા ધૂન જમાવી. [પાસે કોઈકે ભક્ત એ ધૂન સાંભળતું હતું એની ગુરુદેવને ખબર ન હતી, એ તો એની ધૂનમાં મસ્ત હતા.] મુખમાંથી શબ્દો નીકળતા હતા—

જ્યાં ચેતન ત્યાં સર્વશુભ કેવળી બોલે એમ
પ્રગટ અનુભવ આત્મા નિર્માણ કરે સપ્રેમ....રે....

ચૈતન્યપ્રભુ! પ્રભુતા તમારી ચૈતન્યધામમાં....

જિનવરપ્રભુ! પધાર્યા સમોસરણધામમાં....

—એ રટણમાં ને રટણમાં ગુરુદેવને મુનિદર્શનની એવી ઊર્મિ સ્ફૂરી કે અરે, અત્યારે અહીં કોઈકે મુનિરાજના દર્શન થાય તો કેવું સારું! કોઈક ચારણઋદ્ધિધારક પરમ દિગંબર મુનિરાજના અત્યારે દર્શન થાય, કુદકુંઢસ્વામી જેવા કોઈ મુનિરાજ કયાંકથી આકાશમાર્ગે અહીં આવી ચડે ને નીચે પધારીને દર્શન આપે—તો કેવું ધનલાભ્ય!!

—આ પ્રકારે ઘણીવાર ગુરુદેવ એકાંતમાં બેઠાબેઠા, કોઈવાર સ્વાધ્યાયમંદિરના ચોકમાં ઝાડની છાયામાં અધ્યાત્મ-ચિંતનમાં મશગુલ બની જતા હોય છે....એ વખતનું એમની મુદ્રાનું દૃશ્ય ખૂબ જ અધ્યાત્મપ્રેરક હોય છે.

“સુવર્ણ સંદેશ”—સાપ્તાહિક

૨૦૧૬ના આસો વદ અમાસે આ સાપ્તાહિક શરૂ થયું, તેના દ્વારા જિજ્ઞાસુઓને સોનગઢના તાબા સમાચાર નિયમિત મળ્યા કરતા; ને સર્વ જિજ્ઞાસુઓમાં તે ખૂબ પ્રિય હતું. સં. ૨૦૧૮ ના ચૈત્ર માસ સુધી તેનું પ્રકાશન ચાલ્યું.

૨૦૧૭ ના પોષમાં કોંગ્રેસ મહાસભાનું અધિવેશન ભાવનગર મુકામે થયેલ, ત્યાં આવેલા અનેક નેતાઓ, કાર્યકરો ને પ્રેક્ષકો મોટી સંખ્યામાં સોનગઢ પણ આવ્યા હતા. અધિવેશનના ભરત્રક કાર્યક્રમમાંથી પણ સમય મેળવીને ઢબરભાઈ જેવા આગેવાન (ભૂતપૂર્વ કોંગ્રેસપ્રમુખ) પણ સોનગઢ આવીને ગુરુદેવ સાથે એક કલાક તત્વચર્ચા કરી હતી. ઢબરભાઈ ગુરુદેવ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે ને અવારનવાર સોનગઢ આવીને (તેમજ બીજે જ્યાં અવકાશ મળે ત્યાં) તેઓ ગુરુદેવના સત્સંગનો લાભ લે છે.

૨૦૧૭ માં યાત્રા ને પ્રતિષ્ઠા

સં. ૨૦૧૭ માં ફરી પાછો વિહાર આવ્યો...જે કે વારંવાર વિહાર સોનગઢવાસી ભકતોને વિરહહાતા લાગે....પરંતુ ભારતમાં પ્રસરતા ગુરુદેવના પ્રભાવનાના વેગને કોણ

કાનજીશ્યામિ-અમિતજ્ઞાન ગ્રંથ

રોકી શકે? જામનગરમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠા, સાવરકુંડલામાં વેદીપ્રતિષ્ઠા અને ગિરનાર સિદ્ધિધામની યાત્રા-આવા મંગળપ્રસંગો નિમિત્તે પોષ માસમાં ગુરુદેવે વિહાર કર્યો.

જામનગરમાં લગભગ બે લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલ લવ્ય જિનમંદિરમાં પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ માહમાસમાં ઘણા જ ઉલ્લાસથી ઊજવાયો. સૌરાષ્ટ્રનો આ મહોત્સવ અતીવ પ્રભાવશાળી હતો. દિલ્હી, જયપુર, કલકત્તા વગેરે અનેક સ્થળો ઉપરાંત આફ્રિકા વસતા કેટલાય જિજ્ઞાસુઓ પણ ખાસ આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા; એટલું જ નહિ, આ મંદિર બાંધનાર કેન્ટ્રાક્ટર ભાઈશ્રી અગરસિંહજી દરબારે લકિતપૂર્વક રૂા. ૫૦૦૭-ની ઉછામણી લઈને મંદિર ઉપર કળશ ચડાવ્યો હતો. બી.એ. ભણેલા એક કુમારિકાબહેને આ પ્રસંગે બ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

જામનગરના પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પછી ગુરુદેવ ગિરનારની યાત્રાએ પધાર્યા. ગુરુદેવ સાથે યાત્રાસંઘમાં ૧૨૦૦ જેટલા યાત્રિકો હતા, ને અદ્ભુત ઉત્સાહપૂર્વક યાત્રા થઈ હતી. ગુરુદેવે સંઘસહિત ગિરનારની આ ત્રીજી યાત્રા કરી. ગુરુદેવ સાથે ફરીફરીને એ વૈરાગ્યધામો-એ નેમ-રાજુલની સાધનાના સ્થળો, એ મોક્ષનાં ધામ ને સંતોનાં રહેઠાણુ જોતાં ભકતોને ઘણો જ આનંદ થતો, ને હૃદયમાં સંતોના ચૈતન્યજીવનની અનેરી પ્રેરણા મળતી. અહા, ચૈતન્યસાધનાનું એ જીવન!! ને એ સાધનાની આ ભૂમિ!-આત્મસાધક સંતો સાથે એની યાત્રા-એ જીવનનો કિંમતી અવસર છે. સૌરાષ્ટ્રની ધરામાં આવું મહાન-મહિમાવાંત તીર્થ છે એનું ખરું ગૌરવ તો ગુરુદેવ સાથેની યાત્રા વખતે જ સમજાયું. ગિરનારના ધામ ઉપર બેઠાબેઠા ગુરુદેવના મુખથી વૈરાગ્યની વાણી સાંભળતા હોઈએ કે કોઈ અધ્યાત્મની ચર્ચા ચાલતી હોય, કે કોઈ ટૂંકની ટોચે બેઠાબેઠા ભકિતપૂજન કરતા હોઈએ-કે મૌન બેઠા હોઈએ, અગર આનંદથી ગાતાં ગાતાં સંતો સાથે પર્વત ચડતા કે ઊતરતા હોઈએ-એ બધાય પ્રસંગો મુમુક્ષુજીવનમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ને ભકિતનું અમીલયું સીંચન કરતા હોય છે.-ખરેખર એ જીવનની સોનેરી ઘડી છે.

—અને એ સિદ્ધિધામની યાત્રા પછી તરત બીજે જ મહિને સાવરકુંડલામાં નૂતન દિ. જિનમંદિરમાં જિનેન્દ્રદેવની વેદીપ્રતિષ્ઠાનો લવ્ય મહોત્સવ ઊજવાયો. ને પછી ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા.....

પ્રભાવના, પ્રચાર, ભક્તિ ને સંતની છાયામાં જીવનઘડતર

ગુરુદેવના સાક્ષાત્ સમાગમનો તો દરવર્ષે હજારો જિજ્ઞાસુઓ લાલ લે છે, તે ઉપરાંત સાહિત્યદ્વારા ને ટેપરેકોડિંગ-પ્રવચન દ્વારા ગામેગામના અનેક જિજ્ઞાસુઓ લાલ લઈને પોતાની જિજ્ઞાસા પોષે છે ને સોનગઢ પ્રત્યે આકર્ષાય છે. દરદરના જિજ્ઞાસુઓનું આગમન દિનેદિને વધતું જાય છે.

સોનગઢમાં સ્થિરતાના કાળ દરમિયાન નિત નવાનવા ભક્તિના ઉત્સવપ્રસંગો ઊજવાતા હોય છે. ગુરુદેવ પણ એવા પ્રસંગોમાં ઉપસ્થિત રહે છે. કોઈ વાર ચોવીસ તીર્થ કર વિધાન તો કોઈવાર સહસ્રમંડલ વિધાન, કોઈવાર વીસવિહરમાન તીર્થ કર વિધાન, કોઈવાર અદ્વી-દ્વિપવિધાન કે ત્રિલોકમંડલવિધાન, તો કોઈ વાર સિદ્ધચક્રવિધાન કે પંચપરમેષ્ઠી વિધાન, કોઈવાર જિનેન્દ્રપ્રભુના મહાઅભિષેક તો કોઈવાર રથયાત્રા, કોઈવાર મુનિવરોની અવનવી ભક્તિ તો કોઈવાર જિનવાણીમાતાની સેવાના વિધવિધ પ્રસંગો-આમ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની સેવનામાં અનુરક્ત મુમુક્ષુનું ચિત્ત સંસારની અનેકવિધ અટપટી માયાજાળોને ભૂલી જાય છે; સંતત્યરણમાં ચૈતન્યને સાધવાની ધૂનમાં અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગો પ્રત્યે તેનું વિશેષ લક્ષ જતું નથી, મુમુક્ષુનું આવું સુંદર જીવનઘડતર ગુરુદેવની છાયામાં થાય છે. ખરેખર, ગુરુદેવની છાયામાં જીવન એ એક અનેકું જીવન છે.

સં. ૨૦૧૮ માગશર માસમાં ગુરુદેવની જમણી આંખનો મોતિયો સફળતાપૂર્વક ઊતર્યો; પૂરતા આરામ બાદ અદ્વી મહિને બ્યારે ફરીને ગુરુદેવના પ્રવચનનો શરૂ થયા ત્યારે ભારતભરના જિજ્ઞાસુઓએ આનંદિત થઈને સન્દેશ દ્વારા ખુશાલી વ્યક્ત કરી હતી; અને આ પ્રસંગે દીપચંદ્ર શેઠિયા વગેરે મુમુક્ષુઓ તરફથી ખુશાલી સાથે જ્ઞાનપ્રચારવગેરે માટે રૂ. ૨૫,૦૦૦- જેટલી રકમો જાહેર કરવામાં આવી હતી. ભક્તિ વગેરે પ્રસંગોથી આજનો દિવસ મોટા હર્ષોત્સવરૂપે ઊજવાયો હતો.

માનસ્તંભનો મહાઅભિષેક

સં. ૨૦૧૯ ના ચૈત્ર માસમાં માનસ્તંભના મહાન પ્રતિષ્ઠામહોત્સવની દસમી વર્ષ-ગાંઠ હતી, તે નિમિત્તે મંચ બાંધીને માનસ્તંભના દસવર્ષીયમહાઅભિષેકનું લગ્ન આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ઉત્સવના એ દિવસો ચાદગાર બની રહ્યા છે. બાર વર્ષે થતા બાહુ-બલીનાથના મહામસ્તકાભિષેક જેવો આ અભિષેક શોભતો હતો, ને આ રીતે દરેક દસવર્ષે (કે પાંચ વર્ષે) આવો અભિષેક થાય-એમ ભક્તો ભાવના ભાવતા હતા. ગુરુદેવે ભક્તિ-ભાવથી સીમંધરનાથના અભિષેકનો મંગલ પ્રારંભ કર્યો હતો.... માનસ્તંભ મહોત્સવનાં મધુર સંભારણું એ વખતે તાજ થતાં હતાં. હજારો યાત્રિકો હોંસેહોંસે મંચદ્વારા ઉપર જઈને માનસ્તંભની આનંદકારી યાત્રા કરતા, ને ભક્તિભાવથી પૂજન કરતા. ગુરુદેવ પણ ઘણીવાર મંચ ઉપર જઈને સીમંધરનાથ પાસે બેસતા, ને વિધવિધ ભાવનાઓ સાથે ભક્તિ ગવડાવતા. કોઈ કોઈવાર પૂ. બેનશ્રીબેન ઉપર જઈને અદ્ભુત ભક્તિ તથા પૂજન કરાવતા.

ચૈત્ર સુદ ૧૩ નો પવિત્ર દિવસ પણ વિશેષ આનંદોલ્લાસથી ઊજવાયો હતો. માનસ્તંભના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની ફિલ્મદ્વારા એ વખતના પાવન પ્રસંગો ફરીફરીને નીહાળતાં સૌને ઘણું હર્ષ થતો હતો.

કાનજીસ્વામિ-અભિજ્ઞાન ગ્રંથ

ત્યારબાદ તુરત મુંબઈ-દાદરમાં શેઠશ્રી નવનીતલાલભાઈ ઝવેરીના હસ્તે જિનમંદિરનું (જેમાં સમવસરણની પણ રચના છે તેનું) શિલાન્યાસ થયું. આ પ્રસંગે મુંબઈના મુમુક્ષુઓને ઘણું જ આનંદ હતો. આ જ અરસામાં જોરાવરનગર તથા દેહગામમાં પણ દિ. જિનમંદિરના શિલાન્યાસ થયા. આ વર્ષે ગુરુદેવનો વૈશાખ સુદ બીજનો (૭૩મો) જન્મોત્સવ રાજકોટ શહેરમાં ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો. અનેક શહેરના જનસમાજ હવે સોનગઢની -ગુરુદેવની-ઉપદેશશૈલીને અનુસરવા લાગ્યા છે, ગુરુદેવની અધ્યાત્મરસઝરતી ઉપદેશશૈલી પાસે બીજા ઉપદેશ તેમને નીરસ જેવા લાગે છે. એટલે પર્યુષણ જેવા વિશેષ તહેવારોમાં સોનગઢથી કોઈ લાઈને વાંચન માટે બોલાવે છે. આ પ્રકારની માગણી અનેક ગામોથી આવતી જાય છે. સોનગઢની અધ્યાત્મ શૈલીથી સૌ પ્રભાવિત થાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત ને મધ્યપ્રદેશમાં વિહાર;

લાઠી શહેરમાં જન્મોત્સવ; લોપાલ શહેરમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

સં. ૨૦૧૬ માં કાગણ માસમાં ફરીને ગુરુદેવનો મંગલવિહાર સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશમાં થયો. તે દરમિયાન લાઠી શહેરમાં ગુરુદેવનો ૭૪ મો જન્મોત્સવ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો લાઠીમાં આ જન્મોત્સવ વખતે ગુરુદેવના સ્વાગતગુલ્મસમાં ચાલતાં ચાલતાં મુંબઈના પ્રમુખશ્રી અને મંત્રી વગેરે સાથે આગામી જન્મોત્સવ (હીરક મહોત્સવ) મુંબઈમાં ઉજવાય તે વખતના ઉલ્લાસની વાતચીત થઈ તથા તે પ્રસંગે અભિનંદનગ્રંથ બહાર પાડવાની આ લેખકનો ભાવના તેમની પાસે રજુ કરી....એ મહાન કાર્ય મુંબઈના ઉત્સાહી મંડળથી જ થઈ શકે તેમ હતું; આ બધી વાતચીતથી તે જન્મોત્સવના સરઘસમાં જ આ હીરકજયંતી-અભિનંદનગ્રંથના પાયા રોપાયા. લાઠીમાં એ જન્મોત્સવ બહુ ઉત્સાહથી ઉજવાયો હતો, જિનમંદિરના નવા શિખરની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ પણ સાથેજ હતો.

ત્યારબાદ વૈશાખમાં જોરાવરનગરમાં (રૂ. ૬૫,૦૦૦-ના ખર્ચે તૈયાર થયેલા) નવા દિ. જિનમંદિરમાં પંચકલ્યાણક પ્રતિષ્ઠાનો ભવ્ય મહોત્સવ થયો. જોરાવરનગર જેવા નાના ગામમાં પણ આવો મોટો મહોત્સવ ગુરુદેવના પ્રતાપથી ઉજવાયો, એ મહોત્સવ આનંદ-કારી હતો. દેહગામ (ગુજરાત)માં પણ રૂ. ૫૫,૦૦૦ ના ખર્ચે સુંદર જિનમંદિર બંધાયું અને વૈશાખ વદમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ ગુરુદેવની છાયામાં ઉજવાયો ગુજરાતની જનતાએ આ ઉત્સવમાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. આ ઉત્સવને ગુજરાતની જનતાનો ઉત્સવ કહી શકાય. આસપાસના ગામોથી પાંચ હજાર લાઈ-બહેનો આવ્યા હતા ને મોટા ધાર્મિક મેળા જેવું વાતાવરણ હતું. નાની-મોટી ઉછામણી દ્વારા રૂ. ૮૫૦૦૦ જેટલી આવક થઈ હતી. દેહગામના ઇતિહાસમાં આવો મહોત્સવ આ પહેલવહેલો જ હતો. અહીંથી ગુરુદેવ અમદાવાદ પધારેલા ત્યારે ત્યાં પચ્ચ દિ. જિનમંદિરનું શિલાન્યાસ થયું હતું....મુમુક્ષુઓને આ પ્રસંગે ઘણું આનંદ હતો.

અમદાવાદથી દાહોદ થઈને ગુરુદેવ ભોપાલશહેર પધાર્યા....ત્યાં અધ્યાત્મ-સંમેલન થયું જેમાં હસહજાર માણસો હતા. નૂતન સ્વાધ્યાય ભવન તથા જિનભવનમાં વેદીપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ ભવ્ય હતો. મધ્યપ્રદેશની જનતા ગુરુદેવનો અધ્યાત્મસન્દેશ ખૂબ ઉત્સુકતાથી સાંભળતી હતી. જેઠ સુદ પાંચમે શાંતિનાથ ભગવાનની ભવ્ય રથયાત્રામાં ભગવાનના સારથિ તરીકે ગુરુદેવ રથમાં બેઠા હતા. અહીંથી ગુરુદેવ ભેલસા (વિઢલ) પધારેલા ત્યાં પણ તેમના હસ્તે સ્વાધ્યાય ભવનનું શિલાન્યાસ થયું. પછી ઇન્દોર પધાર્યા. ઇન્દોરનો જૈનસમાજ પહેલેથી જ ગુરુદેવ પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે; હજારોની સંખ્યામાં જિજ્ઞાસુઓએ લાલ લીધો ને તિલકનગર સોસાયટીમાં ગુરુદેવની ઉપસ્થિતિમાં જનમંદિરનું શિલાન્યાસ થયું. ત્યાંથી ગુરુદેવ ઉજ્જૈન પધારતાં મુમુક્ષુ મંડળના સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્ઘાટન તેમ જ તેના ઉપરના ભાગમાં જિનાલયનું શિલાન્યાસ થયું. આમ ૨૦૨૦ માં મધ્ય પ્રદેશનો ભાવશાળી પ્રવાસ કરીને તેમ જ પ્રસિદ્ધવરકૂટ વગેરે તીર્થોની ફરીને યાત્રા કરીને ગુરુદેવ સોનગઢ પધાર્યા....

આઠ કુમારિકા બહેનો

૨૦૧૬ ના ભાદરવા માસમાં ૨૨ વર્ષની આસપાસના આઠ કુમારિકા બહેનોની પ્રહ્લચર્ય પ્રતિજ્ઞાનો ભવ્ય પ્રસંગ બન્યો હતો. આવો સામૂહિક પ્રહ્લચર્યપ્રતિજ્ઞાનો આ ત્રીજો અવસર હતો. આઠ બહેનોમાંથી ત્રણ બહેનો તો બી. એ. સુધી ભણેલ હતી. નાનાં નાનાં બાળકોને પણ ગુરુદેવનો ઉપદેશ કેવો પ્રિય લાગે છે ને સંતોના ચરણમાં અધ્યાત્મજીવન કેવું ગમે છે તેનાં આ ઉદાહરણ છે.

ભાદરવા વદ પાંચમે ગોગીદેવી આશ્રમ અંતર્ગત શ્રી મનકૂલા-સ્વાધ્યાય ભવનના ઉદ્ઘાટનનો પ્રસંગ પણ ઘણા હર્ષોલ્લાસથી ઉજવાયો હતો. ગુરુદેવે કરેલી સમ્મેદશિખર વગેરે મંગલતીર્થોની મહાન યાત્રાના આનંદકારી સ્મરણથી ને તીર્થમહિમાથી ભરેલું પુસ્તક દીવાળીપ્રસંગે પ્રકાશિત થયું. તીર્થયાત્રા સંબંધી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક અનેરી ભાત પાડે છે.

ફરી ફરીને યાત્રા...પુનઃ પુનઃ પ્રતિજ્ઞા...

મધ્ય પ્રદેશના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યાને છ માસ થયા ત્યાં તો ફરીને મોટો પ્રભાવ-શાળી પ્રવાસ આવ્યો—એમાં સૌરાષ્ટ્ર ને ગુજરાત તથા દક્ષિણ દેશના મહાનતીર્થો—બાહુ-બલી, મૂડબિટ્ટી, કુન્દાદ્રિ અને પોન્નૂર વગેરેની યાત્રા થઈ. આ યાત્રા દ્વારા ગુરુદેવ પોન્નૂરના અસાધારણ મહિમાને ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ યાત્રામાં ગુરુદેવનો આનંદોલ્લાસ અપૂર્વ હતો. કુંદકુંદસ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિનો પાર ન હતો. હજાર જેટલા યાત્રિકોએ ઘણાં ઉત્સાહથી યાત્રા કરી હતી. ને દક્ષિણદેશનો જૈનસમાજ તો અતીવ પ્રભાવિત થયો હતો. પોન્નૂર યાત્રામાં આસપાસના લગભગ પાંચ હજાર માણસો આવ્યા હતા, ને પોન્નૂર

કાનજીસ્વામિ-અભિનંદન ગ્રંથ

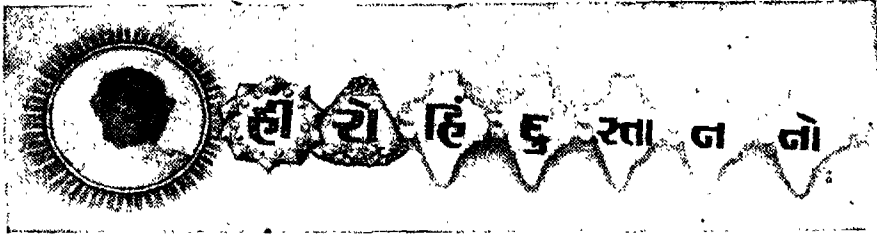
પાસે તો મોટો મેળો ભરાયો હતો. કુંદકુંદસ્વામીના અન્નેડ મહિમાને ગુરુદેવ ભક્તિપૂર્વક પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે.

પોન્નૂરની યાત્રા બાદ ગુરુદેવ રાજકોટ પધાર્યા ત્યાં સમવસરણુમંદિર અને માન-સ્તંભમંદિરનું શિલાન્યાસ ઘણા ઉમંગભર્યા વાતાવરણમાં થયું. પછી રખિયાદમાં જિન-મંદિરનો વેદીપ્રતિષ્ઠામહોત્સવ પણ કોઈ અનેરા ઉત્સાહથી ઉજવાયો. ગુરુદેવથી ગુજરાતની જનતા ખૂબ પ્રભાવિત થઈ. બોટાદમાં પણ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયો. આમ પગલે પગલે જિનેન્દ્રશાસનની પ્રભાવના કરતા કરતા, ઠેરઠેર ભગવંતોને સ્થાપતા સ્થાપતા ને જિનેન્દ્રોનો અધ્યાત્મસંદેશ ગામેગામે પહોંચાડતા પહોંચાડતા ગુરુદેવ મુંબઈ પધાર્યા છે, મુંબઈમાં ગુરુદેવના હીરકમહોત્સવની ને જિનેન્દ્રદેવના પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની આનંદકારી ભવ્ય તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.... ભારતના હજારો ભક્તોના હૈયાં હીરકજ્યંતી પ્રસંગે ગુરુદેવને અભિનંદી રહ્યા છે. આપણે પણ એ અભિનંદનમાં સાથ પૂરાવીને ગુરુદેવને અભિવંદના કરીએ...

એકવીસમી સદીના ૨૦૧૦ થી ૨૦૨૦ સુધીના દસકાને આપણે “યાત્રાના અને પ્રતિષ્ઠાના દસકા” તરીકે ગણાવી શકીએ. જેમાં ગુરુદેવની હીરકજ્યંતી ઉજવાઈ રહી છે એવા આ દસકા દરમિયાન નવ વખત વિહાર, બે વખત બાહુબલી- પોન્નૂર વગેરે દક્ષિણના તીર્થો તથા મધ્યભારતના તીર્થોની યાત્રા, એકવાર સમ્મેદશિખર અને ઉત્તર ભારતના તીર્થોની યાત્રા, બે વાર ગિરનારયાત્રા, એકવાર ભોપાલ તરફ, ત્રણવાર મુંબઈ, સાત (આઠ) વાર પંચકલ્યાણકપ્રતિષ્ઠા અને ૧૭ વાર વેદીપ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ તથા કેટલાય ઠેકાણે દિ. જિનમંદિરોના શિલાન્યાસ થયા. લાખો જીવોએ ભારતની આ મહાન વિભૂતિના દર્શન કર્યા તથા અધ્યાત્મસંદેશ સાંભળ્યો. ગુરુદેવનું જીવન ધર્મપ્રભાવનાના પ્રસંગોથી કેવું ભરપૂર છે-તેનો આપણને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. જો કે સંતોના અંતરંગ અધ્યાત્મ જીવનનો ખ્યાલ માત્ર બાહ્ય પ્રસંગો ઉપરથી તો ન જ આવી શકે....છતાં વિચારક એટલું તો સ્પષ્ટ બાણી શકે કે એમની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં અધ્યાત્મની પ્રધાનતા સતત જળવાયેલી હોય છે, બધી પ્રવૃત્તિઓમાં-તે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં ચૈતન્યની મહત્તા સદાય વર્ત્યા જ કરે છે. ચૈતન્ય તરફનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું જોર એમના જીવનમાં સતત વર્તી રહ્યું છે.-એમના જીવન-પરિચય દ્વારા એ ચૈતન્યની મહત્તા જ આપણે સમજવાની છે, એ ચૈતન્ય તરફના જોરની પ્રેરણા આપણે એમના જીવનમાંથી મેળવવાની છે.

ચૈતન્યપ્રેરક જેમનું જીવન છે એવા ગુરુદેવને
અત્યંત ભક્તિપૂર્વક ચૈતન્યપ્રાપ્તિ અર્થે નમસ્કાર હો.

(રાગ : એક અદભુત વાણીયો)

સ્વા નુ ભૂ તિ થી ઝળકે છે, નિજ ચૈતન્ય તેજે ચમકે છે,
દેખાડે છે સંત, — એ છે હીરો હિંદુસ્તાનનો.....
આ લાનુ ભારતદેશનો....

‘સુવર્ણ’માં એ જડીયો છે, ભારતમાં એ ઝળક્યો છે,
જિન માર્ગનો પ્રકાશક છે, એ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

જ્યાં સીમંધર — સંસ્કાર છે, જ્યાં વીર પ્રભુની હાક છે,
જ્યાં કુંદપ્રભુના તેજ છે, એ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

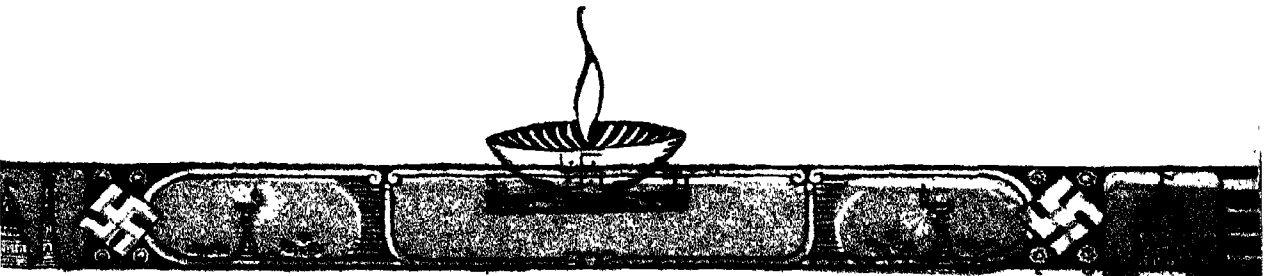
‘સમ’ તત્ત્વનો જાણ છે, ‘પંચ’ પરમેષ્ઠીનો દાસ છે,
જગતથી ઉદાસ છે, એ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

જેના આત્મતેજ અપાર છે, કે હી નૂર ઝંખવાય છે,
મોડ અંધારા લાગે છે, આ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

શ્રુતના હરિયા મથી મથી, જે સમ્યક્ રત્નો કાઢે છે,
અમૃત પાન કરાવે છે, આ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

હીરક ઉત્સવ શોભતો, ત્યાં વાગે મંગલ નોખતો,
સુસુક્ષ્મ હેડે હી પતો, આ હીરો હિંદુસ્તાનનો....

શ્રદ્ધાનાં જ્યાં નૂર છે, સુતતરંગ લરપૂર છે,
‘હીરો’ કહે જયવંત છે, આ હીરો હિંદુસ્તાનનો....
આ લાનુ ભારતદેશનો....

ધર્મ માતા પૂ. બેનશ્રી-બેન

[સંક્ષિપ્ત પરિચય]

પરમ પૂ. ગુરુદેવના પ્રભાવથી જિનશાસનની જે મહાન પ્રભાવના થઈ છે તેનો પરિચય આપણને આ અભિનંદન-ગ્રંથમાં મળશે. પૂ. ગુરુદેવ દ્વારા થઈ રહેલી આ મહાન શાસનપ્રભાવનામાં પૂ. બેનશ્રી-બેનનો (પૂ. ચંપાબેન અને પૂ. શાન્તાબેન-એ બંને પવિત્ર બહેનોનો) પણ સૌથી મહાન ફાળો છે, પોતાના પવિત્ર જ્ઞાન-વૈરાગ્યસંપન્ન જીવન દ્વારા તેઓશ્રીએ જિનશાસનની અને ગુરુદેવની શોભા વધારી છે, અનેક સુસુક્ષ્મ જીવો ઉપર તેમનો પણ અચિત્ત ઉપકાર છે. તેમના જીવનનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આપ્યો છે. (પ્ર. હરિલાલ જૈન)

પૂજ્ય બેનશ્રી ચંપાબેનનો જન્મ સં. ૧૯૭૦ના શ્રાવણ વદી બીજે વઢવાણ શહેરમાં થયો....પિતાશ્રીનું નામ જેઠાલાલભાઈ ને માતૃશ્રીનું નામ તેજબા. તે વખતે એ બાળકીના તેજની તેજબાને ખબર ન હતી કે ‘આ બાળકી માત્ર મારી પુત્રી તરીકે જ નહિ પરંતુ ભારતના હજારો લક્ષ-બાળકોની ધર્મ માતા થવા માટે અવતરેલી છે.’

કેટલોક વખત તેઓ કરાંચીમાં રહ્યા....ત્યારબાદ ૧૯૮૬ની સાલમાં માત્ર ૧૬ વર્ષની વયે તેઓ પૂ. ગુરુદેવના પહેલવહેલા પરિચયમાં (વઢવાણ તથા લાવનગર મુકામે) આવ્યા.... ને પૂજ્ય ગુરુદેવની આત્મરૂપશી વાણી સાંભળતાં જ એ વૈરાગી આત્માના સંસ્કારો અણુ-અણુ ઊઠ્યા. પૂ. ગુરુદેવની વાણીમાં આત્માના આનંદ સ્વભાવની અદ્ભુત મહિમાભરેલી વાત સાંભળતાં તેમને એમ થતું કે ‘અહો ! આવો સ્વભાવ મારે પ્રાપ્ત કરવો જ છે’.... અને.....એ દૃઢનિશ્ચયી આત્માએ, આત્મમંથનની સતત ધૂન જગાવીને અસ્પષ્ટતામાં જ પોતાના મનોરથ પૂરા કર્યા. માત્ર ૧૬ વર્ષની વયમાં અપૂર્વ આત્મદશા પ્રાપ્ત કરી....

પૂજ્ય બેન શાન્તાબેનનો જન્મ સં. ૧૯૬૭ના ફાગણ સુદ અગીઆરએ ઢસા-ઢોલરવા ગામે થયો. પિતાજી મણીલાલભાઈ ને માતાજી દીવાળીબા. સં. ૧૯૮૩થી તેઓ પૂ. ગુરુદેવના પરિચયમાં (લાઠી મુકામે) આવ્યા. આત્માની પ્રાપ્તિ માટે એ વૈરાગી આત્મા રાત્રિનિ અંખતો હતો.....

સં. ૧૯૮૬માં પરમપૂજ્ય ગુરુદેવના ચાતુર્માસ વખતે રાજકોટમાં જ્યારે બેનશ્રી ચંપાબેન આવ્યા ને અમુક વાતચીત થઈ...ત્યારે આધ્યાત્મિક ઝવેરી ગુરુદેવે એ ચૈતન્ય-રત્નના તેજ પારખી લીધાં....ને શાન્તાબેનને લલામણ કરી કે તમારે આ બેનનો પરિચય કરવા જેવો છે.

બસ, એક તો સંસ્કારી આત્માની તૈયારી ને વળી ગુરુદેવની આજ્ઞા !—પછી શું કહેવાનું હોય !! શાંતાબેને મહાન આત્મ-અર્પણતાપૂર્વક પૂ. ચંપાબેનનો પરિચય કર્યો.... પૂ. ચંપાબેને હૃદયના જડા જડા ભાવો ખોલ્યા ને આત્મિક ઉદ્ધાસ આપી આપીને છેવટે તેમને ‘આપ સમાન બનાવ્યા.’....એ રીતે આત્મપ્રાપ્તિ માટે ગુરતા એ આત્માએ પણ આત્મપ્રાપ્તિ કરી લીધી.

❧

બસ ! બંને સાધક સખીઓનું મિલન થયું....પૂ. ગુરુદેવની છાયામાં બંને બહેનો એકબીજાના જીવનમાં એવા ગુંથાઈ ગયા—જાણે કે શ્રદ્ધા અને શાંતિનું મિલન થયું !.... જાણે કે વૈરાગ્ય અને ભક્તિનું મિલન થયું.... જાણે કે આનંદ અને જ્ઞાનનું મિલન થયું ! મોક્ષમાર્ગે સંચરવા માટે એકબીજાના સાથીદાર મળ્યા.

એ ટકની સાલથી આજસુધી બંને બેનો ભેગાં જ છે....એમની એકરસતા દેખીને ન્યારે કોઈ પૂછે છે કે ‘આપ બંને સગી બહેનો છો !’—ત્યારે ગંભીરતાથી મોઢું મલકાવીને તેઓ કહે છે કે “ના....સગી બહેનો કરતાંય વિશેષ છીએ....”....અને ખરેખર એમ જ છે. એમના દેહ બલે બે દેખાય છે પણ બે દેહ વચ્ચે આત્મા તો જાણે એક જ હોય !—એવી એમના હૃદયની એકતા છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને આ બંને બેનો પ્રત્યે પુત્રીવત્ અપાર વાત્સલ્ય છે....અને આ બંને બહેનોના રોમેરોમમાં પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યે અપાર ઉપકારની ભક્તિ ભરેલી છે. પૂ. ગુરુદેવના આત્મસ્પર્શી અધ્યાત્મોપદેશને યથાર્થપણે આત્મામાં ઝીલીને, પવિત્ર જ્ઞાનથી અને વૈરાગ્યથી, વિનયથી અને અર્પણતાથી, ભક્તિથી અને પ્રભાવનાથી, સર્વ પ્રકારે તેઓએ પૂ. ગુરુદેવની અને જિનશાસનની શોભા વધારી છે. પૂ. ગુરુદેવ કહે છે કે આ કાળે આવા બેનો પાક્યા છે તે મંડળની બેનુંના મહાભાગ્ય છે. જેનાં ભાગ્ય હશે તે તેમનો લાલ લેશે. એમનું પવિત્ર જ્ઞાન, એમનો વૈરાગ્ય, એમનો અનુભવ, એમની અર્પણતા, એમના સંસ્કારો,—બધું લોકોને સમજવું કઠણ પડે તેમ છે.

સં. ૧૯૯૧માં પૂ. ગુરુદેવે પ્રગટરૂપે જ્યારે સંપ્રદાયનું પરિવર્તન કયું અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચારેકોર ખળભળાટ મચી ગયો ત્યારે આ જાને બહેનોએ જે અજોડ હિંમત, શાંતિ ને અર્પણતા બતાવી છે તેની કથની આજેય ભક્તોના હૈયામાં ભક્તિના, અર્પણતાના ને આત્માર્થના રોમાંચ જગાડે છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૯૩ થી માંડીને આજ સુધી તે ધણાય અદ્ભુત પાવન પ્રસંગો બન્યા છે, પરંતુ એનું વર્ણન અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ધર્મ-રંગથી રંગાયેલું આ જાને બહેનોનું જીવન તો પ્રત્યક્ષ જોનાર મુમુક્ષુને જ ખ્યાલમાં આવી શકે.

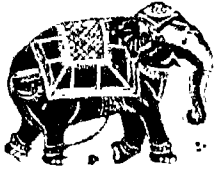
હવે તો, પૂ. ગુરુદેવના મહાન પ્રભાવથી હજારો જીવો ભક્તિપૂર્વક ગુરુદેવના પાવન ઉપદેશને અનુસરી રહ્યા છે, ગામે ગામ જિનમંદિરો ને મુમુક્ષુ મંડળો સ્થપાઈ ચુક્યા છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પણ દિને દિને વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. ગામે ગામના મુમુક્ષુ મંડળો પોતાનું સંચાલન પૂ. જનશ્રી-જનની સલાહ-સૂચનાનુસાર કરી રહ્યા છે, તેઓશ્રીની આજ્ઞા બધા ભક્તજનો પ્રમોદપૂર્વક શિરોધાર્ય કરે છે. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ કે યાત્રા-મહોત્સવ જેવા વિશેષ પ્રભાવનાના કાર્યો તેઓ કેવી કુશળતાથી ને ભક્તિથી શોભાવે છે-તે તો એ પ્રસંગો નજરે જોનારને ખ્યાલમાં આવે છે. દેવ-ગુરુ-ધર્મની ભક્તિમાં તો વર્તમાનયુગમાં તેમની 'અતુનીયતા' છે.

સોનગઢના શ્રાવિકા-બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં પૂજ્ય જાને માતાઓ રહે છે, તેઓ જ આશ્રમનાં અધ્યક્ષ છે; અને પૂ. ગુરુદેવના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા અનેક મુમુક્ષુ બહેનો, પોતાના ગામ અને કુટુંબને છોડીને, આત્મહિતની ભાવનાથી તેઓશ્રીની શીતળ હૂંફમાં પોતાનું જીવન વીતાવે છે; ને તેઓશ્રી અત્યંત વાત્સલ્યપૂર્વક જ્ઞાન-વૈરાગ્યના સીંચન દ્વારા તેમનું જીવનઘડતર કરે છે. એના પ્રતાપે ૪૦ જેટલા કુમારિકા બહેનોએ તો આજીવન-બ્રહ્મચર્યા-પ્રતિષ્ઠા લઈ લીધી છે. પવિત્ર જીવનદ્વારા અને અજોડ વાત્સલ્ય દ્વારા અનેક મુમુક્ષુઓ ઉપર તેઓ મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે. ખરેખર, એમનું જીવન પણ અભિનંદનીય છે.

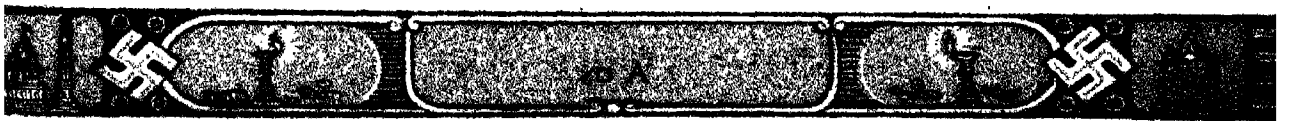
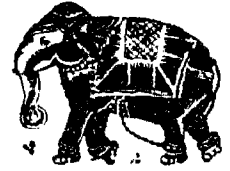
જયવંત વર્તો.... આ કાળના શ્રાવિકા-શિરોમણિ જાને ધર્મમાતાઓ.

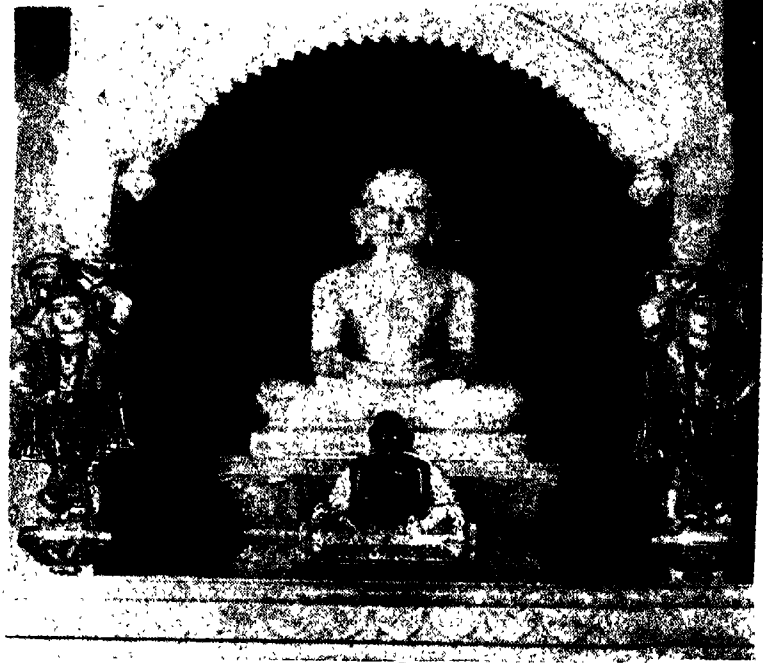
આત્મા માં ગમાડ

હે જીવ! તને કયાંય ન ગમતું હોય તો તારો ઉપયોગ પલટાવી નાંખ.... ને આત્મામાં ગમાડ! આત્મામાં ગમે તેવું છે.... અક્રમામાં આનંદ ભર્યો છે એટલે ત્યાં જરૂર ગમશે. માટે આત્મામાં ગમાડ. જગતમાં કયાંય ગમે તેવું નથી, પણ એક આત્મામાં જરૂર ગમે તેવું છે. માટે તું આત્મામાં ગમાડ.

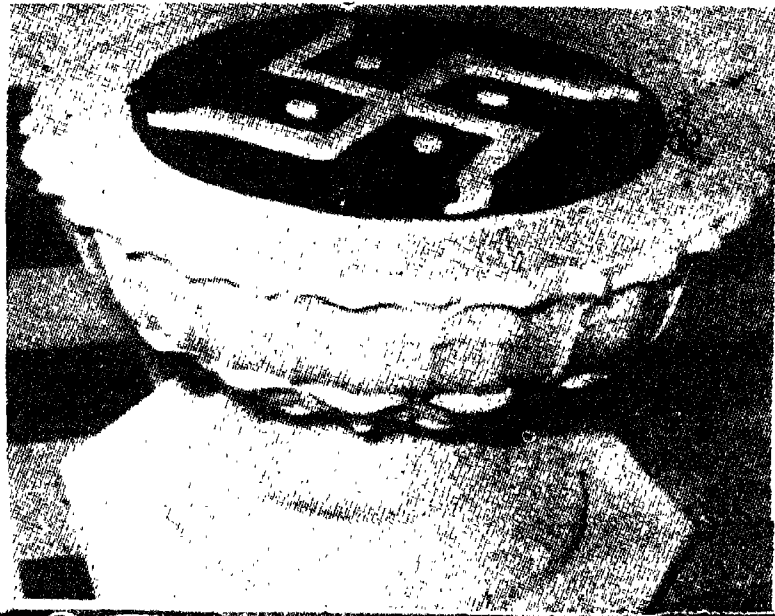

શ્રદ્ધાંજલિ અભિનંદન
અને
વિવિધ લેખો

સીમંધર ભગવાન (ઉમરાળા-જિનમંદિર)

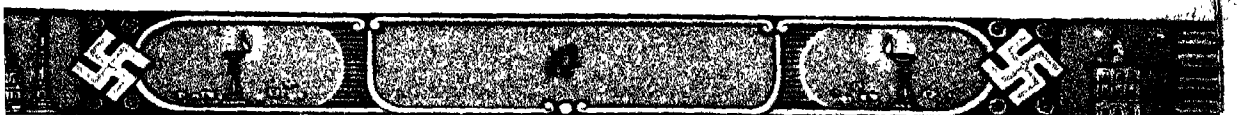

જન્મનગરીની જનતા ગુરુદેવને અભિનંદે છે

પૂ. ગુરુદેવશ્રી [કાનજીસ્વામીએ ઉમરાળામાં જન્મીને અમારી આ નાનકડી નગરીને મહાન બનાવી છે....આજે કાનજીસ્વામીની સાથે સાથે અમારા ઉમરાળાનું નામ પણ ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધિને પામી રહ્યું છે; ગુરુદેવ અમારા ગામના છે, તેઓએ અહીંની કાળુભાર નદીનું પાણી પીધું છે ને અહીંની ધૂળ એમની બાળલીલાથી પાવન થઈ છે....એ બધું જાણીને ઉમરાળાની જનતા ગૌરવ અનુભવે છે. અને વળી તેમના જન્મનો હીરકજયંતી-મહોત્સવ મુંબઈમાં ઊજવાઈ રહ્યો છે તે જાણીને અમને ઘણો હર્ષ થાય છે. આવા મહાપુરુષ પ્રત્યે અમે આમ્યજનતા કઈ રીતે લાગણી વ્યક્ત કરીએ? —પ્રથમ ઉમરાળાના ને પછી સમસ્ત ભારતના—એવા આ સંતને ઉમરાળાની જનતા પોતાના કાલાઘેલા ભાવોથી અભિનંદન આપે છે.

ઉમરાળાની જનતા વતી :—

ઈંદુપ્રસાદ વાસુદેવ શેલત (ન્યાયાધીશ)
પ્રફૂલ નાનુભાઈ મજમુદાર (ખેતીવાડી અધિકારી)
ડૉ. સુરેશ પંડ્યા (D.A.S.F. મેડીકલ ઓફીસર)
ચંદુલાલ લ. બાવીશી (તા.વિ.અધિકારી, ઉમરાળા)
ગંગાબેન (ખુશાલદાસ મોતીચંદ)
પટેલ જીવાભાઈ પ્રાગજી (પ્રમુખ : ગ્રામ પંચાયત)
શા. કુંવરજી બદવજી
શા. આણંદજી નાગરદાસ
શા. ધીરજલાલ હરજીવન
નાનજીભાઈ માસ્તર.

પાલેજ અભિનંદ છે—‘પાલેજના ભગત’ને

અમારું પાલેજ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની વેપારભૂમિ છે. તેઓશ્રી તેર વર્ષની ઉંમરે પાલેજમાં આવેલા અને કુવરજીભાઈ સાથે ભાગીદારીમાં દુકાન કરેલી હતી. દુકાનમાં સાડા આંડ વર્ષ રહ્યા. દુકાને બેસીને પણ તેઓ ઘણીવાર વૈરાગ્યનું ને અધ્યાત્મનું વાંચન કર્યા કરતા. તેથી તેઓ ભગત કહેવાતા હતા. તેઓ અંદરમાં આત્માની જાગૃતી કેમ થાય અને મુક્તિનો પંથ કેમ પમાય, એ માટે કંઈક નવું કરવું છે—એમ જાણતા હતા. ઉંમર થતા જ્યારે તેમના વડીલ અંધુ ખુશાલભાઈના લગ્ન વખતે તેમના વેશવાળ સંજોગથી ચર્ચા ચાલી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, મેં તો આજીવન બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી છે, અને મારે દીક્ષા લેવાના ભાવ છે. વિવાહને બદલે વૈરાગ્યની આ વાત સાંભળી બધા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા હતા. પછી તો તેમના જીવનના એક એક પ્રસંગો આશ્ચર્યકારી અને આનંદકારી બન્યા છે.... તેમનું જીવન ઘણાય મુમુક્ષુઓને કલ્યાણકારી બન્યું....અમારા પાલેજના એ ભગત આજે તો આખા ભારતના સીતારા બનીને હજારો મુમુક્ષુઓને પોતાના ભગત બનાવી રહ્યા છે. ગુરુદેવ ભલે પાલેજના મટીને ભારતના બની ગયા, પરંતુ અમે તો એમના જ છીએ. જે ભૂમિ એમનાથી પાવન થઈ, તે ભૂમિમાં એમના પ્રતાપે આજે ભગવાન પધાર્યા છે....ભગવાનનો ભેટો કરાવનાર એ કહાનગુરુને લાખલાખ અભિનંદન. —પાલેજના મુમુક્ષુઓ વતી

મનસુખલાલ કુવરજી શાહ

નાઇરોબી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

હે ધર્મપ્રકાશક, ભવવિનાશક, ચૈતન્યભાનુ ગુરુદેવ ! મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર પરમાત્મા પાસે જાતે જઈ પરમ પૂજ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમના દિવ્ય ધર્મસંદેશા ભરતે લાવીને ભવ્યજીવેને દીધા, તે સંદેશાનું આપે અંતરના ભાવપૂર્વક અવગાહન કરી, તેમાં ધર્મમૃતના સરોવર નિહાળી, આત્મઅનુભવ કરીને ઘૂંટડા ભરી અમૃત પીધાં અને આજે એ અમૃતરસની લહાણુ આપ ભારતના ભવ્ય જીવેને આપી અમૃતપાન કરાવી રહ્યા છો. ભારતથી દૂર વસનારા અમને-આફ્રિકાવાસીઓને પણ કોઈ ભાગ્યોદયે આપનાં એ અમૃતબોધની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઈ, અને સત્યધર્મનો માર્ગ સૂઝયો. આપની શ્રુતગંગાથી અમે પણ પાવન થયા.

આપ તો ખરેખર મંગલ આત્મસ્વભાવે પરિણમી ગયા છો. આપના દર્શન પણ મંગલ છે, આપની પવિત્ર વાણી પણ મંગલ છે, આપની વાણીનું વાચ્ય પણ મંગલ શુદ્ધાત્મા છે, અને તેને ભલી રીતે ગ્રહણ કરનાર પણ મંગલમય બની જાય છે. આવા આપના પવિત્ર ગુણો દેખી અમારું મસ્તક આપના પવિત્ર ચરણોમાં ઝૂકી જાય છે. આપના અત્તીમ ઉપકારનો બદલો અમે શું વાળીએ ? આપના પંચોતેરમા જન્મદિન પ્રસંગે આપના ચરણે શું ધરીએ ? આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં દ્રવ્યે-ભાવે નમસ્કાર કરી આ ભાવ-અંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

—નાઇરોબી મુમુક્ષુ મંડળ (આફ્રિકા)

આત્મજીવનશિદ્ધી સંતને મુંબઈ અભિનંદે છે

હે આત્મજીવનશિદ્ધી ગુરુદેવ ! ભારતભરના મુમુક્ષુઓદ્વારા આપનો હીરક જ્યંતી-મહોત્સવ અમારી નગરીના આંગણે ઊજવાય છે તેને અમે અમારો મહાન પુણ્યોદય સમજીએ છીએ. આજના આનંદમંગળ પ્રસંગે અમારાં ઉરઅંબુજને વિકસાવવા માટે આપનો જ્ઞાનભાનુ નિરંતર ઉગ્રપણે પ્રકાશતો રહે એવી આંતરિક ઊર્મિઓ અને શુભ ભાવનાનાં સુમન અત્યંત ભક્તિભાવે આપનાં પાવન ચરણોમાં અર્પણ કરીએ છીએ.

આપ બાલશ્રદ્ધચારી છતાં મુક્તિરમણી વરવાના કામી છો, ક્ષમાસાગર હોવા છતાં ક્રોધાદિ શત્રુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છો, નિર્માની હોવા છતાં ત્રિભુવનનું માન જેમને મળે એવા અપૂર્વ પદના આરાધક છો, નિર્વોલી છતાં ચૈતન્યસંપદાના સંપ્રાહક છો, અહિંસક હોવા છતાં વિકારના નાશક છો, કોમળ સ્વભાવના ધારક છતાં કષાય પ્રત્યે કઠોર છો, પરપદાર્થના અને નિશ્ચયે વિકારના અકર્તા હોવા છતાં શુદ્ધાત્મ-પરિણતિના કર્તા છો, પૌદ્ગલિક સંપત્તિના ત્યાગી હોવા છતાં આત્મિક સંપત્તિના લોગી છો, નિવૃત્તિમય જીવનના ધારક હોવા છતાં સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર છો, લૌકિક વસ્તુનું દાન નહિ આપનાર હોવા છતાં અલૌકિક જ્ઞાનના દાતાર છો. અખંડ પ્રતાપવંત સ્વાતંત્ર્યથી શોભાત-માન એવા ચૈતન્યસ્વરૂપની ઉપાસના વડે નિસ્તરંગ ચૈતન્યઅંગમાં અભંગ છલંગ મારનાર હે સંત ! આપ અમારા ઉપર એવી કૃપા કરો કે જેથી અમારા લવનો અંત આવે.

હે આત્મજીવનશિદ્ધી સંત ! અમારાં જીવનનું એવું આશ્ચર્યકારી ઘડતર આપ કરો છો કે જેથી અમારું જીવન શરીર વગરનું હોય, વિકાર વગરનું હોય, ને આત્મિક આનંદથી ભરપૂર હોય. આવા અન્યુત્તમ આત્મજીવનની અમોને શીઘ્ર પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવી હાર્દિક પ્રાર્થનાપૂર્વક આપને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

હે ગુરુદેવ ! ક્ષેમકુશળદ્વારા ચૈતન્યચિંતામણિમાં રમણુતાપૂર્વક આપ શિવપદના સાધક બનો, આ રીતે આત્મસાધનાની પૂર્ણતાદ્વારા આપ માત્ર અમારા જ નહિ, આ લોકના જ નહિ પણ ત્રણ લોકના સર્વ જીવોના અભિનંદનને પાત્ર બનો; અને સુરેન્દ્રો, નરેન્દ્રો ને મુનીન્દ્રો આપશ્રીનું અભિનંદન કરતા હોય ત્યારે અમો સર્વે પણ આપશ્રીનું અભિનંદન કરવામાં ઉદ્વલસિત ભાવે સામેલ હોઈએ એવી ભાવના ભાવીએ છીએ, ને એ પાવનઅવસરની આનંદકારી સ્મૃતિપૂર્વક આપશ્રીને હાર્દિક ભક્તિભીની ઊર્મિઓથી અભિનંદીએ છીએ.

- મણિલાલ જેઠાલાલ શેઠ
(પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ : મુંબઈ)

જ્ઞાનામૃતપાન કરાવનાર ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ

૨૭

૧૪

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ! આપે આ પંચમકાળમાં અનેક લબ્યજીવોના આત્મોન્નત્તિના પ્રયાસમાં નિમિત્તભૂત થઈ તેઓ પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે. આપે અપૂર્વ સરળ અને રસપૂર્ણ શૈલીથી અધ્યાત્મની પ્રરુપણાવડે સંતોના હૃદયનું હાર્દ ખોલીને દિ. જૈનધર્મને ફરી જાજીવંત્યમાન કર્યો છે. ભારતભરમાં જે જે સ્થળે આપનાં પુનિત પગલાં થયા છે ત્યાંના જૈનો જ્ઞેતેમજ અજૈનોએ પણ આપના પ્રવચનોનો લાલ લીધો છે, ને અનેક જિજ્ઞાસુઓએ પોતાના જીવનમાં આત્મધર્મના સિદ્ધાંતો લક્ષ્યગત કરીને હિતના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું છે. આપે સ્પષ્ટ કરેલ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર અનેક વિદ્વાનો દ્વારા પૂરવેગે ચાલી રહ્યો છે. શાસ્ત્રોમાં કહેલી સમ્યગ્દર્શનાદિની વ્યાખ્યાને આપે જીવનમાં ઉતારીને અનેક લવ્યાત્માઓને પણ હૃદયંગમ કરાવી છે. આપના પ્રતાપે હજારો જિજ્ઞાસુઓએ પરમ સત્ય દિગંબર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી તેને જ્વલાંત કીર્તિ આપી છે.... એના એક પ્રતીક તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર તેમજ અન્ય અનેક સ્થળોએ નવા નવા દિ. જિનમંદિરોની તથા સમવસરણ વગેરેની રચના થતી જાય છે. ત્રણ ત્રણ વખત આપની છત્રછાયામાં અજોડ યાત્રાસંઘ નીકળ્યા, તેથી હવે તો સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત ઉપરાંત ઉત્તર અને મધ્યપ્રદેશ, તેમજ પૂર્વ અને દક્ષિણ ભારત, -એમ હિન્દુસ્તાનના ચારે ખૂણેથી નવા નવા જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ રહ્યા છે ને પ્રભાવના પૂર સંવેગથી વધી રહી છે. અને—

“ જ્ઞાન સમાન ન આન જગતમેં સુખકો કારન,
યહ પરમામૃત જન્મ - જરા - મૃતરોગ નિવારન ”

એ ઉક્તિમાં દર્શાવ્યાઅનુસાર સમ્યજ્ઞાનનો મહિમા સમજાવીને આપ એ પરમ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી રહ્યા છો. પદાર્થોની સ્વતંત્રતાનો ખોધ કરાવીને જીવોનું અહંતા-મમતારૂપ વિષ આપ દૂર કરાવો છો. આ રીતે આપના ઉપદેશપ્રભાવથી જૈનસમાજમાં અધ્યાત્મની મહાન જાગૃતી આવી છે. આપની મંગલછાયામાં સુદીર્ઘકાળ સુધી જૈનધર્મનો હજી પણ વધુ ને વધુ ઉત્કર્ષ થાય ને આપના જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને વધુ ને વધુ જીવો આત્મિક ઉન્નતિ પામે એવી ઉત્તમ લાવના સાથે આપશ્રીની હીરકજ્યંતીના આ મહાન અવસરે અત્યંતલક્ષિતપૂર્વક અલિનંદન અર્પું છું.

- નવનીતલાલ ચુ. ઝવેરી (J. P.) સુખઈ

[પ્રમુખ, શ્રી દિ. જૈ. સ્વા. મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ]

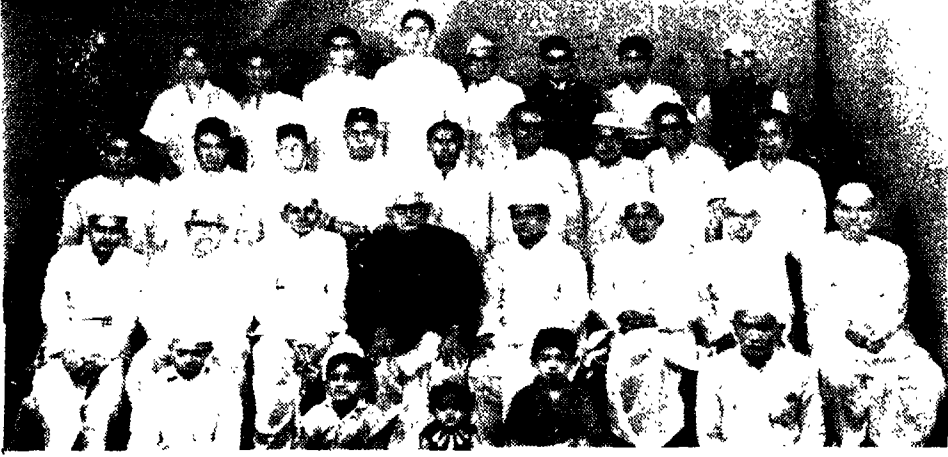

કાનજીસ્વામિ-અભિજ્ઞદત્ત ગ્રંથ

અમદાવાદ મુમુક્ષુ મંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

સત્પથપ્રદર્શક આધ્યાત્મિક સંત પૂ. સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીની ઉપમી જન્મ-જયંતીનો હીરક મહોત્સવ ઊજવતાં ઉલ્લાસ અનુભવીએ છીએ અને અતિ નમ્રભાવે આનંદસહ અભિનંદન અર્પીએ છીએ.

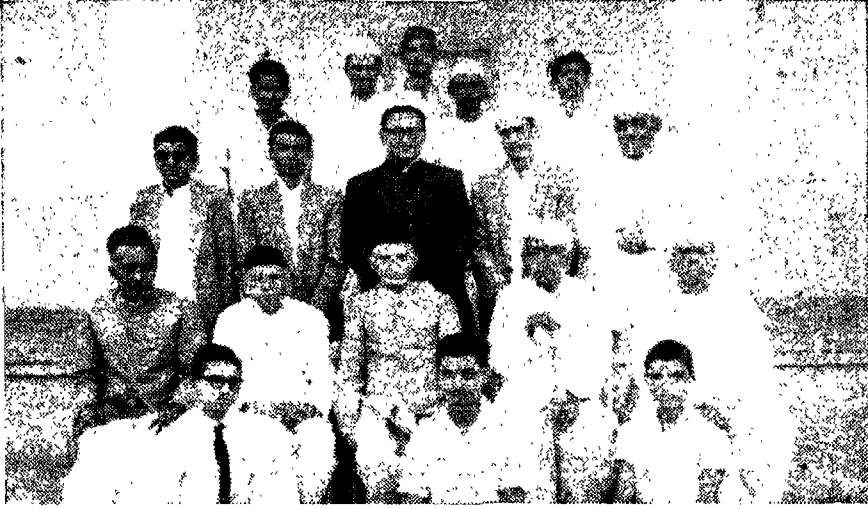
પૂ. ગુરુદેવ જૈન શાસનના પુનિત ગગનમાં ચૈતન્યભાતુ સમા શોભી રહ્યા છે, અને તેઓશ્રીની પવિત્ર મુદ્રા ચૈતન્યનેજથી ઝગકી રહી છે; અને તેઓશ્રીની પાવનવાણી આત્મિકશૌર્યના ઝણઝણાટથી ભરેલી છે. ભવ્યજ્યોને સન્માર્ગ દેખાડીને તેઓશ્રીએ મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

તેઓશ્રીનાં પ્રવચનો સાંભળતાં અને પરિચય કરતાં મુમુક્ષુઓને નિઃશંક લાગે છે કે આત્મકલ્યાણ કરવા માટે ને સંસારસમુદ્રથી પાર થવા માટે પૂ. ગુરુદેવશ્રી બતાવે છે તે જ એક માર્ગ છે, ને આપણે તે જ માર્ગે જવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેઓ કહે છે કે-હે ભવ્ય! તારો આત્મા નમાલો નથી પણ સિદ્ધપરમાત્મા જેવા સંપૂર્ણ સામર્થ્યવાળો પ્રભુ છે, એના લક્ષે તારા આત્મવીર્યને ઉપાડ. આજે પૂ. ગુરુદેવશ્રી દ્વારા જૈનસમાજનો મહાન ઉત્કર્ષ થઈ રહ્યો છે. અને હીરકજયંતી પ્રસંગે આપણે સૌ લાવના ભાવીએ કે, - જૈનશાસનનો આ સોનેરી સૂરજ સોળ કળાએ સદા મુક્તિમાર્ગને પ્રકાશ્યા કરો. ગુરુદેવ આપણા અંતરમાં જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટાવો-એવી નમ્ર પ્રાર્થનાપૂર્વક તેમને કોડકોડ અભિનંદન!

—શ્રી દિ. જૈન મુમુક્ષુમંડળ (અમદાવાદ).

ખોટાદ મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ જેવા મહાન સંતપુરુષનો યોગ છે તે મુમુક્ષુજીવાના મહા-લાગ્ય છે. તેઓશ્રીના પ્રભાવના ઉદય એવા અલૌકિક છે કે સૌરાષ્ટ્રભરમાં જ્યાં દિગમ્બર ધર્મનું નામનિશાન ન હતું ત્યાં થોડા કાળમાં ઘણા સ્થળે લગ્ન દિગમ્બર જિનમંદિરો તથા સ્વાધ્યાય મંદિરો થયા અને દિગમ્બર જૈનધર્મના જયતાદથી સૌરાષ્ટ્ર ગાળી ઉઠ્યું. અને સૌરાષ્ટ્ર બહાર સમગ્ર ભારતમાં જ્યાં રૂઢિગત દિગમ્બર જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે ત્યાં પણ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજાવીને, દિગમ્બર સંતોનું હાર્દ બતાવીને અને દિ. જૈન-ધર્મનો ખરો મહિમા સમજાવીને હજારો લગ્ન જીવોને સાચા અભિપ્રાય તરફ વાળ્યા છે. તેઓશ્રીના પ્રતાપે સમગ્ર ભારતમાં સનાતન દિ. જૈનધર્મની દિન પ્રતિદિન ઉન્નતિ થઈ રહી છે. અત્યારે સમગ્ર ભારતમાં તેમનો પ્રભાવ અજોડ છે.

ખોટાદ-એ ગુરુદેવનો વિશેષ લાલ મેળવવામાં પહેલેથી લાગ્યશાળી બન્યું છે. ગુરુદેવની પ્રવચનશૈલી પહેલેથી જ અનોખી છે. સિદ્ધાંતના ઊંડા રહસ્ય ખોલવાની તેમની શક્તિ અલૌકિક છે. તેઓશ્રીએ સોનગઢમાં સંવત ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ તેરસે સંપ્રદાય-પરિવર્તન કર્યા પછી લગભગ ત્રણ માસે મુ. શ્રી રાયચંદલાઈ ગાંધીના અગ્રેસરપણા નીચે ૬૦ જેટલા ભાઈ-બહેનોનો સંઘ તેઓશ્રીના દર્શનાર્થે ગયો હતો. આ રીતે સોનગઢ જવામાં પહેલી પહેલ ખોટાદ સંઘે કરી હતી. હવે તો સોનગઢ મહાન તીર્થધામ થયું છે. હીરકજ્યંતી પ્રસંગે ખોટાદસંઘ ભક્તિપૂર્વક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરે છે.

—દિ. જૈન સંઘ, ખોટાદ.

કાનજીસ્વામિ-અભિજ્ઞાન ગ્રંથ

મોશી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

ધર્મપ્રભાવક પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી ! અજ્ઞાનઅધિકારમાં ભમતા મોટા ભાગના લોકો જ્યારે બહારથી ધર્મ મનાવી રહ્યા હતા ને વીતરાગતું સાચું સ્વરૂપ લગભગ ભૂલાતું જતું હતું-એવા આ દુષ્કાળમાં ભવ્ય જીવોના કોઈ પુણ્યયોગે સત્ધર્મ બતાવનારા આપ સત્પુરુષના ભેટા થયા, કલ્પવૃક્ષનાં નિધાન મળ્યાં, અસત્યનો પડદો ચીરી આપે સત્યધર્મનો પ્રકાશ કર્યો, તત્ત્વજ્ઞાનના મધુર સુરો સંભળાવ્યા. આખા ભારતમાં આપના પુનિત યોગે મહાન ધર્મપ્રભાવના થઈ અને એનાં સોનેરી-કિરણો ભારતની બહાર આફ્રિકા જેવા દેશમાં પણ અમને પ્રાપ્ત થયા. અજ્ઞાનદશામાં સુતેલાને પ્રભુતાના મંત્રો સંભળાવી આપે જાગૃત કર્યા ને આ પંચમકાળને ધર્મનો સુકાળ બનાવી દીધો.

આ રીતે આપનો ધર્મપ્રભાવના ઉદય માત્ર ભારતમાં જ નહિ પરંતુ આફ્રિકામાંય વર્તી રહ્યો છે. અમે આફ્રિકાવાસીઓ પણ આપના પવિત્ર ધર્મ-મંત્રોથી મુગ્ધ થઈ પ્રભાવિત બની સત્યપથે વળ્યા. આવા દૂરદેશમાં આપની ધર્મપ્રસાદી અમને પ્રાપ્ત થઈ તે અમારા પરમ અહોભાગ્ય છે. અરે, જિનેન્દ્રપ્રતિમાના પણ દર્શન જ્યાં દુર્લભ એવા આ દેશમાં મૃતવતને અમૃતસંજીવની મળી. આપનાથી આ પરમ સત્ય ન મળ્યું હોત તો અમારું શું થાત ! આપ સત્પુરુષના ભેટા થયા એ અમારા મહાન કલ્યાણનું સૂચક છે.

હૈ પરમ પવિત્ર ગુરુદેવ ! આપશ્રીનો આ રીતે અમ દીન બાળકો ઉપર અનહદ ઉપકાર વર્તી રહ્યા છે. આપે તો અમેને આત્મા આપ્યો, એ ઉપકારના ભાર તળે દબા-એલા અમે આજે આપના ઉપમા પવિત્ર હીરકમહોત્સવજન્મજયંતીદિન પ્રસંગે આપના પવિત્ર ચરણોમાં શું ધરીએ ! હૃદયની ભક્તિભાવનાથી આપના પવિત્ર ચરણોમાં ભાવ-અંજલિ અર્પીએ છીએ.

મુમુક્ષુ મંડળ : મોશી (આફ્રિકા)

મુંબઈના નગરપતિ અભિનંદન પાઠ્યે છે

Corporation Hall,
BOMBAY

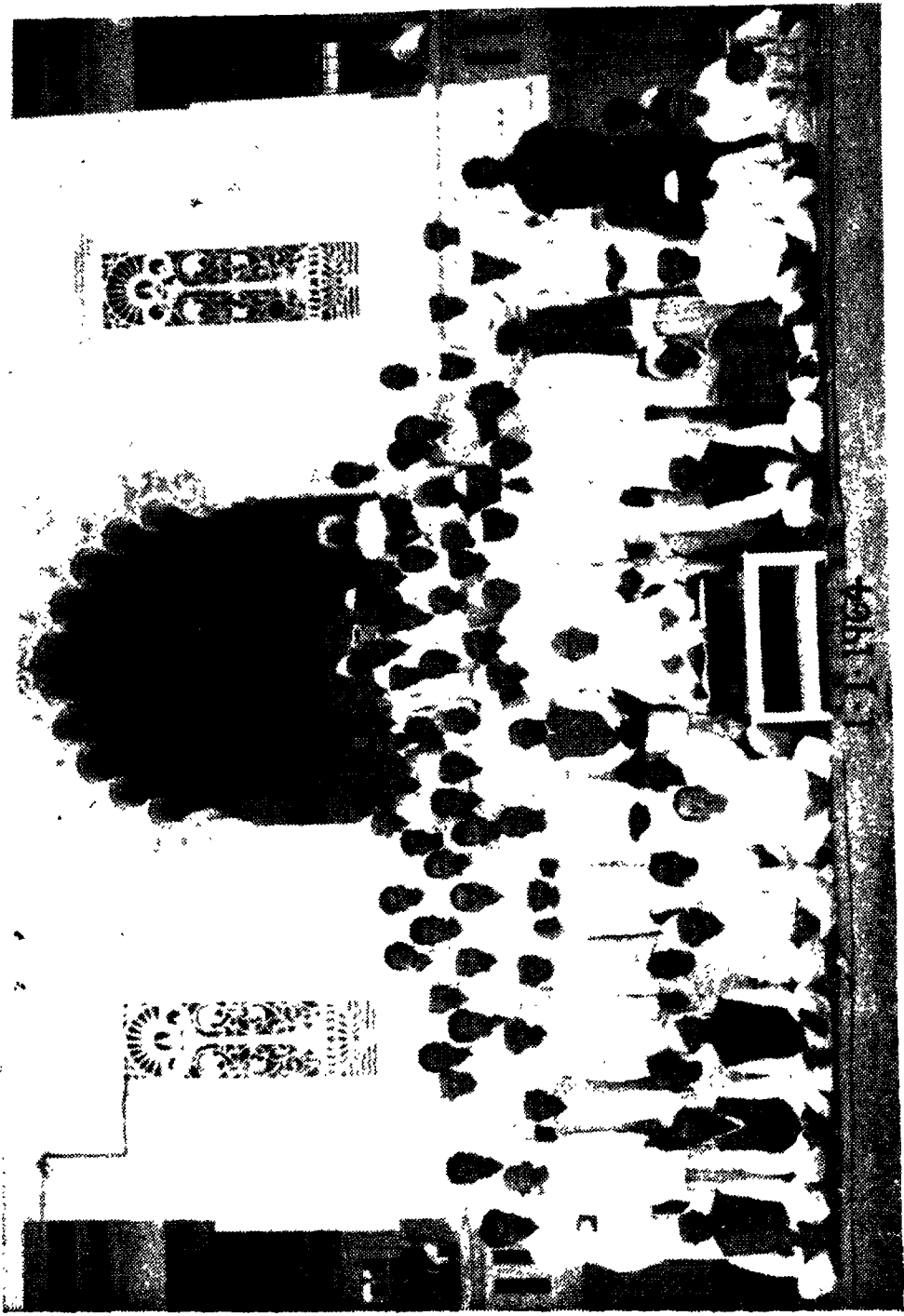
31st December 1963.

I am glad to know that Pujya Shri Kanji Swami Hirak Jayanti Mahotsav Samiti, Proposes to celebrate the Diamond Jubilee of Rev. Shri Kanji Swamiji on 13th of May 1964, and to mark this occassion proposes to bring out a Souvenir containing messages, etc. Shri Swamiji was born on the 2nd day of Vaisakh in the year 1946 (Vikram Samvat), in Umralla in Saurashtra. Right from his childhood he was most religious minded and ceaselessly worked in search of self righteousness and advocated spiritualism. At the age of 24 he accepted ascetism and joined the Sthanakvasi Cult of Jainism and later on he embrased the Digambar Cult of Jainism. He kept before him the motto--the self realisation which most of his followers strived to pursue.

As the Mayor of Bombay and on behalf of the citizens of this premier City in India, I take this opportunity to send my greetings and good wishes on this occassion and wish Rev. Shri Kanji Swami a long life to continue his spiritual pilgrimage for the good of mankind.

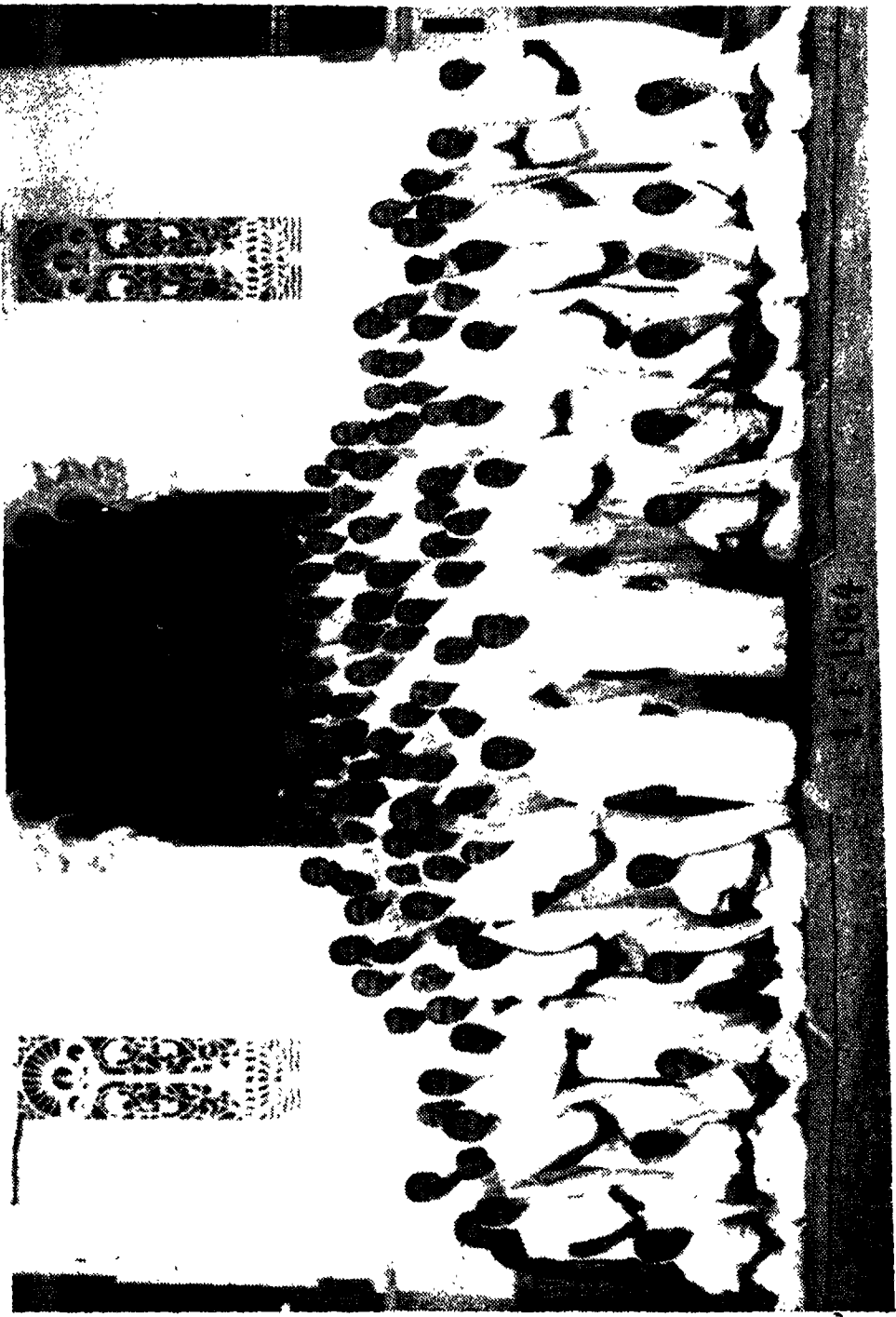
Eshakbhai A. Bandoorkwala
Mayor of Bombay

“ હિન્દુસ્તાનના હીરાને આનંદથી અભિનંદીએ.....ને હીરકજ્યંતી ઉલ્લાસથી ભજવીએ. ”

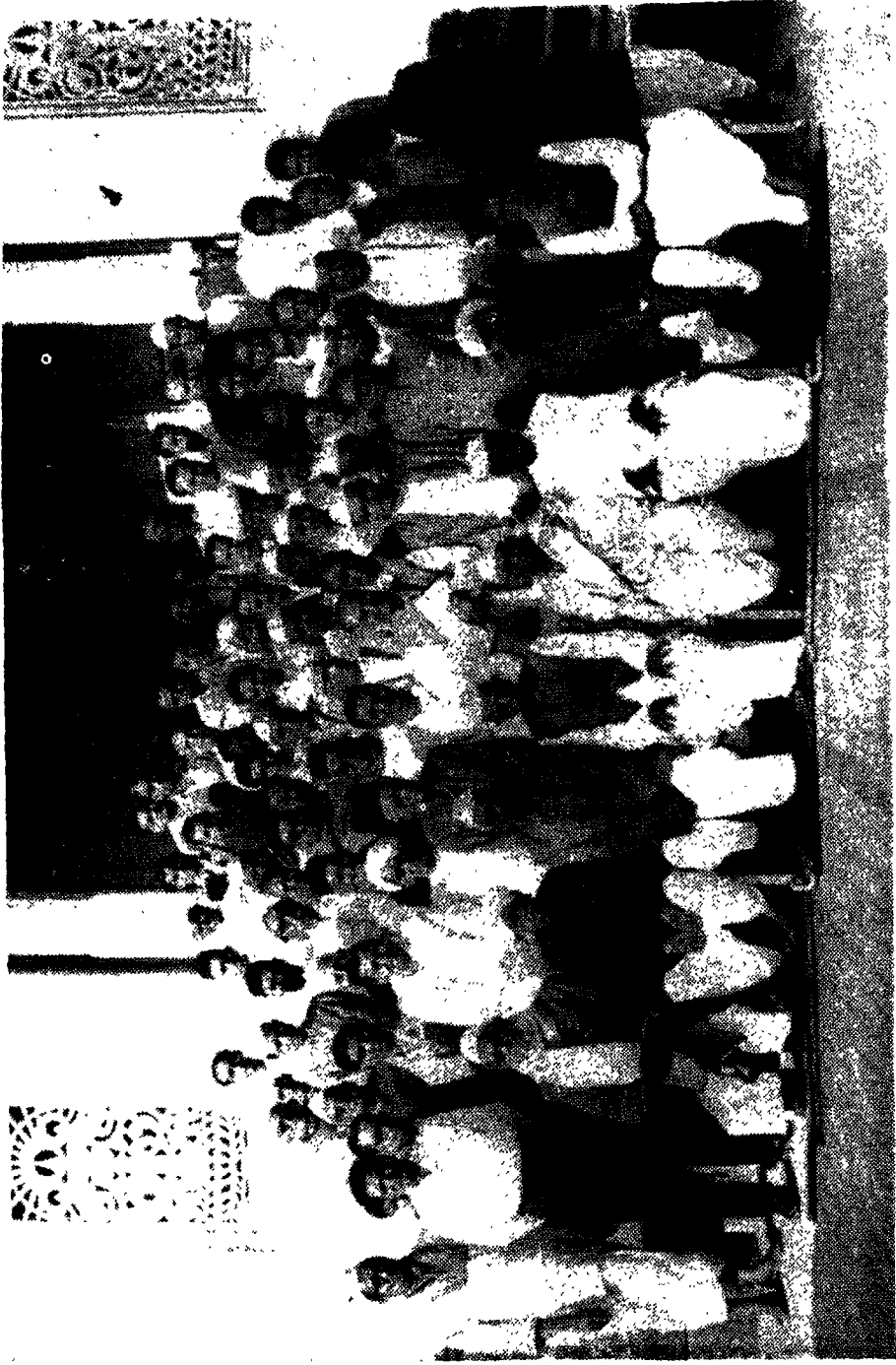
(પૃ: શુરેદેવની છાયામાં મુમુક્ષુ મંડળના ભાઈઓ : સોનગઢ તા. ૧-૧-૧૯૬૪)

“અમેય ભારતના ભાનુને ભક્તિથી અભિનંદનું અને હિરકજ્યંતીના મંગલ ગીત ગાશું.”

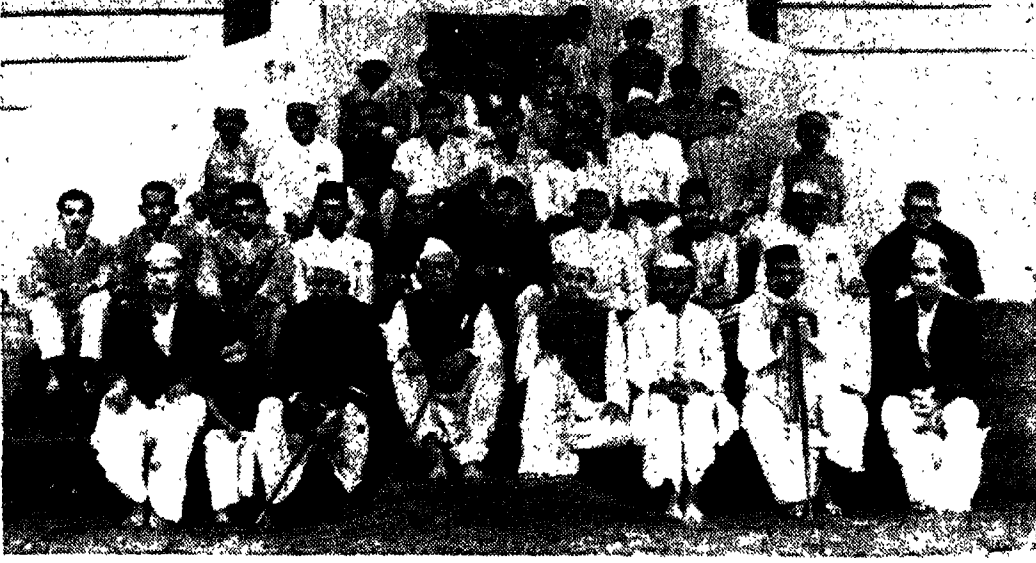

પ્ર. બેનશ્રી—બેનની છાયામાં સુસુ મંગળના બહેનો : સોનગઢ તા. ૧-૧-૧૯૬૪ ૪૫ C

રાજકોટ સુમધુમંગળા ગુરુદેવને હીરકજ્યંતીના હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે....

વઢવાણશહેર-મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

ધન્ય તે વૈશાખ સુદ બીજ જે દિવસે ઉમરાળામાં અજ્ઞાન-અધિકારને ટાળનાર લાનુ ઊગ્યે. એ લાનુએ વીરનાથ ભગવાનની વીરહાક સુણાવીને જગતને પુરુષાર્થનો અપૂર્વ મંત્ર આપ્યો, ઉન્માર્ગે ગમન કરતાં જીવોને સન્માર્ગે વળવાની હાકલ કરી; સર્વજ્ઞદેવનું અલૌકિક સ્વરૂપ સમજાવી સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માને ઓળખવાનો અપૂર્વ રાહ બતાવ્યો. નિર્મલ મુનિમાર્ગનું નિરૂપણ કરી, નિર્મલ સંતોની અંતરઆરાધના પ્રત્યે પરમ ભક્તિ પ્રગટાવી; જિનશાસ્ત્રોમાં નિરૂપેલા અનેકાન્તમય અમૃતસરિતાનું પાન કરાવીને ભવ્ય જીવોને જૈન માર્ગનું રહસ્ય આપ્યું અને તીર્થંકરોનો અમર રાહ બતાવ્યો.

હે ગુરુદેવ ! આપે અમને આવા સત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રતિબોધ ન કર્યો હોત તો અમે સાચા માર્ગને ક્યાંથી જાણત ! હે નવયુગપ્રવર્તક, ધર્મપ્રભાવક, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપરસિક ગુરુરાજ ! આજના ઉપમા મંગલમય હીરકજયંતી મહોત્સવદિને શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રાપ્તિની ભાવનાપૂર્વક અનન્ય ભક્તિભાવે ફરી ફરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

“ અહો ! ઉપકાર જિનવરનો, કુંદનો, ધ્વનિ દિવ્યનો,
જિન-કુંદ-ધ્વનિ આપ્યાં, અહો ! તે ગુરુ કહાનનો.”

—કાનજી જેઠાલાલ શાહ (વઢવાણ સિટી)

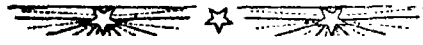
સંતો ફરમાવે છે—

Real Saints preach that from time immemorial, the soul has never even looked to his own welfare, but on the contrary, he has cared to please others only. So, saints are trying to make him to decide that to know oneself is the main duty of each and every soul. Right understanding is the only way for being really happy. Every soul is completely independent. For his own good he has no need to look to other souls as well as other inmate things. Every soul himself is the store of bliss, but not caring to look to one's own real happiness, he has been miserable, and on looking to it, he can be really happy. To attain one's own real bliss, by right knowledge of one's own soul, is quite natural and it is the most urgent work.

Merrily congratulating the most revered KAHAN GURU who has shown the way of real bliss, on 'Hirak-Jayanti' occasion.

Shivlal K. Mehta,

(Shri G.D.J.S.B. Ashram, Songad)

ટોકિયો (જાપાન) થી અભિનન્દનસન્દેશ

ટોકિયોમાં “ આત્મિક ઉત્કર્ષની કેંબ્રિજ ” નામની એક સંસ્થા છે, તેના સ્થાયી મેમ્બર ભાઈશ્રી વનેચંદ્ર ભગવાનજી શેઠ હીરકજયંતીનો અભિનન્દન સન્દેશ પાઠવતાં લખે છે કે : આ કાળે આત્મિક ઉત્કર્ષના મહાન પ્રણેતા અને ભારતના સંત પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીને હું મારા તરફથી તેમજ અમારી સંસ્થાના બીજા મેમ્બરો તરફથી અભિનન્દન પાઠવું છું. તેઓશ્રી જૈનધર્મના અને સમાજના આત્મિક ઉત્કર્ષને માટે લાંબું આયુષ્ય ભોગવો—એવી અમારી સૌની લાવના છે.

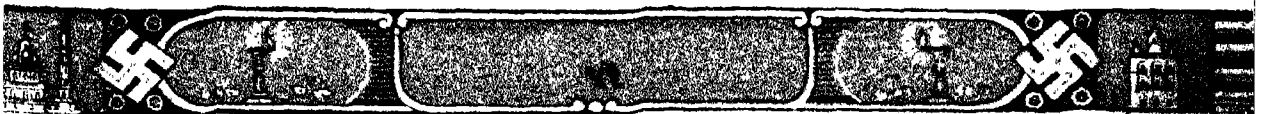
ભાવનગર-મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

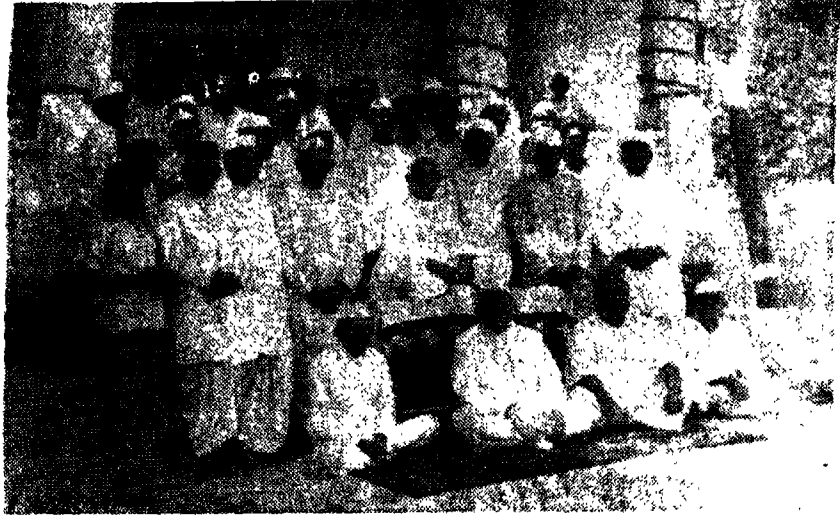
ક હા ન મ હિ મા

તારા જ્ઞાન મહી'થી કિરણો ખરે, એને સૂરજ કિરણ શું રે કરે !
 તારા મુખ રહી'થી અમી વરસે, જેમાં નાહીને લગ્યો મન વિકસે.
 તારા પાદ પડે પ્રકાશ ખીલે, જ્યાં જાય જંગલ મંગલ ખને;
 ત્યાં લગ્યો બધા દોડીને આવે, શ્રુતઝરણુમાં સ્નાન કરે.
 વહે વાણી મીઠી કેવળ વેગવંતી ! એમાં આતમ જ્ઞાનનો પડથો પડે;
 ઝીલે અમૂલ્ય રહસ્ય જેહ તે, દીન મટી લગવંત બને.
 કળિ કાલમાં કહાન કમળ, અહા ! અચાનક ખીલી બિંદુ;
 અણુવિકસિત અમ જીવનમાં, એણે આત્મવિકાસનું તેજ લયું.
 શા ગુણુ ગાડે' ગુરુ ! તારા અરે ! લવ સાગર થી તારો મને;
 તુજ નાવ ભરતક્ષેત્ર મહી', ખરે અન્નેડ અને અપૂર્વ જ છે.
 જનમ મરણથી ધાકેલ જીવનો, તું જ સાચો વિશ્રામ દીસે;
 ધીરજ ધરી આશ્રય કરે, એના લવજમલનો અંત ખરે.

—દેસાઈ ધીરજલાલ પરશોતમ-ભાવનગર.

વાંકાનેર મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

જેઓશ્રીના પ્રભાવનાઉદ્ધે વાંકાનેરમાં શ્રી જિનમંદિરનું નિર્માણ થયું, અનેક મુમુક્ષુઓને જિનદર્શન, પ્રભુલક્ષિત અને સત્શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાયનાં સત્નિમિત્તો મળ્યાં, તથા સ્વદ્રવ્યભૂત આત્માલંબન કરવાનો સત્પથ પ્રાપ્ત થયો એવા પરમ પૂજ્ય શ્રી કહાન ગુરુદેવને તેમના ૭૬મા શુભ જન્મદિને અમે સૌ મુમુક્ષુઓ હૃદયપૂર્વક ભાવભક્તિભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ અને શ્રી દર્શનસારમાં જેમ શ્રી દેવસેનસ્વામીએ કહેલ છે કે “શ્રી પદ્મનંદીનાથે વિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસે જઈને પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનવડે જે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિઓ સાચા માર્ગને કેમ પામત?” તેમ અમે પણ અંતરથી આ શુભ અવસરે બહાર કરીએ છીએ કે શ્રી કુંદકુંદકેડાયત શ્રી કહાનગુરુદેવે કુંદકુંદપ્રભુથી વારસામાં મળેલા આત્મજ્ઞાન વડે જે બોધ આપ્યો ન હોત તો અમ પામ-રતું શું થાત? સત્ય માર્ગ કોણ બતાવત? વધુ શું કહીએ? જગતમાં સૌથી ઉત્તમ આત્મા છે, આત્માથી તો ઊંચું બીજું કંઈ છે નહિ. તો જેણે આત્મા દર્શાવ્યો એવા ઉપકારી ગુરુદેવના ચરણોમાં આ ભક્તિભરી શ્રદ્ધાંજલિ સિવાય બીજું શું ધરીએ?

—શ્રી દિ. જૈન સંઘ, વાંકાનેર

મોરબી મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદે છે

શાંતિપ્રિય આપણો ભારતદેશ, તેમાં થયેલા અનેક આધ્યાત્મિક સન્તો હંમેશાં શીતલછાયા પસારીને જગતનાં સંતમ જીવોને શાંતરસનું અમૃતપાન કરાવતા આવ્યા છે. અત્યારે પણ એવા જ એક મહાન આધ્યાત્મિક સન્ત કિલ્લટ વિષ્ણુને આત્મિક શાન્તિનો સન્દેશ આપી રહ્યા છે....એ સન્ત છે પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી....મુંબઈમાં જિજ્ઞાસુ એમના હીરકજયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે આનંદપૂર્વક અમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાઅંજલિ.

—દિ. જન સંઘ, મોરબી

અમેરિકામાંથી શ્રદ્ધાંજલિ

અમારા ભારતદેશના અલૌકિક સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી કે જેમનું સ્મરણ હજારો માઈલ દૂર વિદેશમાં પણ અમને આત્મિક જિજ્ઞાસા જગાડે છે, તેમને હીરકજયંતી પ્રસંગે અમેરિકામાંથી અમારી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ !

પ્રફુલ્લ અ. મહેતા
શી દ લ (U. S. A.)

સુરેન્દ્રનગર-મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદે છે....

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનો આપણા સૌ ઉપર મહાન ઉપકાર છે; આપણા ભાગ્યોદયે આ પુરુષનો આ ક્ષેત્રે જન્મ થયેલ છે. તેઓશ્રીએ પરમ સત્ય આત્મધર્મ જાણ્યો છે, આત્માની શક્તિનો અનુભવ કરેલ છે. આસવભાવ ઉપાધિ ભાવ છે, અને સંવર-નિર્જરા પરમ શાંતિનું કારણ છે-એમ તેઓશ્રી જાણ્યો છે. મને તેઓશ્રીનો પ્રથમ સમાગમ સં. ૧૯૮૮માં જામનગરમાં થયો, અને તેમના તરફ ભક્તિ થઈ, તથા આ જ પરમ સત્ય છે એમ લાગ્યું. ત્યાર પછી તો તેમણે સંપ્રદાય છોડ્યો, અને દિ. સન્તોની આમ્નાય અનુસાર નિર્ધાત જૈનમાર્ગ પ્રકાશવા માંડ્યો, જે અત્યારે સમસ્ત ભારતમાં મુમુક્ષુઓના ઘેર ઘેર ગુંજી રહ્યો છે. શાસનની પ્રભાવનાનો મહાન ઉદ્ધોતકાળ વર્તે છે, જ્યાંલામાં ન આવે તેટલી શાસનની પ્રભાવના ઠેર ઠેર થયા કરે છે. તેઓશ્રીના મહાન પ્રતાપે સોનગઢ તીર્થધામ સમાન બની રહ્યું છે. શાસનની પ્રભાવનામાં પૂ. જૈનશ્રી-જેનોનો પણ અમૂલ્ય ફાળો છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રી હંમેશા ફરમાવે છે કે, તારો ત્રિકાળીસ્વભાવ લક્ષમાં લે અને તેમાં જ ઠર, તે તને પરમ હિતનું અને શાંતિનું કારણ છે. આવો પુરુષ આ કાળે મળવો દુર્લભ છે. આપણે સૌ તે મહાન પુરુષનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છીએ અને તેઓશ્રીનો અમૂલ્ય યોગ વિશ્વને મળ્યા કરે તેવી ભાવના સાથે હૃદયકન્યાંતી પ્રસંગે તેમને અભિનંદીએ.

—મગનલાલ તલકશી શાહ (સુરેન્દ્રનગર)

મદ્રાસ-મુમુક્ષુમંડળ ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે....

પૂ. ગુરુદેવની ૭૫મી જન્મ જયંતીના હીરક જયંતી મહોત્સવ પ્રસંગે તેઓને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં મદ્રાસના મુમુક્ષુઓ પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે. પૂ. ગુરુદેવનો આ કાળમાં ખૂબ જ ઉપકાર છે. તેઓશ્રીએ સાચા ધર્મની પોતે જાણ કરી અને તેની પ્રજ્વળા કરી જેથી લાખો લોકોને સત્ય ધર્મની જાણ થઈ, સત્ શાસ્ત્રની ઓળખ પડી.

સત્ શાસ્ત્રના રચનારા શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય મદ્રાસ પ્રાંતમાં પોન્નૂરગિરિ ખિરાજતા હતા ને ગુરુદેવે બે વાર મોટા સંઘસહિત તેની યાત્રા કરીને એ તીર્થનો મહિમા ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યો. મદ્રાસ પ્રાંતના બંદેવાસ તાલુકામાં આજે શ્રી સ્ત્રીમંધર ભગવાનનો, શ્રી કુંદ કુંદાચાર્યનો અને શ્રી સમયસારશાસ્ત્રનો નાદ ઘર ઘર ગુંજે છે, અને તે પૂ. ગુરુદેવને આભારી છે.

આજે મદ્રાસના ઘેર ઘેર અને ખૂણે ખૂણે સહુ કોઈ પૂ. ગુરુદેવનો ઉપકાર માને છે, કારણકે મદ્રાસના દિગંબરોને જેટલો મહિમા પોન્નૂરનો હતો તેથી અનેકગણો વિશેષ મહિમા પૂ. ગુરુદેવની પોન્નૂરગિરિની યાત્રાને લીધે થયો છે.

પૂ. ગુરુદેવ લાંબું આયુષ્ય ભોગવો અને ભારતભરના લોકોને તથા અન્ય લોકોને ધર્મનો સાચો માર્ગ બતાવવામાં કારણભૂત બનો એ જ પ્રાર્થના.

—મદ્રાસ મુમુક્ષુ મંડળ

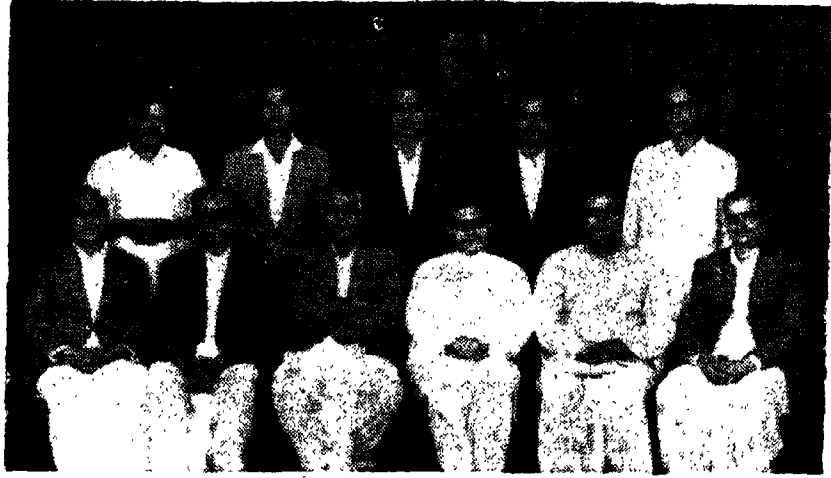

કાતજીસ્વામિ-અભિનંદન ગ્રંથ

બેગલોર ગુરુદેવને અભિનંદન પાઠવે છે

હે પરમ ઉપકારી પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મવેત્તા સદ્ગુરુદેવ! આપશ્રીનો અવતાર ધન્ય છે. આપની ઉપમી જન્મજયંતીનો હીરકમહોત્સવ બિજવતાં ભારતના લોકોને ખૂબ હર્ષ થાય છે. સમર્થ પૂર્વાચાર્યોના વીતરાગી વૈભવથી ભરપૂર પ્રંધરનોનો વારસો મળવા છતાં તેના રહસ્યવેત્તાના અભાવે, અમે અજ્ઞાન-અધિકારની ઘેરી છાયામાં અટવાયેલા હતા, તે વખતે આપનો પુનિત જન્મ થયો. આપે વીતરાગનો વારસો સંભાળ્યો, અને સૂક્ષ્મદષ્ટિવટે એ શ્રુતસાગરનાં રહસ્યોનું મંથન કરી અમૃત કાઢ્યાં અને ભવ્ય ભાવિકોને પીરસ્યાં. આપનું શરણ બ્રહ્મી સુસુક્ષ્મનો સનાથ થયા. આપના પરમ ઉપકારને સંભારતાં આપના જન્મજયંતીદિને આપને અમારા ભક્તિપૂર્વક શત શત વંદન....શત શત અભિનંદન.

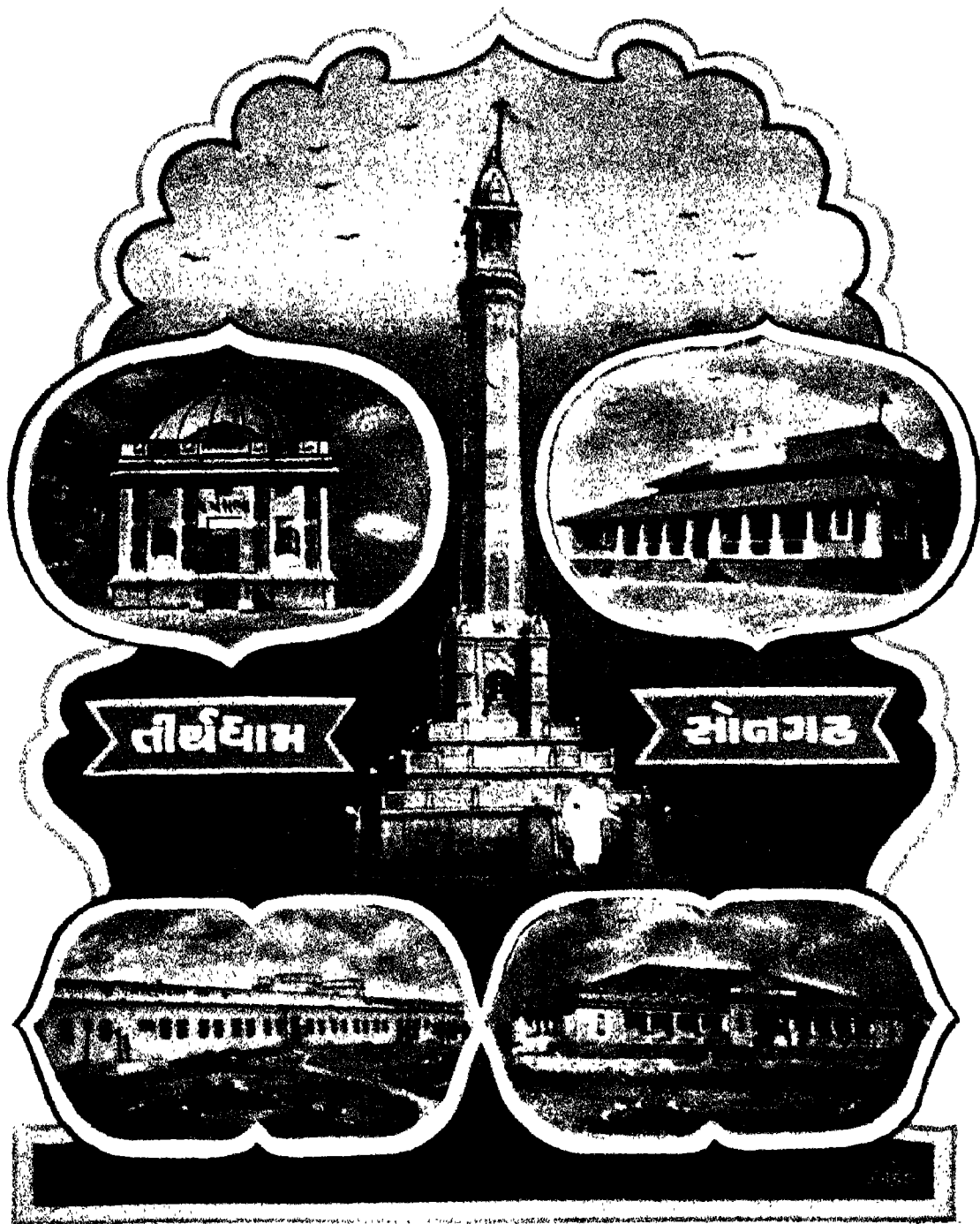
—શ્રી દિગંબર જૈન મહાવીર સંઘ—બેગલોર.

હે સદ્ધર્મપ્રેમક આત્મજ્ઞ સંત! આપ અમારા જેવા સુસુક્ષ્મોના જીવનઆધાર છો, અનંતકાળની ભૂલાયેલી નિજવસ્તુને ઓળખાવીને આપ ભવભ્રમજી દાળવાનો અમોઘ ઉપાય દર્શાવી રહ્યા છો. આપે બતાવેલું સ્વરૂપ સમજતાં સહેજે જ ભાકતથી આપના ચરણોમાં શિર નમી પડે છે. આપની જીવજાયા સુદીર્ઘકાળ મળે ને આપની જીવજાયામાં અમારું આત્મહિત સાધીએ એવી પ્રાર્થનાપૂર્વક શ્રદ્ધાપુરુષ સમર્પણ કરું છું.

—સ્મશ્વિકલાલ લાલચંદ દોશી, ઘાટકોપર.

જૈન શાસનની રાજધાની.....

આપે સામેનું ચિત્ર જોયું? -એ છે અધ્યાત્મધામ સોનગઢ.... કેવું શાંત! કેવું ભવ્ય! ને કેવું રમણીય! જેને દેખતાં જ દુન્યવી વાતાવરણ ઘડીભર બૂલાર્થ જાય-એવું આ અધ્યાત્મધામ ગુરુકહાનના પ્રતાપે શોભી રહ્યું છે. અહીંથી પૂ. ગુરુદેવના પ્રતાપે ભારત-ભરમાં જૈનધર્મના આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનો જે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેને લીધે સોનગઢ આજે જગપ્રસિદ્ધ બન્યું છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનરસિક મુમુક્ષુઓની મીટ તેના ઉપર મંડાયેલી છે. આજે સોનગઢ બન્યું છે-જૈનશાસનની રાજધાની.

તીર્થધામ સોનગઢમાં ઉજવાતા ધાર્મિકમહોત્સવો નજરે નીહાળનારને એમ લાગે છે કે અહીં તો ધર્મનો ચોથો કાળ વર્તે છે. અતિ ઉન્નત જિનમંદિરમાં બિરાજમાન મૂળનાથક ભગવાન સીમંધરનાથની ઉપશાંતરસભરપૂર વીતરાગમુદ્રા જોતાં જ મુમુક્ષુનું ચિત્ત થંભી જાય છે.... એમાં જ્યારે વીતરાગીજિનભક્તિની ધૂન પૂ. બેનશ્રીબેન ગવડાવતા હોય એ વખતે તો બાણે દેહાતીતભાવોનો ને સમવસરણનો તાદ્દશ ચિતાર ખડો થાય છે. બાણુમાં જ સીમંધરનાથનું સમવસરણ છે-જ્યાં કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રભુના કંઠકારનાદને ઝીલી રહ્યા છે,-એ પવિત્ર દૃશ્ય નજરે પડે છે.

બીજી બાણુ છે-જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર,-એ છે પૂ. કહાનગુરુની સાધનાભૂમિ.-ત્યાંથી અહર્નિશ તેઓ જૈનશાસનનો વીતરાગીસન્દેશ વિશ્વને સાંભળાવી રહ્યા છે.-તેમાં સમયસારની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. એ ‘પ્રતિષ્ઠા-મંદિર’ જોતાં જ એમ જ્યાલમાં આવી જાય છે કે આખા ભારતમાં શ્રી સમયસારપરમાગમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિ ને બહુમાન જો ક્યાંય હોય તો તે અહીં જ છે. અને જ્યારે સમયસાર ઉપર ગુરુદેવના પ્રવચનો સાંભળીએ ત્યારે એમ જ્યાલ આવે છે કે સમયસારમાં ભરેલા ઊંડા ઊંડા અધ્યાત્મજ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટપણે વર્તમાનમાં સમજવાનું સ્થાન સોનગઢ જ છે. બીજી તરફ દેખો-પાંચહજાર ચોરસ ફૂટનો “કુંદકુંદ પ્રવચન મંડપ!” એ કુંદકુંદસ્વામીના ધર્મધ્વજને ફરકાવતો થકો કુંદસન્દેશ સાંભળવા માટે જગતને નિમંત્રી રહ્યો છે.-એની અંદર જિનવાણીના સરસ્વતીભંડાર પણ ભર્યા છે.

અને દૂરદૂરથી જેનું દર્શન મુમુક્ષુઓને આનંદ પમાડી રહ્યું છે-એવો આ ઊંચો ઊંચો માનસ્તંભ તો જુઓ! વાહ! જૈનશાસનની રાજધાનીનો એ ધર્મધ્વજ છે, સુવર્ણ-ધામની એ શોભા છે. નજીકમાં જ,-એ ધર્મધ્વજની છાયામાં, એ દેવ-ગુરુની મંગલ છાયામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શોભી રહ્યો છે, જેમાં પૂ. બેનશ્રી-બેન જેવા શાંત-વૈરાગી ધર્માત્માઓની છાયામાં અનેક પ્ર. બહેનો આત્મિકસાધનાના પ્રયત્નમાં જીવનની સફળતા કરી રહ્યા છે.

આવી આ રાજધાનીમાં વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્તમ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય છે....અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓનું એ તીર્થધામ છે. એ તીર્થધામવાસી સન્તોને નમસ્કાર હો.

આનંદ-ઉર્મિના સાથિયા પૂરીએ છીએ

[ચંપાબેન બેઠાલાલ શાહ : સોનગઢ]

‘પૂજ્ય બેનશ્રી’ એવા ટૂંકા અહુમાનસૂચક નામથી બેઓ સમસ્ત અમુક્ષમંડળમાં ઓળખાય છે, તે પૂજ્ય બેનશ્રી ચંપાબેનના હૃદયોદ્ભાવે આ લેખમાં વહે છે. તેમણે ભક્તિભીના આનંદિત હૃદયે પૂરેલા આ માંગલિક સાથિયા પૂજ્ય ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માનું અને તેમના અનેકવિધ મહિમાનું બરાબર યથાસ્થિત દિગ્દર્શન કરાવે છે. નિઃ-કલ્યાણાર્થીએ આ લેખના ભાવો હૃદયમાં કોતરવા યોગ્ય છે.

હે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ ! આપના ગુણોનો શું મહિમા કરું ! આપના ઉપકારોનું શું વર્ણન કરું ! અસલી સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપનાર અપૂર્વ મહિમાના ધારક શ્રી ગુરુદેવના ચરણકમળની સેવા-ભક્તિ નિરંતર હૃદયમાં વસી રહો. પરમ-પરમ-ઉપકારી શ્રી ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં આ સેવકના વારંવાર લાવ-ભીની ભક્તિથી કોટિકોટિ વંદન હો, નમસ્કાર હો.

હે ગુરુદેવ ! આ ભરતખંડમાં આપ વર્તમાન કાળે અજોડ દિવ્ય મહાન વિભૂતિ છો, દિવ્ય આત્મા છો. આપે આ ભરતખંડમાં અવતાર લઈને અનેક જીવોને ઉગાર્યા છે, સમ્યક્પંથે દોર્યા છે.

આપનું અદ્વિત્ય શ્રુતજ્ઞાન ચૈતન્યનો ચમત્કાર બતાવે છે, ચૈતન્યની વિભૂતિ બતાવે છે, ચૈતન્યમય જીવન બતાવે છે. આપના આત્મદ્રવ્યમાં શ્રુતસાગરની લહેરો ઊછળી રહી છે, આત્મપર્યાયોમાં ઝગમગતા જ્ઞાનદીવડા પ્રગટી રહ્યા છે-જે આત્મદ્રવ્યને પ્રકાશી રહ્યા છે. આપનું આત્મદ્રવ્ય આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

હે ગુરુદેવ ! આપના મુખકમળમાંથી ઝરતી વાણીની શી વાત ! તે એવી અનુપમ-રસભરી છે કે તે દિવ્ય અમૃતનું પાન કરતાં તૃપ્તિ થતી નથી. આપની સૂક્ષ્મ વાણી, ચમત્કાર ભરેલી વાણી ભવનો અંત લાવનારી છે, ચૈતન્યને ચૈતન્યના જ્ઞાનમહિમામાં ડુબાડનારી છે. સૂક્ષ્મ અર્થોથી ભરપૂર, અપૂર્વ રહસ્યવાળી, અનેકવિધ મહિમાથી ભરેલી ગુરુદેવની વાણી છે.

સુવર્ણસમાન નિર્મળતાથી શૌભાયમાન, સિંહસમાન પરાક્રમધારી એવા ગુરુદેવે અનેક-અનેક શાસ્ત્રોનું મંથન કરી, એકાકી પુરુષાર્થ કરી, આત્મમાર્ગને

શોધી, આત્મરત્નને આરાધી, ચારે પડખેથી મુક્તિમાર્ગને સ્પષ્ટ કરી પરમા
ગમોના સૂક્ષ્મ હાઈને પ્રગટ કરી, ખૂણખાંચરેથી માર્ગની ચોખવટ કરી,
અંતરદષ્ટિ ખતાવી, મુક્તિનો માર્ગ પ્રકાશ્યો છે. નિઃસ્પૃહ અને નીડર એવા
ગુરુદેવે મુક્તિમાર્ગને સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સરળ કરી અપાર ઉપકાર
કર્યો છે, ભેદવિજ્ઞાનનો, સ્વાનુભૂતિનો માર્ગ ખતાવ્યો છે, રત્નત્રયનો સાચો પંથ
પ્રકાશ્યો છે, જિનેશ્વરભગવાનનાં કહેલાં અને આચાર્યદેવોનાં ગ્રંથોનાં અગણિત
શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો પ્રકાશ્યાં છે.

શ્રી ગુરુદેવે શુભાશુભ પરિણામથી લિન્ન શુદ્ધ-આત્માનું સ્વરૂપ, નિશ્ચય-
વ્યવહારનું સ્વરૂપ, નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવોનું સ્વરૂપ, જ્ઞાતાનું સ્વરૂપ, કર્તાનું
સ્વરૂપ, વસ્તુના સૂક્ષ્મભાવોનું સ્વરૂપ, અનેક-અનેકવિધ વસ્તુનું સ્વરૂપ ખતાવી
અપાર ઉપકાર કર્યો છે, અનેક સૂક્ષ્મ ન્યાયો પ્રકાશી અમાપ ઉપકાર કર્યો છે.
બાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વના સત્ત્વરૂપ ભાવો ગુરુદેવના જ્ઞાનમાં ભર્યા છે. બહુ-
શ્રુતધારી, સમ્યક્જ્ઞાની, સાતિશય વાણી અને સાતિશય જ્ઞાનના ધરનારા પરમ
ઉપકારી ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં અત્યંત અત્યંત ભક્તિથી વંદન-નમસ્કાર હો.

ગુરુદેવે સંઘસહિત ઉત્તર અને દક્ષિણની મહાન તીર્થયાત્રા કરીને
નગર-નગરમાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઢાંડી પીટીને સત્ધર્મની મહાન પ્રભાવના કરી
છે. તેઓશ્રીના જ્ઞાનચક્રે આખા હિંદને ડોલાવ્યું છે, ગુરુદેવે ભારતભરમાં ધર્મના
આંખા રોપ્યા છે.

ગુરુદેવે ગામે-નગરે ઠેર ઠેર જિનાલયો અને જિનેન્દ્રભગવંતોની પ્રતિષ્ઠા
કરી છે, સૌરાષ્ટ્રભરમાં દિગંબર માર્ગની સ્થાપના કરી છે, વીતરાગશાસનનો
ઉદ્ધોત કર્યો છે. એવા શાસનસ્તંભ હે ગુરુદેવ! આપનાં કાર્યો અજોડ છે, આ
કાળે અદ્વિતીય છે.

પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોને ઓળખાવનાર એવા હે ગુરુદેવ! આપ
જિનેન્દ્રદેવના પરમ ભક્ત છો, પંચ પરમેષ્ઠીના પરમ ભક્ત છો. શ્રુતદેવીમાતા
આપના હૃદયમાં કેતરાઈ ગયાં છે, જિનેન્દ્ર ભગવંતો અને મુનિવરભગવંતોનાં
દર્શન અને સ્મરણથી આપનું અંતઃકરણ ભક્તિથી ઉભરાઈ જાય છે.

—આવા અનેકવિધ અદ્ભુત ગુણમહિમાથી હીપતા, રત્નત્રયના આરાધક
હે ગુરુદેવ! આપે ઉમરાળામાં જન્મ લઈ ઉમરાળાની ભૂમિને પાવન કરી છે.
આપે માળવયથી જ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, જગતમાં

કાલજીશ્યામિ-અમિતજ્ઞાન ગ્રંથ

સત્ય સ્વરૂપનો દૃઢતાપૂર્વક પ્રકાશ કર્યો, વીરનો માર્ગ પોતે સ્વયં આરાધી, ભારતના જીવોને સમજાવી ઉપકાર કર્યો. તેથી હે ગુરુદેવ! આપ ભારતના ભાનુ છો. આપ જેવા દિવ્ય પુરુષનો આ ભારતમાં અવતાર થયો તેથી આ ભારતક્ષેત્ર ભાગ્યશાળી છે. જેમને ત્યાં આપનો જન્મ થયો તે માતા-પિતાને ધન્ય છે. આપ જ્યાં વસ્યા તે ભૂમિને ધન્ય છે. ગુરુદેવ જ્યાં વસે છે તે ભૂમિનાં રજકણુ-રજકણુને ધન્ય છે. ગુરુદેવ જ્યાં વસે છે તે ક્ષેત્રનું વાતાવરણ અનેરું છે.

પરમપ્રતાપી ગુરુદેવે આ પામર સેવક ઉપર અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

‘અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ! કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.’

ગુરુદેવના ઉપકારોનું શું વર્ણન થાય? ગુરુદેવના ગુણોનું બહુમાન હૃદયમાં હો! ગુરુદેવનાં ચરણકમળની સેવા હૃદયમાં હો!

ગુરુદેવનાં ચરણકમળમાં પરમલક્ષિતથી વારંવાર વંદન-નમસ્કાર કરી આ વૈશાખ સુદ બીજના માંગલિક જન્મ-મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી ગુરુદેવને લક્ષિત-પુષ્પોથી વધાવીએ છીએ, આનંદ-ઊર્મિના સાથિયા પૂરીએ છીએ.

નિત નિત આનંદમંગળની વૃદ્ધિના કારણભૂત
મંગળમૂર્તિ ગુરુદેવનો પુનિત પ્રતાપ જયવંત હો!
ગુરુદેવના પ્રભાવ અને ચૈતન્યઋદ્ધિનીવૃદ્ધિ હો!

શ્રી વીરશાસન જયવંત હો!

હર્ષાનંદના દીવડા પ્રગટાવીએ છીએ

[શાન્તાબેન મણિલાલ ખારા : સોનગઢ]

‘પૂજ્ય બેન’ એવા ટૂંકા બહુમાનસૂચક નામથી જેઓ સમસ્ત મુમુક્ષુમંડળમાં ઓળખાય છે, તે પૂજ્ય બેન શાન્તાબેનના હૃદયોદ્ગારો આ લેખમાં વહે છે. તેમણે ભક્તિભીના આનંદિત હૃદયે પ્રગટાવેલા આ માંગલિક દીવડા પૂજ્ય ગુરુદેવના પવિત્ર આત્માનું અને તેમના અનેકવિધ મહિમાનું યથાસ્થિત દિગ્દર્શન કરાવે છે. નિઃકંઠ્યા-જ્ઞાથીએ આ લેખના ભાવો હૃદયમાં કેતરવા યોગ્ય છે.

હે પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ ! આપનો આ સેવક ઉપર અનંત અનંત ઉપકાર છે. આપનાં ચરણોમાં આ દાસના અત્યંત ભક્તિ-ઉદ્ધાસથી નમસ્કાર હો.

હે જ્ઞાની ગુરુદેવ ! આપની જ્ઞાનશક્તિ અગાધ છે, આપનું સમ્યક્-શ્રુતજ્ઞાન અબોડ છે, આપનું સમ્યક્જ્ઞાન ભારતભરમાં ફેલાયેલું છે.

હે ગુરુદેવ ! આપની ચેતનચરસ-ઝરતી વાણીમાં એટલી મીઠાશ છે કે સાંભળતાં તૃપ્તિ થતી નથી. આપની વાણીમાં મધુરતા ને દિવ્યતા છે. મધ્યસ્થ જીવો પણ આપની વાણી સાંભળતાં થંભી જાય છે. આપની વાણીનું મૂલ્ય આંકી શકાય એમ નથી.

આપ જ્યારે સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય, પદ્મનંદિપંચવિંશતિ, સ્વમીકાર્તિકેય-અનુપ્રેક્ષા, ધવલ, જયધવલ આદિ શાસ્ત્રોમાંથી સૂક્ષ્મ વિષયો ઉપર સૂક્ષ્મ ન્યાયો પ્રકાશે છે, ત્યારે આપનો જ્ઞાનઉપયોગ એવો લાગે છે કે જાણે ઉપયોગ આત્મા સાથે કેલિ કરતો હોય, -આત્મા સાથે રમતો હોય અને જાણે અંદરથી જ્ઞાન-બગીચો ખીલી જઈયો હોય ! -એવી ભારે અચિંત્યતા દેખાય છે.

હે ગુરુદેવ ! આપે સમ્યક્ રત્નત્રયનો માર્ગ સ્વયં આરાધીને ખીજને તે માર્ગ ચારે બાજુથી સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યો છે. આપ નીડર નિર્ભય પરાક્રમધારી છે, વીરમાર્ગને પોતે સ્વયં નિઃશંકપણે પ્રકાશ્યો છે.

કાનજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

ગુરુદેવ ! નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ, શુભાશુભ ભાવોથી લિપ્ત શુદ્ધાત્માનું-સાયકદેવનું સ્વરૂપ વગેરે મૂળભૂત વિષયો યથાર્થપણે, સ્પષ્ટપણે, સૂક્ષ્મપણે પ્રકાશીને આપે અથાગ ઉપકાર કર્યો છે. આત્મ-અનુભવ વડે જ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થાય અને તેનાથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય એવું અસહી મૂળભૂત સ્વરૂપ સમજાવીને, તીર્થંકર દેવની દિવ્ય વાણીનું ખરેખરું રહસ્ય સમજાવીને, આપે જગત ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આપનાં ચરણોમાં પરમ લક્ષ્મીથી વારંવાર નમસ્કાર હો.

કેવળજ્ઞાનીના વિરહમાં આપે આપની અપૂર્વ શક્તિ વડે સ્વયં જ આ માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે તે આપના આત્માનો અપાર મહિમા છે. આપે સમ્યક્ પુરુષાર્થ વડે ભવનો અંત કર્યો છે અને આપની વાણીનું જે આરાધન કરે તેને ભવનો અંત થાય છે.

હો ગુરુદેવ ! આપનો પ્રભાવનયોગ પણ અચિંત્ય છે. સૌરાષ્ટ્રભરમાં જ્યાં ધર્મનું નામનિશાન પણ નહોતું ત્યાં આપના પ્રતાપે અત્યારે ઘણાં ગામોમાં શ્રીજિનેદ્રમંદિરો સ્થપાયાં અને વીતરાગ-માર્ગ સ્થપાયો તે આપનો પરમ પ્રભાવ છે.

આપ શ્રીજિનેદ્રદેવના પરમ લક્ષ્મી છો. શ્રીજિનેદ્રદેવને આપે અંતરમાં વસાવ્યા છે. આપ શ્રી જિનેદ્રદેવની કૃપાના મહાપાત્ર છો.

આપે સંઘસહિત ઉત્તર-દક્ષિણની જાત્રા કરીને જગતમાં દેહ-વાણી-મનથી લિપ્ત શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો ઉપદેશ આપી સત્ધર્મનો ભારે પ્રકાશ પાડ્યો છે. શ્રી જિનેદ્રદેવ અને મહામુનિવરોની લક્ષ્મી આપના રોમેરોમમાં વસી છે.

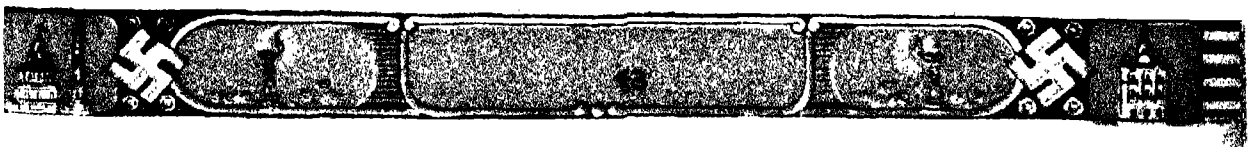
આપ જ્યાં જ્યાં બિરાજતા હો ત્યાં ત્યાં તે તે ગામમાં આનંદ-મંગળ વર્તાઈ રહે છે. આપના પ્રતાપે જંગલમાં પણ મંગળ વર્તી રહે છે. આપે સુવર્ણપુરી-ધામને તો સાક્ષાત્ જંગલનું મંગળ બનાવ્યું છે; સુવર્ણપુરી તો આપના પ્રતાપે ખરેખર અતિશયયુક્ત બની છે. આપની શાન્તિની છાયા સુવર્ણપુરીમાં છવાણી છે.

આપનો મહાપાવન જન્મ ઉમરાળા ગામમાં થયો છે તેથી ઉમરાળા-
ની ભૂમિ મહાપાવન થઈ છે. એક ઉમરાળા જ નહિ પરંતુ આપના જન્મ-
થી સારું જે ભારત પાવન થયું છે. આપના માતા પિતાને ધન્ય છે!
આપનો અવતાર તો એક દેવી અવતાર છે. આ સેવક પર આપનો
અનંત અનંત ઉપકાર છે.

‘ગુરુસાહે કર્યો ઉપકાર, રાખી નહિ ખામી રે;
આ પામર પર કરુણા અતિ વરસાવી રે.’

શ્રી ગુરુદેવની ચરણ સેવા નિરંતર હૃદયમાં રહો! આ મંગળકારી
જન્મ-મહોત્સવ-પ્રસંગે ગુરુદેવને ભક્તિરૂપી ફૂલડેથી વધાવીએ છીએ,
હર્ષાનંદના દીવડા પ્રગટાવીએ છીએ.

જય હો! વિજય હો! અંતરમાં અને બાહ્યમાં અપૂર્વ
પ્રભાવના કરનાર શ્રી સદ્ગુરુદેવનો જય હો!

હુ ક મી ચં દ જ શે ઠ બો લે છે.....

(સોનગઢમાં ગુરુદેવના ચરણ સમીપ હુકમીચંદજી શેઠ બેઠા છે.)

જેન સમાજનો આ બેતાજ-બાદશાહ આજે હીરક જ્યંતી વખતે આપણી વચ્ચે નથી; પરંતુ ગુરુદેવ સંબંધી તેમના ઉદ્ગારો આજે યાદ આવે છે. પહેલી વખત સં. ૨૦૦૧ માં સોનગઢ આવ્યા ત્યારે ગુરુદેવનું પ્રવચન સાંભળતાં-સાંભળતાં આનંદિત થઈને તેઓ બોલી ઉઠ્યા હતા કે :

“કુંદકુંદ! ભગવાનને તો શાસ્ત્રોમાં સવ કહા છે કિન્તુ એસકા રહસ્ય સમજાનેકે લિયે આપકા જન્મ છે.” “સમ્યગ્દષ્ટિકે બિના કોઈ રહ બાત નહીં સમજ સકતા. મિથ્યાદષ્ટિ-અજ્ઞાની જીવ આપકી બાત નહીં ગ્વિકાર કરતા, સમ્યગ્દષ્ટિ જૈસે જીવ હી આપકી બાત સમજ સકતે હૈં. હમકો વહુત આનન્દ આતા છે.”

“અહો! સમાજનો! આપકા બડા માત્ર્ય છે કિ આપ સત્પુરુષકે અધ્યાત્મ ઉપદેશકા વડી રુચિસે નિત્ય લાભ લે રહો હો; મૈં તો તુજ્જ આદમી હૂં, આપ તો વડે ભાગ્યવાન હો. હમ-તો અરૂપ લાભ લે સકે હૈં, તો મી હમારે આનન્દકા ક્યા કહૂં? યદિ ઇસ અધ્યાત્મજ્ઞાનકે લિયે મેરા સવ કુજ્જ અપંજ કિયા જાય તો મી કમ હૈં.”

“મહારાજજીકા યહ અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાન તમામ દુનિયામેં સવ ભાષામેં પ્રચાર હોવે-પેસી હમારી ભાવના છે.”

શેઠશ્રી નાનાલાલભાઈ જસાણીના ઉદ્દગારો

મુરબી શેઠશ્રી નાનાલાલભાઈ જે કે આજે આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ તેઓશ્રીએ એકવાર પોતાના કુટુંબ-પરિવાર સમક્ષ ગુરુદેવની ભક્તિ સંગ્રામી જે ઉદ્દગારો કાઢેલા અને પોતાના પરિવારને પણ સોનગઢ જઈને વિશેષ લાભ લેવાની જે ભલામણ કરેલી તે ઉપરથી તેમના અંતરની લાગણીઓનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અહીં તેમના એ ઉદ્દગારો જ હીરક જયંતીની શાહજીલિપે આપવામાં આવ્યા છે.

—સંપાદક.

મને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મુંબઈમાં દર્શન થયા અને તેઓની સાથે વીસેક દિવસ તેમના ઘરમાં રહ્યો હતો. તેઓનો ધર્મનો ઊંચામાં ઊંચો બોધ હતો. હમેશા રાત્રે આધ્યાત્મિક રતવનો અપૂર્વ શાંતિથી બોલ્યા કરતા. ત્યારથી તેઓ તરફ મારી ખૂબ જિજ્ઞાસા થઈ કે તેઓના પુરતકો વાંચું અને તેમાંથી બોધ મેળવું. રંગુનમાં હંમેશ કલાક કલાક વાંચતો હતો અને મનમાં થતું હતું કે આવા ગુરુ કયારે મળે! ૧૯૮૬ની સાલમાં અમરેલી પરમ પૂજ્ય મહારાજ સાહેબ કાનજી સ્વામીનો પરિચય થતાં ખાતરી થઈ કે જે શ્રીમદ્ કહે છે તે જ આ કહી રહ્યા છે. ત્યારથી જ મેં તેઓને મારા ગુરુ સ્થાપ્યા. તમા બધાઓ પણ જયારે જયારે વખત મળે ત્યારે સોનગઢ જવું અને વિશેષ વિશેષ લાભ લેવો તેમ ભલામણ છે.

અમરેલી શેઠ રામજી હંસરાજે મને બોલાવ્યો ત્યાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ કાનજી સ્વામીનો સત્સંગ થયો ત્યારે મને ખાતરી થઈ કે જે ગુરુની શોધમાં હતો તે જ ગુરુ મળી ગયા. ત્યારથી તેમના સત્સંગમાં રહેવાનો વિશેષ વિશેષ પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.

અને સં. ૧૯૮૪માં તેઓ સોનગઢ બિરાજતા હતા ત્યારે સ્વાધ્યાય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા હતી. તે જ વખતે મને થયું—આ તો જે કે સ્થાનકવાસીવાળા છે, મને અહીં દેરાસર બંધવાની આજ્ઞા આપે? પણ ૧૯૮૫માં પૂજ્ય ગુરુદેવ રાજકોટ પધાર્યા ત્યારે મેનો તથા ભાઈઓની ઈચ્છા થઈ કે સોનગઢમાં દેરાસર બંધાવીએ. અને મેં જ તેઓશ્રીને વિનંતી કરી. સં. ૧૯૮૬માં તેની શરૂઆત કરાવી અને ૧૯૮૭માં તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ. મારી તબિયત તે વખતે નરમ હતી પણ ઉત્સાહ ઘણો એટલે દેરાસરની પ્રતિષ્ઠામાં પૂરો ભાગ લીધો. ત્યાર પછી ૧૯૮૮માં રાજકોટ પધાર્યા. ૯૫માં દશ મહિના રહ્યા હતા અને ૯૯માં લગભગ નવેક મહિના રહ્યા હતા. અને તેઓનો બોધ સાંભળી અમને અને આખા કુટુંબને તેમના પ્રત્યે બહુ બહુ માન ઉપજ્યું હતું, તેવું માન તમા સહુને ઉત્પન્ન થાઓ તેવી મારી ભલામણ છે.

કાનજીશ્યામિ-અમિતદ્વદત ગ્રંથ

આપણા ગુરુદેવની હીરક જ્યંતીનો પ્રસંગ એ મહાન આનંદનો પ્રસંગ છે; આપણા ઉપર તેઓશ્રીના મહાન ઉપકાર છે; કઈ રીતે તેમને અભિનંદીએ? આત્માના અનુભવનો ઉપદેશ આપીને તેઓશ્રી જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજાવે છે. સંસારના ગમે તેવા ક્ષેત્ર તેઓશ્રીની ચરણછાયામાં આવતાં જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તેઓશ્રીની સાથે તીર્થયાત્રાની યાત્રા કરતાં જીવનમાં જે હર્ષલેખાશ્ચ થાય છે તે કદી ભૂલાય તેમ નથી. સદાય આ રીતે ગુરુદેવની સાથે જ રહીએ ને તેઓશ્રીએ બતાવેલા આત્માને ઓળખીને આત્મહિત સાધીએ-એવી ભાવના-પૂર્વક ગુરુદેવના ચરણોમાં શ્રાદ્ધાંજલિ આપું છું.

—મોહનલાલ કાળીદાસ જસાણી

[દક્ષિણ દેશની યાત્રામાં સંપત્તિ તરીકે ગુરુદેવની સાથે થેડ શ્રી મોહનલાલભાઈ જસાણીએ મોટરમાં કરાડથી પૂના તરફ જતાં વચ્ચે રસ્તામાં આ શ્રાદ્ધાંજલિ આપેલ, પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાર પહેલાં તે (બીજે દિવસે જ) તેમનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો; તેની આહી સખેદ નોંધ લઈએ છીએ-સં.]

—:O:—

“શિવ(મુક્તિ)રમણી રમનાર તું, તુંહી દેવનો દેવ”

સુંદર રૂપવાન અને સુંદર થરીર ધરાવતો, ખાનદાન કુટુંબમાં ઊછરેલો, ધીકતી વેપારી પેઢી ચલાવતો, વીસ વર્ષની પૂર યુવાવસ્થામાં મહાલતો અગ્નનો યુવાન સંસારની રમણી સાથે રમવાની ભાવના ભાવતો હોય તેવા કાળમાં તેવા સર્ગ સંયોગો જે યુવાનને સાંપડ્યા હોવા છતાં, એક દિવસ તેના ગામમાં ‘રામલીલા’ આવે છે તે જોડા તે જાય છે. તેમાં રામ તથા લક્ષ્મણના પાદ ભજનનાર બે ભાળકોનો સુંદર મોધપ્રદ સંવાદ અને વૈરાગ્યમય હાવભાવ સહિતના વૈરાગ્યપ્રેરક કાવ્યો તે સાંભળે છે. તે ઉપરથી તેને વૈરાગ્યની ખુમારી પ્રગટે છે. મોહમય વાતાવરણમાં નિર્મોહતાના વિચારો સ્ફૂરે છે. લૌકિક પેઢીને છોડીને અલૌકિક પારમેશ્વરી પેઢી ચલાવવાનો પુરુષાર્થ જાગે છે અને અંતરમાં સમસ્ત સંસાર પ્રત્યે ઉદારસીનતાની ધૂન લાગે છે. તે ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેને કાવ્ય રચનાની પ્રેરણા મળે છે અને તેથી બાર પંક્તિનું એક કાવ્ય રચી કાઢે છે. તેની પહેલી પંક્તિ છે—

“શિવ (મુક્તિ) રમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ.”

આમ પૂર યુવાવસ્થામાં મુક્તિરમણી સાથે રમવાના ભણકાર અંતરમાં ઊઠે, દેવાધિદેવ બનવાના કોડ જાગે એ કેટલું વિસ્મયકારી લાગે છે! છતાં તેને જીવનમાં સંપૂર્ણપણે વણી લઈ, પ્રયત્ન તેનું અલૌકિક વૈરાગ્યમય અનુકરણીય જીવન જીવી બતાવે તે સંપુરુષ અન્ય કોઈ નહિ પણ પરમ પૂજ્ય આત્મજ્ઞ સંત શ્રી કાનજી સ્વામી!

આપણા મહાનુ પુરુષોદયે અને સદ્ભાગ્યે આપણને તેઓશ્રીનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે એ અત્યંત ગૌરવ લેવા જેવું છે. તેઓશ્રી આપણને સૌને મુક્તિરમણી સાથે રમવાના અને દેવાધિદેવ પદ પ્રાપ્ત કરવાના દિવ્ય સંદેશાઓ નિરંતર ઉઠ્ઠાસિત ભાવે આપી રહ્યા છે તે માટે તેઓશ્રી આપણા સૌના અભિનંદન અને અભિવંદનને પાત્ર છે. તેમનો સર્વજ્ઞ, સર્વદા, સર્વશા જય હો! તેઓશ્રી આપણા જીવનના ધ્રુવ તારા બની, તથા સંસાર-સાગરમાં આપણું જીવનતાવ મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવોના ખરાબે ન ચડી જાય એ માટે દીવાદાંડીરૂપ બની શ્રેષ્ઠપાટણ પકાંચવા માટે સદાય માર્ગદર્શન આપતા રહો એવી અંતરની ભાવનાપૂર્વક તેમને અત્યંત ભક્તિભાવે વંદન હો!

—ખીમચંદ જે. શેઠ. સોનગઢ

યુગસ્રષ્ટા શ્રી કાનજી સ્વામી

હિંમતલાલ જે. શાહ

B. Sc. સોનગઢ

વિદ્વાન ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જે. શાહે ગુરુદેવના જીવનનો પરિચય આ ગ્રંથમાં કરાવ્યો છે, તે ઉપરાંત અહીં શ્રદ્ધાંજલિરૂપે તેમણે પૂજ્ય ગુરુદેવ પ્રત્યે હૃદયની જે ભાવો મિત્રો વ્યક્ત કરી છે તે મુમુક્ષુઓને આનંદકારી છે. પૂ. ખેનશ્રી ચંપાબેનના વડીલ બંધુ શ્રી હિંમતભાઈશ્રી તો સમસ્ત મુમુક્ષુસમાજ પરિચિત છે એટલે એ મુમુક્ષુ રત્નનો વિશેષ પરિચય નથી આપ્યો.

કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનનું અપાર માહાત્મ્ય છે. પરમોપકારી ગુરુદેવ શ્રી કાનજી સ્વામીએ ઘણું વર્ષો પહેલાં રાજકોટમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની જયંતી પ્રસંગે કહ્યું હતું કે ‘સમ્યગ્દષ્ટિ બળદની ખરી જે વિદ્યા ઉપર પડે તે વિદ્યા પણ ધન્ય છે.’ પ્રત્યેક પદાર્થને પોતાના સ્પર્શમાત્રથી ધન્ય બનાવનાર સમ્યગ્દષ્ટિ-મહાગુરુવની ઉપમી જન્મજયંતી ઉજવવાનો આજનો પ્રસંગ આપણા માટે અતિ આનંદોદ્ઘાસનો પ્રસંગ છે. ગુરુદેવનું આંતરિક જીવન લેદ્દજ્ઞાનમય પરમપવિત્ર હોવા ઉપરાંત બાહ્યમાં પણ તેમને આશ્ચર્યકારક પરમોપકારી પ્રભાવનાયોગ વર્તે છે, જેને લીધે ભારતવર્ષમાં એક આધ્યાત્મિક યુગ પ્રવર્ત્યો છે. ‘સમયસાર પ્રવચનો’ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાને માટે ‘યુગપ્રધાન’ શબ્દ લખાયેલો વાંચીને ગુરુદેવે નિર્માનતાને લીધે કહ્યું હતું કે, ‘મારે માટે બહુ મોટો શબ્દ લખી નાખ્યો છે.’ પરંતુ ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં પડિત લાલનજીએ કંઈક વાતથી ઉદ્ઘાસ આવી જતાં કહ્યું હતું કે ‘ગુરુદેવ, આપ યુગપ્રધાન નથી પણ યુગસ્રષ્ટા છો.’ આ રીતે પં. લાલનજીને ગુરુદેવને માટે ‘યુગપ્રધાન’ શબ્દ મોટો નહિ પણ નાનો લાગ્યો હતો; ‘યુગસ્રષ્ટા’ શબ્દ જ યોગ્ય લાગ્યો હતો. ખરેખર પૂ. ગુરુદેવે આ કાળમાં જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માનો, સમ્યગ્દર્શનના મહિમાનો, નિશ્ચયનયની મુખ્યતાનો, દ્રવ્યના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો, ઉપાદાન-નિમિત્તના યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો, આધ્યાત્મિક વસ્તુવિજ્ઞાનનો અને સમયસારનો યુગ સંભર્યો છે.

ઘણા કાળથી લોકો કર્મપ્રકૃતિના જ્ઞાનને જ્ઞાન સમજતા, આત્મશ્રદ્ધા વિનાની ‘વીતરાગે કહેલો માર્ગ’ સાચો છે’ એવી આંધળી શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન સમજતા, ઉપવાસાદિ દૈહિક કષ્ટને ચારિત્ર સમજતા, જેમ ભીનું વસ્ત્ર તડકે સુકવવાથી પાણી ઝરી જાય છે તેમ શરીર તડકે તપાવવા વગેરેની કષ્ટક્રિયાથી કર્મો નિર્જરી જશે—આવી આવી તત્ત્વજ્ઞાન-શૂન્ય માન્યતાઓ પ્રવર્તતી. અબાધિત સુવિજ્ઞાન સિદ્ધાંતોની કસોટીમાંથી પાર ઉતરી શકે એવો વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મ વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા ઉપરથી સરી પડીને કૃદિચ્છસ્ત સાંપ્રદાયિકતામાં અને ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈ ગયો હતો. ‘વીતરાગે આમ કહ્યું છે માટે તે ખરું હશે, આપણે

કાનજીસ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

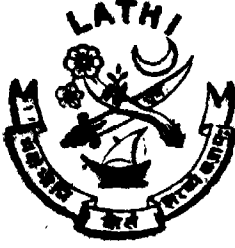

અલ્પજ્ઞ શું જાણીએ?” એવી ઢીલી વાતો કરનારા લોકો જ ચારે તરફ દેખાતા. પણ ‘મેરો ધની નહિ દૂર દિસંતર, મોહિમેં હૈ મોહિ સૂઝત નીકે’ એવો અનુભવ કરીને ‘હું જ્ઞાન-મૂર્તિ લગવાન છું’ એમ છાતી ડોકીને કહેનાર કોઈ દેખાતું નહોતું. એવા સમયમાં ગુરુદેવે સમયસાર દ્વારા પરમ ચમત્કારિક આત્મપદાર્થને અનુભવ્યો અને અનુભવજનિત શ્રદ્ધાના વજ્રખડક ઉપર ઊભા રહીને જગતને ઘોષણા કરી કે “અહો જીવો! પરભાવોથી અને વિકારથી ભિન્ન જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મપદાર્થના અનુભવથી કહીએ છીએ કે અમે જે માર્ગે ચાલીએ છીએ અને જે માર્ગે દર્શાવીએ છીએ તે માર્ગે ચાલ્યા આવો અને જો મોક્ષ ન મળે તો એ દોષ અમે અમારા શિર પર લઈએ છીએ. આત્મામાં ભવ છે જ નહિ એવો અનુભવ કર્યા વિના જ્ઞાન કેવું? દર્શન કેવું? અને એ શુદ્ધાત્મભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યા વિના તમે ચારિત્રનાં ચિત્રામણુ શાના પર કરશો? આજે અમે કહીએ છીએ તે વાત ત્રણ કાળમાં ત્રણ લોકમાં ફરે એમ નથી. સર્વ તીર્થંકરોએ જે વાત કરી છે અને સર્વ અનુભવી પુરુષો ત્રણે કાળે એ જ વાત કહેવાના છે.” અનુભવની વજ્ર-ભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને અત્યંત નિઃશંકપણે તેમ જ કોઈ દિવસ લેશ પણ કંટાળા વિના, સદા આનંદસાગરને ઉછાળતા, અત્યંત પ્રમોદપૂર્વક ચૈતન્ય લગવાનનાં ગાળ્યાં ગાતા અધ્યાત્મ-ઉપદેશ વરસાવતા ગુરુદેવ આ કાળે એક અજોડ લોકોત્તર વ્યક્તિ છે. જગતને બાહ્ય પદાર્થો દેખાય છે પણ તે બધાનો દેખનાર મહાપદાર્થ દેખાતો નથી. એવા જગતને ગુરુદેવ પડકાર કરે છે કે “અહો જીવો! જે બધાના ઉપર તરતો ને તરતો રહે છે એવા આ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય પ્રધાન પદાર્થ-જેની આગળ બીજું બધું શૂન્ય જેવું છે તે જ તમને કેમ દેખાતો નથી? આત્મા જ એક પરમ અલૌકિક સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમાવંત પદાર્થ છે, જેના વિના જગતમાં સર્વત્ર અંધકાર છે.... આ બધું અમે આગમોદારે કહીએ છીએ એમ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કહીએ છીએ. એમ છતાં તે અનુભવ આગમથી સર્વથા અવિરુદ્ધ છે.” વસ્તુવિજ્ઞાન સમજવવાની ગુરુદેવની શૈલી પણ અનોખી છે. ‘સત્નો કદિ નાશ ન થાય, શૂન્યમાંથી સત્ કદી ઉત્પન્ન ન થાય, કારણ-કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં ન હોય’ ઇત્યાદિ પરમ વજ્રાનિક સત્યોને ગુરુદેવ અત્યંત સ્પષ્ટ અને સુંદર રીતે સમજાવે છે, તેના ઉપર પોતાના અનુભવની વજ્ર-મહોર મારે છે અને આગમની તથા પૂર્વાચાર્યોની સાખ આપે છે. એ રીતે પૂજ્ય ગુરુદેવે શુદ્ધાત્મ-અનુભવથી, આગમથી અને અબાધ્ય યુક્તિથી જગતમાં એક યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે; અને તે પણ એક સામાજિક કે રાજકીય યુગ નહિ પણ ભવભ્રમણને છેદનારો, પરમ કલ્યાણકારી લોકોત્તર યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. સોનગઢની અંદર શ્રી હીરાભાઈના નાના શા મકાનમાં દશવીશ ધર્મપ્રેમી જીવોથી માંડીને, કંમે કરીને સ્વાધ્યાય મંદિરમાં સેંકડો જીવો ઉપર અને પ્રવચનમંડપમાં હજારો જીવો ઉપર ગુરુદેવના કલ્યાણકારી ઉપદેશનું મોળું પથરાયું અને આજે તો ‘આત્મધર્મ’ દ્વારા, કુંદકુંદકહાન-અંધમાળા તરફથી પ્રકાશિત અનેકાનેક અંધો દ્વારા તેમ જ તીર્થયાત્રાદિ નિમિત્તે થતા ગુરુદેવના ભારતવ્યાપી વિહારો

દરમ્યાન ગુરુદેવના મુખેથી વરસતા લવનાશક અધ્યાત્મ-ઉપદેશ દ્વારા સમસ્ત ભારતવર્ષને—
આખા મુમુક્ષુજગતને એ ઉપદેશસાગરના કલ્પોલો પાવન કરે છે. આસપાસના સંયોગો
જોતાં એમ લાગે છે કે જે કોઈ જીવ આ કાળે મોક્ષમાર્ગ સમજશે તે જીવ પ્રાયઃ ગુરુદેવની
જ સીધી કે આડકતરી અસરથી સમજશે. જગતમાં આવા લોકોત્તર યુગના સ્ખંડા
ગુરુદેવના ચરણકમળમાં આજે તેમની જન્મ જયંતીના પ્રસંગે આપણા કોટિ કોટિ વંદન હો.

આપણે જોયો તેમના નિરંતર સત્સંગમાં રહીએ છીએ અથવા અવારનવાર તેમના
સત્સંગનો લાભ લેતા રહીએ છીએ તેમના પર તો ગુરુદેવનો અકથ્ય ઉપકાર છે. આપણા
આખા જીવનને તેઓશ્રીએ ઘડ્યું છે. આપણામાં જે કંઈ શુભેચ્છા હોય, જે કંઈ વૈરાગ્ય
હોય, જે કંઈ જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાનનો આદર હોય, તે બધુંય ઘણું અંશે ગુરુદેવને આભારી છે.
આપણા શુભ ભાવોના, વૈરાગ્યજીવનના, મંથનજીવનના, શ્રદ્ધાજીવનના—બધાયના, ગુરુદેવજ
સ્વામી અને નિર્માતા છે. હંમેશાં પ્રવચનો દ્વારા અને તેમના જીવનની છાપ દ્વારા તેઓ આપણું
જીવન ઘડી રહ્યા છે. જ્યાં આપણને આત્માની શંકા થાય ત્યાં ‘અરે ભાઈ! એ શંકાનો
કરનાર તું છો કેણુ એ તો જો!’ એમ કહીને આપણું શ્રદ્ધાજીવન ગુરુદેવ ટકાવે છે.
‘શરીરને હું હલાવું છું’ એમ થઈ જાય ત્યાં ‘અરે ભાઈ!’ નેત્ર જેવું જ્ઞાન પર પદાર્થને
હલાવી શકે છે એવો ભ્રમ તને ક્યાંથી પેડો?’ એમ કહીને ફરી શ્રદ્ધામાં સ્થાપિત કરે
છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ આપણા સમગ્ર જીવનના ઘડવૈયા છે.

આવા પરમોપકારી ગુરુદેવને આજે આ માંગલિક પ્રસંગે આપણે કઈ વિધિથી
પૂજીએ! જે ગુરુદેવ નિરંતર જ્ઞાનપ્રકાશ દેલાવી રહ્યા છે તેમની મણિરત્નના દીવાથી આરતી
ઉતારીએ તો પણ એ ઉપકારભાનુ આગળ એ દીવાઓ અત્યંત ઝાંખા લાગે છે; જે
ગુરુદેવ હંમેશાં આપણને આત્મિક સુધારસમાં તરણોળ કરી રહ્યા છે તેમનો ક્ષીરસાગરના
નીરથી અભિષેક કરીએ તો પણ એ અભિષેક એ ઉપકારસાગર આગળ એક ખિંદુમાત્ર
જેટલો પણ લાગતો નથી; અને જે ગુરુદેવ મુક્તિફળદાયક મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી રહ્યા છે
તેમનું કલ્પવૃક્ષનાં ફળથી પૂજન કરીએ તો પણ એ ઉપકારભેડ આગળ તુચ્છ લાગે છે.
આ રીતે દૈવી સામગ્રીથી પૂજન કરતાં પણ લાવના તૃપ્ત થાય એમ નથી. પરમોપકારી
ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિભાવના ત્યારે તૃપ્ત થશે કે જ્યારે આત્મિક સામગ્રીથી ગુરુદેવનું પૂજન
કરીએ—જ્યારે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે કેવળજ્ઞાનના દીવડા પ્રગટાવી ગુરુદેવની આરતી
ઉતારીએ, આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે સુખસિંધુ ઉછાળી ગુરુદેવનો અભિષેક કરીએ, આત્માના
સર્વ પ્રદેશોને સર્વથા મુક્ત કરીનેએ મુક્તિફળથી ગુરુદેવનું પૂજન કરીએ. આવું પૂજન કરવાનું
સામર્થ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પરમકૃપાળુ ગુરુદેવ આપણું કાંડું ન છોડે અને સદા
સર્વદાએમના પડખે જ રાખે એવી કૃપાસિંધુ ગુરુદેવ પાસે આપણી નમ્ર અને દીન યાચના છે.

Pratap Vilas,
Lathi (Kalapinagar)

ભા વાં જ લિ

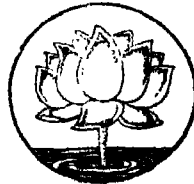
કૈવલ્યની ક્ષિતિજના પ્રવાસી સમ્યક્દષ્ટા શ્રી કાનજી સ્વામીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે ભાવાંજલિ આપતાં હું આનંદ છું. સ્વામીજી અયોગી-શુભુકાણુના મહા મારગડાના પંથી છે, અને તેમના જ્ઞાનયુક્ત વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો મને લાલ મળ્યો છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ એ મનનખળાનો ધર્મ નથી પણ મન-પ્રમળાનો ધર્મ છે....વીરોનો ધર્મ છે. જૈનધર્મનો ઇતિહાસ કહે છે કે ચોવીસ તીર્થંકર ક્ષત્રિયસંતાનો હતાં, જૈન ધર્મ એ ક્ષાત્રધર્મ છે. ત્યાગ માટેનો ત્યાગ, તે ત્યાગ નથી, પણ સમદષ્ટિ માટેનો ત્યાગ એ ખરો પરિત્યાગ છે. સ્વામીજી તેમની જામી જન્મજયંતી પ્રસંગે લાઠી પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમના જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાનયુક્ત પ્રવચનોમાંથી ગૂઢ મર્મ સમજતો હતો કે....મનોધામા (આકુળતા) એ સંસાર છે, અને આત્મપ્રભુતા એ સંસારથી પર છે.

પૂ. સ્વામીજીની આધ્યાત્મિક રસિકતાની અસ્મિતાના સોપાન જરૂર અમર રહેશે. એ આત્માર્થી મહાપુરુષ દીર્ઘાયુ રહી જ્ઞાનના અવિરત પ્રવાહ વહાવે અને સિદ્ધશીલાના પ્રજ્ઞાન મારગડે મુમુક્ષુને દોરે એ પ્રાર્થના.

—પ્રહલાદસિંહજી

તા. ૨૮-૧-૬૪

ઠાકોર સાહેબ, લાઠી

પૂ. ગુરુદેવના ૭૫મા જન્મોત્સવના હીરક જન્મતીના મહાન ઉત્સવ નિમિત્તે પ્રગટ થનાર અભિનાંદન ક્રમમાં ગુરુદેવના જીવનનું અને ભવી જીવને તારવા તેઓશ્રીએ આપેલા કિંમતી ઉપદેશનું દિગ્દર્શન થશે તે જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે. હું પણ હૃદયમાં ઊછળતી ભકિતરસભરી ઊમિથી શ્રદ્ધાંજલિ તરીકે ભજન મોકલું છું.—

—શા. તલકચંદ અમરચંદ (લાઠી)

ઘ....ણી.....ખ....મા.....

ઘણી ખમ્મા સદ્ગુરુ મારા કહાનને રે...
એના વારણે હું વારી વારી જાઉં છું...રે...ઘણી ખમ્મા...
ગુરુની વાણી છૂટે ને હીન થાઉં છું...રે...
એની ધૂનમાં એકાગ્ર થાઉં છું...રે... ઘણી ખમ્મા...
ગુરુના ચરણોમાં આનંદ બહુ થાય છે...રે...
સદ્ગુરુના દર્શન થયે પાપ જાય છે...રે... ઘણી ખમ્મા...
ગુરુના જ્ઞાનની ગંગા ચાલી જાય છે...રે...
જના ભાગ્ય હથે તે પીને ન્યાલ થાય છે...રે...ઘણી ખમ્મા...
જિનવાણીના અથો અલોકિક થાય છે...રે...
તેના શબ્દે શબ્દે મોક્ષ દેખાય છે...રે... ઘણી ખમ્મા...
સેવક તિલક અહો તારા ભાગ્ય છે...રે...
ગુરુ કાન મળ્યા ને બેડો પાર છે...રે... ઘણી ખમ્મા...

—૦—

આ નં હો હલા સ નો દિ ન

આપણા પરમ કૃપાળુ પરમ ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવના મંજલ જન્મથી પાવન થયેલી વૈશાખ સુદ બીજ મુમુક્ષુ જગતનો આતિ આનંદ-ઉલ્લાસનો પર્વદિન છે, આમ તો જગતમાં જન્મ દિવસ તો ઘણાના ઉજવાય છે; પણ જે જન્મમાં અનાદિ જન્મસંતતિનો મૂલતઃ ઉચ્છેદ કરનાર કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન પરિણતિનો જન્મ થયો તે જન્મ જ ખરેખર પાવન છે અને તે જ વાસ્તવિકપણે 'જન્મજયંતી' રૂપે ઉજવવાને પાત્ર છે.

મોક્ષનો માર્ગ અંતરમાંથી પ્રગટે છે, બહારથી નહીં; નું એકલો જ તારી ભૂલથી સંસારમાં ભટકે છે, અને એકલો જ ભૂલ ભાંગીને ભગવતી મુક્તદશાને પામે છે—એ રીતે આત્મકલ્યાણનો માર્ગ, કે જે આ કાળમાં લુપ્તપ્રાયઃ થઈ ગયો હતો તેને કોઈ પૂર્વ સંસ્કારના સોજે તેમ જ વર્તમાન આત્મ-આરાધનાના સતત પુરુષાર્થથી

કાનજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

સ્વયં અનુભવીને હજારો ભવ્ય જીવન પરમ અનુગ્રહપૂર્વક આત્મપ્રાપ્તિના માર્ગે ચઢાવનાર, અને એ રીતે ભીષ્મ ભગવતીમાંથી ભલી રીતે પાર ઉતારનાર કુશળ 'પથ-પ્રદર્શક' તથા ભવકલેશથી થાકેલાને પરમ શીતળતા આપનાર કલ્પતરુ એવા હે પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ! આપના અચિંત્ય તેમ જ અકલ્પ્ય અનંત મહાન ઉપકારોને બહુમાન સહિત હૃદયમાં સ્થાપીને, 'હીરક-જ્યંતી'ના આ મહાન મહોત્સવ પ્રસંગે આપના પાવન ચરણોમાં અતિ દીનભાવે અત્યંત ભક્તિપૂર્વક અભિનંદના કરી આપને અભિનંદું છું અને આપનું સ્વાનુભવમય ઉજ્જવળ આધ્યાત્મિક જીવન અમારા જીવનમાર્ગનો મંગળ દીપસ્તાંભ બની અમને શીઘ્ર મુક્તિપુરી પહોંચાડો...એજ અંતરથી પ્રાર્થના કરું છું.

—પ્ર. ચંદુલાલ જૈન. સોનગઢ

The palace,
Vallabhipur,
Kathiawad.

11-2-'63

પૂ. શ્રી. કાનજીસ્વામી હીરકજ્યંતીમહોત્સવ ઉજવાય છે તે ઘણીજ આનંદની વાત છે અને તે પ્રસંગે મારો સંદેશો મોકલી આપું છું.

ઐતિહાસિક વલ્લભીપુરની પાલેશમાં આવેલ ઉમરાળા નગરીમાં જન્મીને ઉમરાળા જેવા નાના ગામને ભારતપ્રસિદ્ધ બનાવનાર પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીજી મહારાજની હીરક જ્યંતીના સોનેરી અવસરે વલ્લભીપુર પોતાની શ્રદ્ધાંજલી પાઠવે છે. પૂ. મહારાજશ્રીએ અનેકવાર વલ્લભીપુર પધારી પોતાની આધ્યાત્મિક રચના લાભ આપેલ છે અને તેમના ઉમદા સદ્ગુણોથી અમોને પ્રભાવિત કરેલ છે. મહારાજશ્રી પોને દીર્ઘાયુષ ભોગવે અને ધર્મકાર્ય-પરાયણતાનો લોકોને વધારે અને વધારે લાભ આપી સોને આધ્યાત્મિક શાંતિનો રાહ બતાવે એ જ અભ્યર્થના.

લી. શુભેચ્છક

—ગંભીરસિંહ

(ઠાકોર સાહેબ, વલ્લભીપુર)

રાજમહેલ,
જસદણ (કાઠીઆવાઠ)
તા. ૩-૨-૧૯૬૪

પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામી મહારાજ વીંછીયા અને જસદણમાં અનેકવાર પધાર્યા છે. તેમના ઉપદેશથી મંદિરો બંધાય છે. વીંછીયામાં મંદિરનો મહોત્સવ થયો ત્યારે મેં ભાગ લીધેલો તેમ જ હિન્દોરના હુકમીચંદ્ર શેઠ પણ તે વખતે વીંછીયા આવ્યા હતા. વીંછીયા તે અમારા કુટુંબનું ખાસ પ્રિય ગામ તો છે જ પણ તે મહારાજજીની પણ ખાસ પ્રિય ભૂમિ છે. તેમના હીરક ઉત્સવમાં હું ભક્તિથી અભિનંદન પાઠવું છું.

—આલો ખાચર
(જસદણ દરબાર)

આફ્રિકાના અભિનંદન

પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવને કોટી કોટી વંદન હો અને તેમના ઉપમા જન્મ જન્મંતી મંગલદિને ભાવના ભાવીએ છીએ કે તેઓ ચિરાગુ હો અને જગતના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરો.

પૂજ્ય ગુરુદેવને પૂર્વના સંસ્કારના કારણે નાની વયમાં જ વૈરાગ્યભાવના હતી. તેથી જૈનધર્મને પામવા માટે ઘણા તીવ્ર પુરુષાર્થ કરી અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને તેવા પુરુષાર્થથી સત્ધર્મનું રહસ્ય પામીને, અનુભવીને, સત્સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને જગતના જીવોને સત્ને માર્ગે વાળ્યા છે. અને સરળ ભાષામાં પૂજ્ય ગુરુદેવની વાણીના લાખો પુસ્તકો છપાયા. તેનો લાભ આખા દેશમાં અને દૂરના દેશોમાં આફ્રિકા જેવા ખંડમાં, નાઈરોબી, મોમ્બાસા, મોશી વગેરે સ્થળોએ મુમુક્ષુ જીવો લઈ રહ્યા છે.

સત્ધર્મને સમજાવનારા જીવો મળવા બહુ દુર્લભ છે. એવા આ કાળે પૂજ્ય ગુરુદેવે સત્ધર્મની બંસરી બજાવીને પરંપરા તીર્થંકરોએ બતાવેલા માર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે અને અનેક ભવ્યોના સંસારના ઝેર ઉતાર્યા છે. આજુ અપૂર્વ કાર્ય તો આવા સંત પુરુષથી જ થઈ શકે અને ભાગ્યશાળી જીવો લાભ લઈને પોતાનું કલ્યાણ કરી રહ્યા છે.

અનાદિ કાળથી જૈનધર્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલેલા જીવોને ગુરુદેવે જગાડ્યા છે અને સત્જ્ઞાન જિજ્ઞાસુ બનાવ્યા છે. ગુરુદેવે સાચા સુખનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે ઉપકારનો કોઈ રીતે બદલો વાળી શકાય તેમ નથી. અહા! પૂજ્ય ગુરુદેવના જેમને દર્શન થયા છે, જેમને તેમના પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ જાગી છે, જેમણે તેમની વાણી સાંભળી છે. તેમના સમાગમમાં રહી તેમનું અંતર જેણે જાણ્યું છે, તેમના પ્રત્યે જેને શ્રદ્ધા થઈ છે, તે આસન્નભવ્ય જીવોનું અવશ્ય કલ્યાણ થાય—તેવો આ યોગ છે. અને ખરેખર ભાગ્યશાળી જીવો આવા સત્પુરુષને ઓળખીને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરીને જન્મ-મરણના ફેરા ટાળશે. એવી ભાવનાપૂર્વક અત્યંત ભક્તિથી તેઓશ્રીના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને, હીરક જન્મંતીના મંગળ પ્રસંગે આફ્રિકાના મુમુક્ષુઓ વતી હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ અને અભિનંદન પાઠવીએ છીએ.

આફ્રિકાના મુમુક્ષુઓ વતી
—શા. ભગવાનજી કેચરાભાઈ (મોમ્બાસા)

કાનજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

સંસ્મરણો અને શ્રદ્ધાંજલિ

[વૃજલાલ જે. શાહ B. E. વાંકાનેર]

પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીનો પ્રથમ પરિચય કરવાનું -દર્શન કરવાનું-સદ્ભાગ્ય મને આજથી લગભગ ૪૮ વર્ષ પહેલાં પ્રાપ્ત થયું હતું. સંવત ૧૯૭૨ની સાલમાં પૂ. ગુરુદેવ વઢવાણ શહેરમાં પધારેલા અને સુંદર વોચના ઉપાક્રમમાં ઊતર્યા હતા. તે વખતે તેઓકાની (સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના) દીક્ષાગુરુ શ્રી હીરાજી મહારાજ હયાત હતા. અને પૂ. ગુરુદેવને હજી તાજી જ દીક્ષા હતી તેથી તેઓ વ્યાખ્યાન વાંચતા નહિ પણ ઉપાક્રમના એક એકાંત ભાગમાં બેસી સ્વાધ્યાય કરતા.

તે વખતે મારી વય ફક્ત બાર વર્ષની હતી. અને દરિયાપરી ઉપાક્રમની જૈનશાળામાં હું અભ્યાસ કરતો. તે વખતે અમારી સરખે સરખા વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી-મંડળી હતી. અમે બધા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શ્રી ગુલાબચંદજી નામના સાધુના ચુસ્ત અનુયાયીઓ અને ભક્તો હતા. શ્રી.ગુલાબચંદજીને અમે ભગવાન શ્રી મહાવીરની આજ્ઞા પ્રમાણે ચારિત્ર પાળનાર સાચા સાધુ માનતા. સાચા સાધુને ઉપાક્રમમાં ઉતરાય નહિ. પાટ પાટલા ખપે નહિ, ત્રણ પાટરાં અને ત્રણ કપડાંથી વિશેષ રખાય નહિ. આનાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર બધા કુસાધુ અને પાસથા છે એમ અમે શ્રી ગુલાબચંદજીના ઉપદેશથી માનતા થયા હતા. આ શ્રી ગુલાબચંદજીએ અમને સાધુની પરીજ્ઞા કરવા માટે અમુક પ્રશ્નો શીખવાડેલા, એ પ્રશ્નો અમે કોઈ નવા આવેલા સાધુને પૂછતા અને જે અમારો માની લીધેલા જવાબ મળે તો અમે તે સાધુને કાંઈક ઠીક માનતા, નહિતર તેને કુસાધુ કે પાસથા કહેતા.

અમારો સાંભળ્યું કે શ્રી હીરાજી મહારાજના કોઈ એક નવા શિષ્ય શાસ્ત્રના બહુ જ અભ્યાસી છે, જેથી અમે તેઓકાની પરીજ્ઞા કરવા અને શ્રી ગુલાબચંદજીએ શીખવાડેલા પ્રશ્નો પૂછવા તેમની પાસે એક વખત રાત્રે લગભગ આઠેક વાગે ગયા અને શ્રી ગુલાબચંદજીએ શીખવાડેલ એક પ્રશ્ન અમારે તેઓકાની પૂછ્યો. જવાબ અમારી ધારણાથી વિરુદ્ધ આવ્યો એટલે અમારો કહ્યું કે “નહિ, મહારાજ આપની વાત બરાબર નથી.” એટલું સાંભળતાની સાથે જ તેઓકા દઢતાપૂર્વક બોલી ઊઠ્યા કે “તમે આ શું બોલો છો? તમને ખ્યાલ છે કે અનંત નીર્ઘકરોની અનંત જ્ઞાનીઓની વાણીની તમે વિરાધના કરી રહ્યા છો.” આ શબ્દો એટલા જોરપૂર્વક અને એટલા મારપૂર્વક નીકળ્યા કે અમે તો ડરાઈ જ ગયા અને વધુ ચર્ચા કરવાની અમારી હિમત જ ચાલી નહિ. સાંવારણ સાધુને તો અમે ચર્ચામાં મુંઝવી દેતા. અમને ઘણાખરાને એટલી નાની ઉંમરમાં પણ પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયનું આખું દશ વૈકલિક સૂત્ર અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનાં કેટલાંક અધ્યયનો મુખપાઠે હતા. છકાવના બોલ, નવ તરંગો, ગત્યાગતિ, કર્મ, પ્રકૃતિ, દંડક આદિ થોડકા કંઠાગ્રે હતા. એટલે કોઈપણ સાધુ સાથે ચર્ચા કરતાં અમે દબાતા નહિ, પણ પૂ. ગુરુદેવના મુખથી ઉપરનું એક જ વાક્ય એવી રીતે અને એવા વીર્ગપૂર્વક નીકળ્યું કે એક શબ્દ પણ સામે ઉચ્ચારવાની અમારી હિમત જ ન રહી. વિશેષ પરીક્ષકચકિત તો તે વખતે અમારામાં હતી નહિ પણ એ ટૂંક પરિચયથી પણ એ વખતે એટલું તો જરૂર લાગ્યું કે, “આ કોઈ અજબ વ્યક્તિ છે.” અને એ વાતને આજે ૪૮ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં છતાં હજી જાણી કાલે જ બની હોય તેમ સ્મૃતિપટ થર તરવરે છે.

તે પછી પૂ. ગુરુદેવનો વિશેષ પરિચય કરવાનો અને તેઓકાની જે વાતો કહેતા તેને હૃદયગત કરવાનો મુયોગ તો સંવત ૧૯૮૨માં સાંપડ્યો. તે વખતે તેઓકાનું વઢવાણ શહેરમાં અનુભાસે હતું અને હું બી. ઈ.ની

પરીક્ષા પસાર કરી, નોકરીની શોધમાં વઢવાણ રોકાયો હતો એટલે લગભગ આખા ચાતુર્માસ દરમ્યાન પ્રવચ-
નોનો લાભ લઈ શક્યો તેમ જ ઘણીવાર બપોરે પણ તરવચર્યા થતી તે વખતે પણ જતો. એ અરસામાં બપોરે
પ્રવચન કરવાનો રિવાજ ન હતો.

તે વખતે પૂ. ગુરુદેવ હજુ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં હતા. સંપ્રદાયમાં પણ તેમની ખૂબ જ ખ્યાતિ
હતી અને વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતા. સુંદર વોરાના ઉપાશ્રાયમાં માણસો સમાતાં નહિ તેથી ખારવાની
પોળ બહાર ઠાકરશીભાઈના ડેલામાં વ્યાખ્યાનો થતાં. ચાતુર્માસ દરમ્યાન જ્ઞાતાસૂત્રનું પહેલું અધ્યયન જે શ્રી
મેઘકુમારનું છે તેનાથી શરૂઆત કરેલી પણ ચાલુ અધિકાર શરૂ કરતાં દરરોજ લગભગ અડધો કલાક તો સમકિત
ઉપર જ પ્રવચન થતું. સમકિત શું છે? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે તથા તેની દુર્લભતા, મોક્ષમાર્ગમાં તેનું મહત્વ
વગેરે વિષયો ઉપર જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી ખૂબ જ આકર્ષક અને લોકભોગ્ય રીતે સમજાવતા. સંપ્રદાયમાં રહેવા
છતાં તેઓ સનાતન સત્યને ગોપવ્યા વિના બહુ જ સરસ રીતે શ્રોતાઓનો પાસે મુકતા અને બુદ્ધિશાળી વર્ગ
મંત્રમુગ્ધ થઈને સાંભળતા. તે વખતે લખેલી નોંધપોથીમાં મેં તા. ૨૦-૭-૨૬ના રોજ લખ્યું છે કે “સમકિત
ઉપર કમાલ કરે છે.” તે પછી તા. ૨૨-૭-૨૬ના રોજ ફરી લખ્યું છે કે “રોજ પહેલાં થોડી સમાલોચના લગ-
ભગ અડધો કલાક સમકિત ઉપર જ કહે છે. સમકિત ઉપર અઠાન ભાર દે છે, અને દેવો જ જાઈએ એમ
હવે લાગે છે.”

સમ્યગ્દર્શન વિષેના પૂ. ગુરુદેવના તે વખતના વિચારો અને હાલના વિચારોમાં કેટલું સામ્ય છે તે દર્શા-
વવા તે વખતે તેઓશ્રીનાં પ્રવચનોની મેં કરેલી નોંધમાંથી થોડાં અવતરણો આપું તો અરથાને નહિ ગણાય.

સમકિત એ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે. તે આવશે એટલે માણસની ભાષા કરી જશે, વર્તન ફરી જશે,
તેનું બંધું જ ફરશે.

સમકિત વિનાની ક્રિયાઓ એકઠા વિનાનાં મીઠાં છે.

સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે. સમકિતીને પોતાનો મોક્ષ ક્યાર થશે તે કોઈને
પૂછવા જવું પડતું નથી. સમકિત થયું એટલે મોક્ષ જ છે.

સમકિતનું સ્વરૂપ ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે, હજારો લાખોમાં કોઈક જ જીવ સમકિતી હોય છે.

હીરાની કિંમત હજારો રૂપિયા હોય છે, તેના પાસા પડતાં ખરેલી રજની કિંમત પણ સેંકડો રૂપિયા હોય
છે; તેમ સમકિત-હીરાની કિંમત તો અમૂલ્ય છે, તે મળ્યો તો તો કલ્યાણ થઈ જશે પણ તે ન મળ્યું તો પણ
“સમકિત એ કોઈક જુદી જ વસ્તુ છે”—એમ તેનું માહાત્મ્ય સમજાઈ તે મેળવવાની તાલાવેલીની રજે પણ
ઘણો લાભ આપે છે.

જાણપણું તે જ્ઞાન નથી. સમકિત સહિત જાણપણું તે જ જ્ઞાન છે. અગિયાર અંગ કંઠાયો હોય પણ
સમકિત ન હોય તો તે અજ્ઞાન છે.

આવાં તો અનેક અવતરણો આપી શકાય તેમ છે પણ સ્થળસંકોચને કારણે વધુ આપ્યાં નથી, પણ
આટલાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ષેથી પૂજ્ય ગુરુદેવનો પ્રિય અને મુખ્ય વિષય સમ્યગ્દર્શન છે અને સંપ્રદાયમાં
હતા ત્યારથી જ તેનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે. પહેલાં સાચી સમજણ કરવાની ખાસ જરૂર છે
તેમ તેઓ ભાર દઈને પહેલેથી જ કહેતા અને સંપ્રદાયમાં હતા ત્યારે વ્યાખ્યાન શરૂ કરતાં પહેલાં એક ગાથા
માલતા ‘સંબુજ્જહાજંતવો’ હે જીવો! તમે સમ્યક પ્રકારે બુદ્ધો! એટલે કે સમજો...સમજો. આમ મૂળથી
જ સાચી સમજણ કરવાનો ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે.

કાનજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

સંપ્રદાયમાં પૂ. ગુરુદેવના અનેક ભક્તો અને પ્રદીપકો હતા, તેઓશ્રીથી સંપ્રદાય ગૌરવ અનુભવતો અને પોતાના સંપ્રદાયમાં આવો હીરો પાક્યો છે તે ખ્યાલે સંપ્રદાયના ઘણા આગ્રહી લોકો પોતાને અને સંપ્રદાયને ભાગ્યશાળી માનતા. તેઓશ્રીએ જ્યારે સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરી સોનગઢનો એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે સંપ્રદાયના એક આગ્રહી મિત્રે દર્દભર્યા શબ્દોમાં મને કહ્યું: “વજુભાઈ, આપણાં કમભાગ્ય છે કે આપણામાં કોઈ હીરો પાકતો નથી અને પાકે છે તો રહેતો નથી.” મેં કહ્યું: “ભાઈ, તો આપણે વિચારવું જોઈએ કે આપણામાં કયાંક ભોદું હશે.” આ સંવાદ મેં અક્ષરશઃ ઉતાર્યો છે. આ ઉપરથી સંપ્રદાયના પૂ. ગુરુદેવના સ્થાનનો થોડોક ખ્યાલ આવી શકશે.

પૂ. ગુરુદેવના આશ્રયમાં લગભગ અડધી સદી વીતી ગઈ. તે દરમિયાન પૂર્વના કોઈ મહાન પુરુષોદયે અને પૂજ્ય ગુરુદેવની અપારકૃપા અને કરુણાના કારણે અનેક ઉલ્લેખનીય પ્રસંગો બન્યા છે, પણ તેમાંના ઘણાંખરા અંગત હોવાથી તે આ સ્મરણોજ્જ્વલિનો વિષય બની શકે તેમ નથી. છતાં આ સ્મરણોજ્જ્વલિ પૂર્ણ કરતા પહેલાં મારા જીવનનો એક મહામૂલો પ્રસંગ કે જેનું સ્મરણ પણ ખૂબ આનંદદાયી છે તે નોંધ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

સં. ૧૯૯૪માં સ્વાધ્યાય મંદિરના ઉદ્ઘાટનનો તે પ્રસંગ હતો. સવારનું પ્રવચન ચાલતું હતું. તેમાં એક વાક્ય એવું ગૂઢ આપ્યું કે તેના રહસ્યસ્ફોટ કરવામાં આવે તો ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે તેમ મને લાગ્યું. ઘેર આવી શ્રી હિમતભાઈ સાથે આ સંબંધી વાત થઈ અને તેમણે પણ મારી વાતને સમર્થન આપ્યું અને બયારે બાર વાગ્યે ખરે તડકે (તે વખતે વૈશાખ માસ ચાલતો હતો) અમે બંને ભાઈઓ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં ગયા. પૂ. ગુરુદેવશ્રી તે વખતે મુખ્ય હોલમાં પાટ પર બિરાજીવ હતા. અમોએ જઈને વંદના કરી સવારના ગૂઢવાક્ય સંબંધી તેઓશ્રીને પૂછ્યું. પૂછતાં જ તેઓશ્રીએ ઉપશાપ્તક કહ્યું કે, “કોઈની અંગત વાતમાં કેમ પડો છો?” પ્રથમ તો અમો જરા ગભરાઈ ગયા પણ ગુરુદેવના ભાવ જોતાં અમોએ અમારી વિનંતિ ચાલુ રાખી. અહા! એ પ્રસંગે ગુરુદેવે કૃપાનો ઘાંધ વહાવીને જે વાત કરી તે આ જિંદગીમાં કદી પણ ભૂલી શકાશે નહિ. આ મનુષ્યભવની તે મહામોંઘી મુડી છે. તે વખતે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશે જે આહ્વાદ અનુભવ્યો તેનું વારંવાર સ્મરણ રહ્યા કરે છે અને તે સ્મરણ વખતે પૂ. ગુરુદેવના ચરણોમાં પરાક્ષપણે પણ ઝૂકી જાય છે. આ રીતે ગુરુદેવના આ હોરકર્મથી પ્રસંગે સંસ્મરણપૂર્વક હાદિક શ્રાદ્ધોજ્જ્વલિ અર્પણ કરું છું.

જેઓશ્રીના સત્સમાગમથી જ આપણે સાચા વીતરાગમાર્ગના મુમુક્ષુ બન્યા છીએ, જેઓશ્રીના આપણા ઉપર અનંત ઉપકાર છે, જેઓશ્રીએ યથાર્થપણે આપણને સૌને સંસારકૂંપી મગરમચ્છના મુખમાંથી પડતા બચાવી વાસ્તવિક મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે અને જેઓશ્રીની એકમાત્ર પ્રેરણાને પામીને ઠેર ઠેર દિગંબર જૈન ધર્મના પ્રતીકરૂપ દિગંબર જિનમંદિરોની સ્થાપના થઈ છે એવા કૃપાળુ ગુરુદેવશ્રીના ચરણકમળમાં હોરકર્મથીના મહોત્સવ પ્રસંગે અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ભક્તિપૂર્વક વંદના કરીએ છીએ અને તેઓશ્રી આપણી વચ્ચે સદાયને માટે ‘જ્યવંત વર્તો’ એવી અંતઃકરણથી ભાવના ભાવીએ છીએ.

—લિ. દહેગામ સુસુક્ષુ મંડળ

હે પરમઉપકારી, જ્ઞાનાંજનશલાકાવડે અજ્ઞાનતિમિરઅંધજનોનાં ચશ્મને ખોલનાર, સન્માર્ગદર્શી, વીતરાગ-માર્ગેષદેષ્ટા, અવિચલિત ચેતનાવિલાસી, સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી! આપના બાહ્ય-આંતર પ્રતાપ અને પ્રભાવે અમ પામરોનો ઉદ્ધાર થયો છે અને જિનશાસનની દિનપ્રતિદિન પ્રભાવના થઈ રહી છે. આજના સુમંગળમય પ્રભાત આપશ્રી પ્રતિ શ્રાદ્ધોજ્જ્વલિપુષ્પ સમર્પણ કરીને, આપ થત થત જીવો અને આપનો પ્રભાવના ઉદય જ્યવંત વર્તો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

—શ્રી. દિગંબર જૈન સુસુક્ષુ મંડળ-રખીયાલ સ્ટેશન

શ્રીમદ્ રાજગંદ્રના હૃદયમાં શુદ્ધ આત્માની આરાધનાપૂર્વક સતત એક જ વેદના અને કુરુક્ષેત્રના ઝંખના રચના કરતી હતી કે શ્રી વીતરાગ-જિનેશ્વરદેવનો મૂળભૂત રહસ્યાત્મક પરમાર્થ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈપણ રીતે જગતના જીવો પારમાર્થિક શાસ્ત્ર સુખ પામી શકે તેમ નથી. તેઓશ્રીના જીવનકાળમાં પણ જીવોને એકલી પરમાર્થની જ જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે અને જીવો પરમાર્થનું મહાત્મ્ય સેવી તેની જ ઝંખના લેતા થાય તેવા વિચારણાભર્યા ઉપદેશ તેઓ કરી ગયા છે. પરમાર્થ જેમાં પ્રાપ્તિ લોપ પામેલ હોય એવા તે વિષમ કાળમાં, સત્ય, પ્રયોજનભૂત, કેવળ હિતકારી, મૂળ તાત્ત્વિક પરમાર્થ પામવા માટે સત્યાશ્રોના રહસ્યને વ્યક્ત કર તેવા સત્પુરુષને જાતો-તેવી પત્રે પત્રે તેઓએ ભલામણ કરી છે અને જણાવ્યું છે કે “જીવંત સત્પુરુષ તે જ આ જીવના કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવનાર કલ્યાણકારી પુરુષ છે.”

હવે અત્યારે મંગળમય સાક્ષાત જીવંતભૂત સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામી પોતાની અપૂર્વ પ્રભાવિક વાણીથી જગતને તે જ વાસ્તવિક પરમાર્થ સંબોધી રહ્યા છે. એ રીતે જાણે પૂર્વના વૃદ્ધ આચાર્યોનું પેટ ખોલતાં સાથે-સાથ શ્રીમદ્ના અંતરની પરમાર્થ સંબોધી ભાવના પણ તેઓ પૂરી કરી રહ્યા છે.

પરમકૃપાળુ સત્પુરુષ શ્રીમદ્ રાજગંદ્રજી લખે છે કે, “માત્ર દ્રષ્ટિકી ભૂલ હો, ભૂલ ગમે ગત એલિ.” “નિમિત્તાધીન ફરી ફરી વૃત્તિ ચલિત થઈ જાય છે, તે ન થવા ગંભીર ઉપયોગ રાખ.” ગુરુદેવ પણ એ જણાવે છે કે જીવને આટલો જ પ્રથમ પુરુષાર્થ ફેરવવા યોગ્ય છે કે માત્ર દ્રષ્ટિ ફેરવ, નિમિત્તાધીનદ્રષ્ટિ છોડ, ને સ્વભાવદ્રષ્ટિ કર. પરલક્ષીને બદલે સ્વલક્ષી થા. દૂંઝમાં પર્યાવદ્રષ્ટિને બદલે દ્રવ્યદ્રષ્ટિ કર.

“આમ દ્રષ્ટિ અંતરમાં ફેરવ, પરમાર્થની રચિ કર” એવા જવલંત મૂળભૂત માર્ગની ઘોષણા કરનાર અને મુમુક્ષુના હૃદયનાં તારને હલાવી કલ્યાણમાર્ગે દોરનાર મંગળભૂત સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીને અમારા કોટી કોટી વંદન હો!

—શ્રી. દિ. જૈન સુસુક્ષ્મ મંડળ (અમરેલી)

આ કાળે આ ક્ષેત્રે આપની ડામી જન્મજયંતિ મહોત્સવ યોગ્ય રીતે ઊજવવા અમારા જેવા દેશ-વિદેશના હજારો મુમુક્ષુઓ તેમ જ અન્ય ભવ્યાત્માઓ ભાગ્યશાળી થયા છે, તેથી અમોને અત્યંત પ્રમોદ સાથે શેમાંય ખડા થાય છે. આપ જેવા ગુરુપ્રતાપે અમારા પુણ્યો જાગૃત અને જોરદાર છે તેની આ પ્રસંગથી વાસ્તવિક પ્રતીતિ થાય છે. આપ જેવા મહાત્માનો હૌરકમહોત્સવ ઊજવવો તે મુમુક્ષુજીવનનો એક અનેરો મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગ ગણાય.

અમારા ઉપર આપના વ્યક્તિત્વનો અને જીવનપ્રતિભાનો ઘણો જ પ્રભાવ છે. આપે જ અમોને જ્ઞાનચક્ષુ આપેલ છે. જે નકૂળમાં જન્મેલ હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારમાં રખડતા અમોને આપે સન્માર્ગ બતાવીને ઉગાર્યા. શુભજાવનાને ધર્મનું કારણ માની અને કેવળ શારીરિક ક્રિયાને મોક્ષમાર્ગ માની, અમે કેવળ મિથ્યાત્વને પોષી પ્રતિષ્ઠા સંસારને વધારી રહ્યા હતા. આ ભયંકર અજ્ઞાનયાંત્રી આપે બચાવ્યા અને અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા. આપશ્રીના આવા મહાન ઉપકારના સ્મરણપૂર્વક આપને અભિનંદીઓ છીએ.

—વકીલ કેશવલાલ ડી. શાહ. (ધાંગધા)

કાલજીસ્વામિ-અમિતદત્ત ગ્રંથ

[એક બાળકને ઉમંગ થયો કે હીરક જ્યંતીમાં હું પણ ગુરુદેવને કંઈક શ્રાદ્ધાજલિ આપું, એટલે તેણે મહેનત કરીને ક્યાંકથી એક કાવ્ય શોધી કાઢ્યું, તે શ્રાદ્ધાજલિ નિમિત્તે અહીં આપ્યું છે...]

મધુર વાણી છૂટે છે, આત્મદેવ જાગે છે,
અનંત ગુણના પિંડ અમે, અનંત ગુણના પિંડ તમે —મધુર
મારામાં છે અનંત ગુણ, તારામાં છે અનંત ગુણ —મધુર
જીવ બધાને જાણે છે, છતાં બધાથી જુદો છે ...મધુર
ગુરુદેવ સમજાવે છે, સમજતાં સુખ થાય છે ...મધુર
હીરક જ્યંતી શોભે છે, મુંબઈમાં ઊજવાય છે. ...મધુર

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની ઊગમી જન્મ જ્યંતી રત્નમણીસવના પાવન પ્રસંગે, તેમના ઉપકારાનાં મધુરાં આનંદી સમૃદ્ધ અભિનંદન—ગ્રંથ પૂ. ગુરુદેવના પુનિત કરકમળમાં અર્પણ થવાનો છે એવો શુભરાદિશ સાંભળી ક્યો મુમુક્ષુ આનંદિત ન થાય? સમાચાર સાંભળીને પૂ. ગુરુદેવના ઉપકાર તળે, આત્માર્થ સાધવાના માર્ગને પામેલા અનેક મુમુક્ષુઓ આ ભવ્ય પ્રસંગે પૂજ્ય ગુરુદેવના અદ્ભુત મહિમા તેમજ ઉપકાર વ્યક્ત કરવા અભિનંદન-પુષ્પો તથા શ્રદ્ધાસુમનોની અંજલિઓ લેખસ્વરૂપે સોઢવી રહ્યા છે. હું પણ મારી અલ્પ મતિ અનુસાર આ મહાન સંત પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભક્તિના બળથી તેમના પાવન ચરણકમળમાં શ્રદ્ધાપુષ્પો અર્પણ કરીને મને ધન્યભાગ્ય માનું છું. જગતના અજાણી જીવો અનેક પ્રસંગે અને અનેક પ્રકારે પરસ્પર અભિનંદન દે છે. પણ ખરખર તે જોનું જીવન-કાર્ય અભિનંદનીય થયું હોય તે જ જીવ વારતવિકપણે અભિનંદનને પાત્ર છે. ખરેખર, આપે જ (અમિતનંદ) સ્વભાવ સન્મુખ થઈને અંતરમાંથી શાશ્વત આનંદનિધાન પ્રગટ કર્યું છે અને અમારા જેવા હજારો ભવ્ય જીવોને સ્વરૂપ સન્મુખ થવાનો તથા આનંદનિધાન પ્રાપ્ત કરવાનો સનાતન સાચો માર્ગ પરમ અનુગ્રહ કરીને બતાવી રહ્યા છે તેથી ખરેખર આપ જ સાચા અભિનંદનને યોગ્ય છો.

- (૧) આપે બાળવયમાં જ ભૌતિક લાલસાથી વિરમી આત્માર્થ સાધવા તરફ ગુરિ વાળી.
- (૨) આત્માર્થ સાધવા માટે તીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ પૂર્વક તત્વાભ્યાસ સુદ્રઢ કર્યો.
- (૩) સ્વાનુભવમૂલક આત્મસાક્ષાત્કાર એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-મહાન રત્નની પ્રાપ્તિ કરી.
- (૪) આત્મપ્રસિદ્ધિ - સ્વાનુભૂતિની અગૃતધાત્મીની દિવ્યવાણી વડે અમારા જેવા અનેક હજારો મુમુક્ષુ જીવોને સ્વાનુભૂતિનો મહાન અચિન્ત્ય મહિમા બતાવી આત્મઆરાધનાના માર્ગ ચડાવ્યા.

આ સર્વ પ્રકારથી આપ અભિનંદનીય છો.

—એ પ્રમાણે હે પરમ આધાર, પરમ કલ્યાણકારી, પરમવંદ્ય ગુરુદેવ! અમ પામર ઉપર આપનો જે મહાન ઉપકાર છે તેનું વર્ણન અશક્ય છે. તે ઉપકારને હૃદયમાં સ્થાપી, આપ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને ભક્તિના બળ વડે અમે આત્મસાધનામાં આગળ વધીએ અને આપની કલ્પતરુસમ શીતળ છાયા સદૈવ સ્વરૂપશીતળતા આપ્યા કરે એવી ભાવના સંવિત આ હીરક જ્યંતીના મંગળ પ્રસંગે આપના પાવન ચરણોમા શ્રદ્ધાસુમન અર્પિને, હૃદયની અંતર ઉમિઓથી આપને અભિનંદુ છું.

—શાહ મહુકચંદ છોટાલાલ (અમદાવાદ).

શ્રદ્ધાંજલિ

હે ગુરુદેવ! આપનો અમારા ઉપર અનહદ ઉપકાર છે. આપશ્રીએ અમને નૂતન જીવન આપ્યું છે. આપશ્રીનો ભેટો થયો તે અમારું અહોભાગ્ય સમજીએ છીએ. આપશ્રીની આ ઉપશી હીરક જ્યોતીના આનંદ પ્રસંગે શ્રદ્ધાંજલિરૂપે શું ધરીએ? જ્ઞાનીની દશાનો મહિમા સૂચવતા જે સુવર્ણસિદ્ધાંતો આપની વાણી દ્વારા મળેલા છે તેમાંથી જ ઉપ પુષ્પોની માળા શ્રદ્ધાંજલિરૂપે રજુ કરું છું.

—અમરચંદ વાલજી ડગલી વીંછીયાવાળા (ભાવનગર)

- (૧) લોક બધા વિરુદ્ધ પડે તો પણ નિજશ્રદ્ધામાં અડગ રહેનાર સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૨) આત્માની રક્ષા કરનારા હોય તો સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૩) રાગાદિને જીતનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૪) ઉપશમ ભાવમાં ઝૂલનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૫) ઉદયભાવને તોડનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૬) શાપક ભાવને પ્રગટ કરનારા સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૭) મોહના પંથે ઉપડતા પગલે ચાલનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૮) દેવ-ગુરુની આજ્ઞામાં રહેનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૯) શાસનની શાભા વધારનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૦) આત્માની અનંત ક્ષામાં પ્રવીણ સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૧) સત્પૂર્ણતા સાધક સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૨) સ્વસમયને જાણનાર સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૩) પાપ અને પુણ્યથી પાર પરિણતિને પામનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૪) જડ ચેતનની ભિન્નતાનું ભેદજ્ઞાન કરનારા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૫) સ્વમાં સ્વપાણું અને પરમાં પરપાણું માનનારા સાચા જ્ઞાનીઓ છે.
- (૧૬) કપાયાદિ પરભાવોથી આત્માને બચાવે તે જ જ્ઞાની છે.
- (૧૭) જે તને તારું જ્ઞાન કરતાં આવડે તો તું સુખી જ છો.
- (૧૮) જે પ્રભુને ઓળખ્યો તે પોતે જ પ્રભુ બની જશે.
- (૧૯) જે પરના દોષ જુઓ છે તેને પોતાના ગુણ જોવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે?
- (૨૦) પોતાને ન જાણવું તે અજ્ઞાન.
- (૨૧) સર્વજ્ઞને ન જાણે તો તેની આરાધના કેવી રીતે કરે?
- (૨૨) આત્માને સંકલેષ ભાવોથી છોડાવી વીતરાગભાવમાં લઈ જાય—તે જૈનમાર્ગ છે.
- (૨૩) પુણ્ય અને સંયોગથી પાર આત્મલક્ષ કરાવે—તે જૈનમાર્ગ છે.

કાલજી સ્વામિ-અભિનન્દન ગ્રંથ

- (૨૪) શુભ-અશુભ ભાવના બંધનથી આત્માને છોડાવે—તે જૈનમાર્ગ છે.
- (૨૫) પરથી સુખી-દુઃખી માનવા ન દે—તે જૈનમાર્ગ છે.
- (૨૬) અનુકૂળતામાં આટકે નહિ ને પ્રતિકૂળતાથી ડરે નહિ—એવો જૈનમાર્ગ છે.
- (૨૭) પોતાના આત્માનો વિશ્વાસ ને તેમાં સ્થિરતા—તે જૈનમાર્ગ છે.
- (૨૮) સ્વનો આશ્રય તે મોક્ષ. પરનો આશ્રય તે દુઃખ.
- (૨૯) પરના આશ્રયે થતા મોહ-રાગ-દ્વેષ તે સ્વની આરાધના વડે હણાય છે.
- (૩૦) મુક્તિનું દ્વાર સમ્યગ્દર્શન છે.
- (૩૧) જૈનશાસનનું કૃષ્ણ વીતરાજતા, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ.
- (૩૨) મોક્ષમાર્ગ વીતરાજભાવરૂપ છે, રાજ તે મોક્ષમાર્ગ નથી.
- (૩૩) સાચી સમજણ અને વીતરાજભાવ ત્યાં સર્વ સમાધાન.
- (૩૪) સાચો અંતર અનુભવ ત્યાં પરમ નૃપિત.
- (૩૫) મોક્ષ પોતાની આરાધના વડે પોતાના દ્રવ્યમાંથી જ ખીલી નીકળે છે, માટે તેને અપનાવો.
- (૩૬) જેમ જેમ સ્વલક્ષણું બળ જમતું જાય, તેમ તેમ ભગવાન આત્મા હસ્તગત થતો જાય છે.
- (૩૭) જે સ્વમાં જ સુખ છે તે સુખના સાધનની સ્થિતિ પણસ્વમાં જ છે, અન્ય દ્રવ્યમાં નથી.
- (૩૮) આત્મા જ ધર્મક્રિયાનું સાધન છે, તેથી ધર્મને બીજી કોઈ ક્રિયાની ઝંખના રહેતી નથી.
- (૩૯) અંતરમાંથી જ ધર્મ પ્રગટે છે, માટે અંતરમાં જ તેને ખોળ.
- (૪૦) આત્માના સ્વક્ષેત્રમાં જ વસવાથી પરમાર્નદ મળે છે, એમ સંત કહે છે.
- (૪૧) સ્વભાવની સમજણ વડે સમાધાન અને સમાધાન થતાં શાંતિ.
- (૪૨) આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે—એમ જ નથી માનતો તે તેનો અનુભવ કરી શકશે નહિ.
- (૪૩) સ્વભાવમાં વિભાવ નથી; વિભાવમાં સ્વભાવ નથી.
- (૪૪) આત્મા પરદ્રવ્યને ફેરવી શકતો નથી, છતાં તેનું મમત્વ એ મહાન અપરાધ છે.
- (૪૫) જ્યાં સમતા છે ત્યાં મમતા નથી; જ્યાં મમતા છે ત્યાં સમતા નથી.
- (૪૬) સુખની ખાણ આત્મા અને દુઃખની ખાણ આત્માનું અજ્ઞાન.
- (૪૭) પરને સાધન માને તેની વ્યગ્રતાનો અંત આવતો નથી, કારણ કે તેની વૃત્તિ પરને મેળવવા—ટકાવવા—વધારવામાં જ ભમે છે; પરથીજ કોઈ આત્માને આધીન નથી.
- (૪૮) હે જીવ! તું પરમાં કોઈ કરી શકતો નથી, છતાં ત્યાં વળગ્યો રહીશ તો તારી શક્તિનો નિર્ણયક વ્યય થશે ને જિંદગી ચાલી જશે. માટે સમજ ને તે બુદ્ધિ છોડ.
- (૪૯) તારો સ્વભાવ ઉત્કૃષ્ટ છે, તે સ્વભાવની રાધના વડે આ સાધ્યરૂપ સિદ્ધપદની પયસિ અનંતકાળ સુધી પ્રગટયા જ કરશે.
- (૫૦) ચૈતન્યજાતને જેવા બનતું કરી લેજો. આહા! ચૈતન્યના કાલ્યાણમાં પણ મજ પડે છે—શાંતિ થાય છે, તો તેના સાક્ષાત્ અનુભવમાં તો આર્નદની રેલમછેલ થશે. એને એકલા તું જ વેદીશ.
- (૫૧) આહો! પરમ ચૈતન્યના દર્શનમાં અનંતા સિદ્ધોના ને સંતોનાં દર્શન સમાયેલા છે.
- (૫૨) ત્રણે કાળે પુણ્યભાવથી પણ ભિન્ન એવા નિઃસ્વરૂપને આરાધે છે તે ધર્માત્મા મોક્ષાર્થી છે.
- (૫૩) આહા! ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ પારિણમિક તત્ત્વ, તેને કંઈ પણ પરલક્ષથી લાભ માનવો તે કેટલી શરમ! કેવો વિષેષ! કેવું અજ્ઞાન!
- (૫૪) મુમુક્ષુ એટલે માત્ર મુક્તભાવનો અર્થી; એને બંધભાવ જાહે નહિ.

- (૫૫) મુક્તભાવમાં બંધનભાવનો, અને બંધનભાવમાં મુક્તભાવનો અર્થાત અભાવ હોય છે.
- (૫૬) પ્રાણીમાત્ર કલ્યાણનો માર્ગ પામો-એવી ભાવના જ્ઞાનીને હોય છે.
- (૫૭) જગવાસી અશક્તો પરિગ્રહથી સુખ માને છે, પણ નિષ્પરિગ્રહી મુનિ સ્વાનુભવનું અર્થ સુખ અનુભવે છે.
- (૫૮) મોહરહિત જીવનો કર્મોદય તે નિર્જરા ખાતે જ છે.
- (૫૯) જ્યાં વિવેકનેત્ર નથી ત્યાં જીવ વિષયકપાયમાં ફસાઈ દુઃખી થાય છે.
- (૬૦) નિજવસ્તુનું સતત આરાધન કરવાથી અવશ્ય તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- (૬૧) જગતવાસી જીવો સુખને અર્થે બાહ્યસામગ્રી ઈચ્છે છે એ મોહનું પ્રબળ માહાત્મ્ય છે.
- (૬૨) મોહીજીવો જે જે પદાર્થને દેખે છે તેના પ્રત્યે તેમના પરિણામ પ્રીતિ, અપ્રીતિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૬૩) જીવને મોહના વશથી ગુણ પ્રત્યે દ્રવ્ય, અને દ્રવ્ય વિષે અનુરાગ થાય છે.
- (૬૪) રાગ દ્રવ્ય ભીષ્ કરવા જે ઈચ્છે છે તેણે પ્રબળ જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું સેવન કરવું.
- (૬૫) કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસ કે તપ આત્માને કાર્યકારી નથી, પરંતુ કાર્યકારી ઉપશ્ચરભાવ છે,—કે જે સમ્યગ્દર્શનવડે પમાય છે.
- (૬૬) વિષયો એ વિષયો પણ ભયંકર છે છતાં મૂર્ખો જીવ એના જ ફંદમાં ફસાયો છે.
- (૬૭) ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ પ્રત્યેક કાર્યમાં આત્મહિત સાધવાનો છે.
- (૬૮) મનુષ્યજીવનની એક પળ પણ ધર્મ વગર વ્યતીત ન થવી જોઈએ.
- (૬૯) વીતરાગતા એ જનધર્મની પ્રસાદી છે, એ શાસ્ત્રનો સાર છે, એ સંતોનો ઉપદેશ છે.
- (૭૦) મુક્તિની કુંચી ભગવંત સંતોએ આપી છે કે નું તારા સ્વરૂપની રચિ કર ને તેમાં રહે.
- (૭૧) નિરપેક્ષ સહજ પરમાત્મતત્ત્વમાં નિષ્ણાત થવું—ગુરુનો આ આદેશ આપણા જીવનમાં પરિણમો.
- (૭૨) સ્વસન્ન્યુષ થવું તે સંતોના ઉપદેશની પ્રસાદી છે, અને જે ઝીલશે તેનો ભેડો પાસ થઈ જશે.
- (૭૩) બાહ્ય સંયોગ જમે તેવા બનો પણ હરેક પ્રસંગે પરિણામમાં આત્મગ્રેષ્ઠ ટકાવી રાખવો એ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે.
- (૭૪) દરેક જીવને બહારનો સંયોગ સરખો હોતો નથી, માટે બીજાની જેવા અનુકૂળ સંયોગો મેળવવાની આશામાં રોકાવું નહીં.
- (૭૫) ગુરુકૃપાથી ગૃધ્રેલી આ પંચોતેર ગુપ્તોની માળા દ્વારા, ગુરુદેવના ઉપમા હીરકળપંતી ઉત્સવ પ્રસંગે અહુમાનપૂર્વક મહાંજલિ અર્પણ કરું છું

☆ ☆ ☆

બરમા(રંગુન)ના મુમુક્ષુઓ અભિનંદન આપે છે

બરમા જેણે દુરદેશમાં પણ જ્યારે અમે પૂ. શ્રી કાનજીવાળીનો અધ્યાત્મસંદેશ સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમારો વહાલો ભારતદેશ અમારો નજર રુખણ બેડો થાય છે, અને અમે પરદેશમાં નહિ પણ જ્યાં ભારતમાં જ હોઈએ—એવો હર્ષ અનુભવાય છે. અધ્યાત્મપ્રધાન ભારતદેશના મહાન રત્ન પૂ. શ્રી કાનજીવાળીનો હીરકળપંતી મહોત્સવમાં અમે હાદિક મહાંજલિપૂર્વક સાથ પૂરાવીએ છીએ.

—મુમુક્ષુ મંડળ. રંગુન (બરમા)

☆

समाधान—यदि उन धर्मों में विरोध होता तो संशय होता, किंतु अपनी अपनी अपेक्षाओंसे संभवित धर्मों में विरोधकी कोई संभावना नहीं है। जैसे एक ही देवदत्त भिन्न भिन्न पुत्रादि सम्बन्धियोंकी दृष्टिसे पिता, पुत्र, मामा आदि निर्विरोधरूपसे कहा जाता है वैसे ही अस्तित्व आदि धर्मोंके भी एक वस्तुमें रहनेमें कोई विरोध नहीं है। जिस कालमें स्वरूपकी अपेक्षा वस्तु सत् प्रतीत होती है उसी कालमें उम वस्तुमें पररूपकी अपेक्षा असत्त्वकी भी प्रतीति होती है। वस्तुका स्वरूप सर्वथा अस्तित्व नहीं है, अन्यथा स्वरूपकी अपेक्षाकी तरह पररूपसे भी वस्तुकी सत्ताका प्रसंग आता है। और न सर्वथा अभाव ही वस्तुका स्वरूप है। यदि ऐसा हो तो पररूपकी अपेक्षाकी तरह स्वरूपसे भी वस्तुके अभावका प्रसंग आता है। तथा न तो स्वरूपसे भाव ही पर रूपसे अभाव है और न पररूपसे अभाव ही स्वरूपसे भाव है, दोनोंके अपेक्षणीय निमित्त भिन्न भिन्न होते हैं। द्रव्यादिकी अपेक्षासे भावप्रत्यय उत्पन्न होता है और पर द्रव्यादिकी अपेक्षासे अभावप्रत्यय उत्पन्न होता है। और इसप्रकार जब एक वस्तुमें सत्त्व और असत्त्वकी प्रतीति भिन्नरूपसे होती है तब उनमें कैसे विरोध हो सकता है।

शंका—उक्त प्रकारकी प्रतीति मिथ्या है ?

समाधान—ऐसा कहना असंगत है, क्योंकि उसका कोई बाधक नहीं है।

शंका—विरोध बाधक है।

समाधान—ऐसा मानने पर परस्पराश्रय नामक दोष आता है, क्योंकि विरोधके होने पर उसके द्वारा बाध्यमान होनेसे उक्त प्रकारकी प्रतीति मिथ्या सिद्ध हो सकती है और उसके मिथ्या सिद्ध होनेसे एकत्र सत्त्व और असत्त्वमें विरोधकी सिद्धि हो सकती है। किन्तु भेद और अभेद अथवा सत्त्व और असत्त्वकी एक ही आधाररूपसे प्रतीति निर्बाध ज्ञानमें होती है, अतः वैयधिकरण नामक दोष भी नहीं है।

तथा उभयदोष भी मिथ्या है, क्योंकि जैनदर्शन परम्परमें निरपेक्ष भेद, अभेद या सत्त्व और असत्त्वको एक वस्तुमें नहीं मानता जिससे उक्त दोष आ सकता है। वह तो दोनोंको परस्पर सापेक्ष मानता है और वैसी ही प्रतीति भी होती है। इसी तरह सङ्कर और व्यतिकर दोष भी संभव नहीं है, क्योंकि वस्तुमें दोनों धर्म स्वरूपसे ही प्रतीत होते हैं। अनवस्था दोष भी संगत नहीं है, क्योंकि धर्म तो अनेकरूप होता है। किन्तु धर्म अनेकरूप नहीं होता, क्योंकि धर्मोंके अन्य धर्म नहीं होते। भेदाभेदमें अभेदरूप तो धर्म ही होता है और भेदरूप धर्म ही होते हैं। तब अनवस्था कैसे हो सकती है। ऐसी स्थितिमें अभाव नामक दोषकी तो संभावना ही नहीं है, क्योंकि सभीको अनेकान्तात्मक वस्तुका बोध होता है।

इस तरह सत्-असत्, नित्य अनित्य आदि सर्वथा एकान्तवादोंका प्रतिक्षेप करनेवाले अनेकान्तकी प्रतिपत्ति कैसे हो ? क्यों कि वस्तु तो अनेकान्तात्मक है और ऐसा कोई शब्द नहीं है जो एक साथ अनेक धर्मोंको कह सके। तथा वक्ता अपने अभिप्रायके अनुसार किसी

एक धर्मकी मुख्यतासे ही वस्तुका कथन करता है; अतः अनेकान्तका सूचक या द्योतक 'स्यात्' शब्द प्रत्येक वाक्यके साथ सम्बद्ध रहता है। उससे सुननेवालेको यह बोध होजाता है कि वक्ता एक धर्मकी मुख्यतासे अनेक धर्मात्मक वस्तुका कथन कर रहा है। अतः अनेकान्तात्मक अर्थको कहनेका नाम स्याद्वाद है। आचार्य समन्तभद्रने स्याद्वादका लक्षण आप्तमीमांसा में इस प्रकार कहा है—

स्याद्वादः सर्वैकान्तत्यागात् किवृत्तचिद्विधिः।

सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः ॥ १०४ ॥

कथंचित् आदि स्याद्वादके पर्याय शब्द हैं। यह स्याद्वाद सर्वथा एकान्तवादका त्यागकर अनेकान्तवादको स्वीकार करके हेय और उपादेयका भेद करते हुए सप्तभङ्गीनयकी अपेक्षासे सत्-असत् आदिका कथन करता है।

जिस तरह स्वामी समन्तभद्रने आप्तमीमांसाके द्वारा अपने समयके एकान्तवादोंका निरसन करके अनेकान्तवादकी व्यवस्था की, उसी तरह आजके एकान्तवादोंको निरसन करके हमें भी अनेकान्तवादकी व्यवस्था करनी चाहिये। अनेकान्तदृष्टिसे वस्तुतत्त्वकी समीक्षा करने पर किसी प्रकारका विरोध रहना संभव नहीं है। जहां एकान्तवाद है वहीं विरोध है।

जैनधर्मका प्राण अहिंसातत्त्व

विद्वद्गज पं. जगन्मोहनलालजी सि. शास्त्री कटनी

अहिंसा जैनधर्मका प्राण है। शास्त्रमें और लोकमें यह प्रसिद्ध है कि किसी भी प्राणीको न मारना, न सताना, बंधनमें न डालना, उसे किसी भी प्रकार मानसिक, वाचिक या कायिक पीड़ा न पहुंचाना ही अहिंसा है।

मुख्यतः अहिंसाकी आधार शिलापर धर्मके 'साधुधर्म' और 'श्रावकधर्म' ये दो भेद किये गए हैं। हिंसाका निवृत्तिरूप चारित्र ही अहिंसा है। जैनधर्म चारित्रप्रधान धर्म है।

यद्यपि चारित्रके पूर्व सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञानका होना अनिवार्य है तथापि धर्मकी पूर्णता चारित्रके पूर्ण होने पर ही होती है। साधु अपने जीवनको अहिंसाके सांघेमें ढाल लेता है। गृहस्थ अणुव्रतो है। वह यद्यपि एकदेश संयमका अधिकारी है तथापि उसका सर्वाङ्गीण प्रयत्न जीवनको पूर्ण अहिंसक बनानेकी ओर ही रहता है। वह किसी भी प्राणीको मारने, सताने, पीड़ा पहुंचानेका संकल्प नहीं करता, फिर भी अनिवार्य गार्हस्थिक कार्योंमें हिंसा हो जाती है, क्योंकि प्रत्याख्यान कषायका सद्भाव होनेसे उसके पूर्ण चारित्र परिणामका होना सम्भव नहीं है।

गृहस्थके लिए अहिंसाका स्वरूप भिन्न हो ऐसी बात नहीं है, किन्तु गृहस्थकी अहिंसा अपने सामाजिक, राष्ट्रीय और गार्हस्थिक उत्तरदायित्वको निभाते हुए चलती है, अतः उसे

‘अणु अहिंसा’ का नाम दिया गया है। जो हिंसा गृहस्थ जीवनमें न चाहते हुए भी होती है, उसे कुछ लोग अहिंसाका नाम देते हैं, पर यह सत्य नहीं है। हिंसा किसी भी स्थितिमें हिंसा रहेगी, अहिंसा नहीं हो सकती। वह गृहस्थ जीवनकी अशक्यता हो सकती है, पर अहिंसा नहीं।

आत्महितके मार्गमें चलनेवाले व्यक्तिके लिए पूर्ण अहिंसाका विधान है। यही राजमार्ग है। इस मार्गपर चलनेमें असमर्थ व्यक्तिके लिए गृहस्थधर्मकी एकदेश अहिंसा अपवादमार्ग है। अहिंसा जीवमात्रका स्वभाव है, अतः धर्मकी परिभाषामें उसे पूर्ण स्थान प्राप्त है। प्राणी मात्र यह नहीं चाहता कि मुझे कोई मारे या सतावे, या पीड़ा देवे। तब उसका यह कर्तव्य हो जाता है कि वह दूसरे प्राणियोंके साथ सन्प्रवृत्ति करे। हिंसाका मूल स्रोत अपनी आत्मामें उदित होनेवाले विकारी परिणाम हैं। क्रोध-लोभ-मोहरूप परिणाम ही असत् प्रवृत्तिका मूल कारण है। असत् परिणाम भावहिंसा और असत् प्रवृत्ति ही द्रव्यहिंसा है। प्राणिवध तो उस हिंसाके फलस्वरूप होता है, अतः प्रमादवश किसी भी प्राणीका घात हो जानेसे यह अनुमान होता है कि प्रवर्त्तककी असत् प्रवृत्ति हुई और असत् परिणाम उस दुष्प्रवृत्तिका कारण है।

एक प्रश्न है कि यह जगत् जीवराशिसे भरा हुआ है। इसमें सावधानीपूर्वक कितनी ही प्रवृत्ति क्यों न की जाय, उन अदृष्ट जीवोंकी या अनायास पग आदिके संयोगको प्राप्त हुए जीवोंकी हिंसाको बचाना शक्य नहीं है जो हमारे श्वासोच्छ्वास हाथ-पैर हिलाना भोजन-पान आदि क्रिया द्वारा सहज ही मृत्युको प्राप्त हो जाते हैं। यह एक जटिल प्रश्न है जो जगत्के सामने सूर्यके प्रकाशकी तरह स्पष्ट है। इसका समाधान भगवान् गृद्धपिच्छने तत्त्वार्थ-सूत्रमें किया है। वे लिखते हैं—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा।

अपनी असावधानीसे जो प्राणघात होता है वह हिंसा है।

उक्त कथन द्वारा द्रव्य-भाव दोनों प्रकारकी हिंसाका प्रतिपादन करते हुए भी आचार्यने भावहिंसाको प्रधान या मूलभूत हिंसा स्वीकार किया है। द्रव्यहिंसा उसके कारण हिंसा व्यपदेशको प्राप्त होती है। इसलिए सावधानीपूर्वक कार्य करनेवाले साधुके शरीरके निमित्तसे यदि किसी प्राणीकी मृत्यु हो जाय तो उन्होंने साधुको अहिंसक माना है। साथ ही असावधानी करनेवाले असत्परिणामी व्यक्तिके हाथसे एक भी प्राणीकी मृत्यु न हुई हो तो भी उसे हिंसक माना है। यही कारण है कि साधु आहार-विहार आदि सब प्रकारकी प्रवृत्तिमें सावधानी बरतनेके कारण अहिंसक है। संसारमें जितने देहधारी प्राणी हैं वे सकर्मा होनेसे अपने अपने कर्मके अनुसार देह धारण करते हैं और उसकी अवधि पूर्ण होनेपर उसे त्यागते हैं। जन्म-मृत्युका यह क्रम अनादि है। मृत्युका बाह्य निमित्त कुछ भी हो, वह अनिवार्य है। इस अदृष्ट

नियमको स्वीकार करनेपर एक दूसरा प्रश्न उठता है कि जब प्राणियोंकी मृत्यु अनिवार्य है तो जो दूसरेके बधमें अपनी असावधानीके कारण निमित्त होता है वह हिंसक क्यों? दूसरे प्राणी अपने आयुकर्मके सद्भावमें जीवित रहते हैं और उसका क्षय होने पर मरते हैं। जब यह जीवन-मरणका नियम है तब वस्तुतः न तो कोई उनका हिंसक है और न कोई उनकी रक्षा कर सकता है। आचार्य कुंदकुंदने भी समयसारके बंधाधिकारमें यही प्रतिपादन किया है। ऐसी अवस्थामें अन्य सब अहिंसक ही हैं, उन्हें न तो हिंसाके फलस्वरूप पापबन्ध होना चाहिए और न दया या रक्षाभावके फलस्वरूप पुण्यबन्ध ही होना चाहिए।

उत्तर यह है कि भगवान् कुन्दकुन्दने जो लिखा है वह प्राणीके मिथ्या अहंकारको छुड़ानेके लिए लिखा है। अज्ञानी प्राणी परका कर्ता स्वयंको मानता है और अपना कर्ता भी परको मान लेता है। परके कर्तृत्वके मिथ्याभावके कारण वह अपने कर्तृत्वको भूला हुआ है और अपनी भूलको न समझ पानेसे अपराधसे मुक्त नहीं हो पाता। इसलिए उन्होंने सिद्धान्तका गहस्य खोला है। वे लिखते हैं कि जीव अपने असन् परिणामका स्वयं कर्ता होनेसे स्वयं हिंसक है। भले ही उसके फलस्वरूप परकी मृत्यु हुई हो और उसमें वह निमित्त हुआ हो। किसीकी मृत्युको निमित्त बन जाने मात्रसे हिंसक नहीं है, हिंसक वह इसलिए है कि उसका निज उपादान विकारी हुआ है। अपने विकारी उपादानको ओर दृष्टिपात न करने वाला परकी हिंसाकी निमित्तताको श्चाने मात्रसे अपनेको अहिंसक मानकर धोखेमें पड़ता है, पर वह तो अपने विकारी परिणामोंके कारण उस समय भी हिंसक है। श्री अमृतचन्द्र आचार्यने समयसारकी नं. २६२ की गाथाकी टीकामें यह स्पष्टीकरण किया है। वे लिखते हैं—

परजीवानां स्वकर्मोदयवैचित्र्यवशेन प्राणव्यपरोपः कदाचित् भवतु कदाचिन्म। भवतु। य एव हिंस्मि इत्यहंकाररसनिर्भरः हिंसायामध्यवसायः स एव निश्चयतः बन्धहेतुः, निश्चयतः परभावस्य प्राणव्यपरोपणस्य परेण कर्तुमशक्यत्वात्।

अपने अपने कर्मके उदयकी विचित्रतासे पर जीवोंका घातक कभी हो या कभी न हो, दोनों संभव हैं। 'मैं मारता हूं' ऐसा जो अंकाररससे भगा हुआ हिंसा परिणाम है वह परिणाम ही परमार्थसे कर्मबन्धका कारण है। निश्चयसे दूसरेके प्राणक घात दूसरा नहीं कर सकता।

तात्पर्य यह है कि अपने हिंसक परिणामोंसे जीव हिंसक है और पापबन्ध करता है। परका घात होना, न होना उसके आयु कर्मके सद्भाव और क्षयपर अवलम्बित है। परके घातमें हमारी योगप्रवृत्ति निमित्त हो जाती है सो निमित्तको कर्ता कहना उपचार है, परमार्थ नहीं।

यहां एक प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि यदि अपने ही रागादि भाव बंधके कारण हैं, पर नहीं तब परके त्यागका उपदेश चारित्र्य धारण हेतु क्यों दिया जाता है? 'तू परकी हिंसा मत कर, स्थावर-जंगम प्राणियोंपर दया कर' ऐसा शास्त्रोंमें उपदेश है। क्या यह उपदेश मिथ्या है?

उत्तर यह है कि उपदेश मिथ्या नहीं है। किन्तु ऐसा उपदेश व्यवहार दृष्टिसे किया गया है। व्यवहार दृष्टिसे जो उपदेश किया जाय उसे व्यवहारनयसे असत्य कहना ठीक नहीं है, क्योंकि इससे निमित्तका ज्ञान हो जाता है। इसीसे ऐसा कथन व्यवहार कथन बोला जाना है। पर पदार्थ हमारे राग-द्वेष परिणामका निमित्त बन जाता है। इसलिए उसके त्यागका उपदेश है। पर इसका यह अर्थ नहीं है, कि निमित्तको ही परमार्थतः कर्त्ता मान लिया जाय। परमार्थतः बन्धका कर्त्ता तो आत्माका विकारी भाव ही है। परके त्यागके मूलमें निजके विकारी भावोंके त्यागका अभिप्राय निहित है।

परका रबीकार ही राग भावसे होता है, अतः परके त्यागके लिए उससे रागभाव हटाना ही होगा। दोनों कथनोंमें विवक्षाका अन्तर है, परमार्थतः यह आत्मा विकारी भावका हेय जान उससे निवृत्त हो जाय यह उमका तात्पर्य है। अतएव चारित्रका इच्छुक पुरुष वस्तुतः राग-द्वेषको दूर करनेका ही इच्छुक है। वस्तुतः पर-पर है, स्व नहीं, अतः स्वका परमें, और परका स्वमें प्रवेश ही नहीं होता, तब कर्त्तृत्व कैसे होगा। आप अपने विकारी परिणामके कर्त्ता हैं; उसीसे बंधक हैं। अन्य पदार्थ अपने परिणामनका कर्त्ता हैं। अपने विकारके त्याग कर स्वरूपपरमण निश्चयतः चारित्र हैं और परका त्याग व्यवहारतः चारित्र है। अन्तरंग कषायके त्यागसे ही बाह्य चारित्र चरितार्थ है, अन्यथा नहीं। इसका स्पष्टीकरण करते हुए वे लिखते हैं—‘अध्यवसानमेव बंधहेतुः न तु बाह्यवस्तु, तस्य बंधहेतोः अध्यवसानस्य हेतुत्वेन एव चारितार्थत्वान्। किमर्थं तर्हि बाह्यवस्तुप्रतिषेधः, अध्यवसानप्रतिषेधार्थः। अध्यवसानस्य बाह्यवस्तु आश्रयभूतं स्यात्।’ अध्यवसानभाव ही बंधका कारण है, न कि बाह्य वस्तु। बाह्य वस्तु अध्यवसानभावका निमित्त हो सकता है जो कि बंधका कारण है।

प्रश्न—तो बाह्य वस्तुके त्यागका उपदेश क्यों दिया जाता है?

उत्तर—बाह्य वस्तुके त्यागका उपदेश अध्यवसानके प्रतिषेधके लिए दिया जाता है, क्यों कि अध्यवसानकी उत्पत्तिमें बाह्य वस्तु आश्रय निमित्त होती है।

उक्त कथनसे यद्यपि चारित्रके नाते पर वस्तुके त्यागकी उपयोगिता सिद्ध है पर वह मुक्तिका हेतु नहीं, परका त्याग तो अध्यवसानभावके आश्रय निमित्तको हटानेके लिए है। मुख्यतासे तो अपना अध्यवसान भाव ही दूर करना है जो बंधका साक्षात् हेतु है। बाह्य वस्तुको बंध कारणता हेतुहेतुमद्भावसे है, हेतुभावसे नहीं। इस प्रकार व्यवहार और परमार्थकी स्थितिको ठीक ठीक समझकर जो येन केन प्रकारेण अपने राग-द्वेषादि विकारोंपर विजय प्राप्त कर लेता है वही सच्चा अहिंसक है। स्वामी समन्तभद्रने भी यही कहा है—

रागद्वेषनिवृत्त्यै चरणं प्रतिपद्यते साधुः।

रागद्वेषनिवृत्तेर्हि सादिनिवर्त्तना कृता भवति ॥

साधु रागादि भावोंको दूर करनेके लिए चारित्रिको अंगीकार करते हैं, क्योंकि राग द्वेषकी निवृत्ति होनेपर हिंसादि पाप स्वयं छूट जाते हैं। उक्त उद्धरणोंसे यह सिद्ध है कि बाह्य चारित्र अन्तरङ्ग चारित्रिकी प्राप्ति का निमित्त है, पर उसके होनेपर अन्तरंग चारित्र प्राप्त हो भी सकता है और नहीं भी हो सकता है। परन्तु राग-द्वेष पर विजय स्वरूप अन्तरंग चारित्र होनेपर बाह्य चरित्र होता ही है। अतः प्रत्येक जैनको अहिंसा धर्मकी प्राप्ति के लिए मुख्यतासे अपने विकारोंपर विजय प्राप्त करनी चाहिए। यही जैनधर्मका रहस्य है।

श्री वीतरागदेवकी पूजा का रहस्य

श्री खेमचन्द जेठालालजी सेठ सोनगढ़

जिनेन्द्रदेवकी पूजाके प्रारंभमें हम गाते हैं—

उदकचंदनतंदुलपुष्पकैश्वरुसुदीपसुधूपफलार्घदैः ।

धवलमंगलगानरवाकुले जिनगृहे जिननाथमहं यजे ॥

मैं जिनमंदिरमें जिननाथको पूजता हूँ। जिननाथकी पूजा करनेवाला जीव किसी भी प्रकारके रागको कभी भला नहीं मान सकता। रागको भला माननेवाला जीव वीतराग देवका भजन नहीं करता है, किन्तु मोहका भजन करता है। जब वह कहता है कि 'मैं जिननाथकी पूजा करता हूँ', तो फिर अंशतः भी जिन हुए बिना अर्थात् रागकी एकत्वबुद्धि छोड़े बिना कभी भी वीतराग देवकी यथार्थ पूजा नहीं हो सकती।

जिनमंदिर कैसा है? कहते हैं—धवलकारी और मंगलकारी गानके नादसे गूँज रहा हो ऐसा जिनमंदिर है; इसलिए जिनमंदिरमें जानेवाले जीवको चाहिये कि वह जिससे अपने परिणामोंमें उज्ज्वलता होवे, सदा वैसा मंगलकारी गान गावे। इसलिये जिनमंदिरमें जाकर तीव्र कषायका भाव नहीं करना चाहिये, परिणामोंमें आकुलता नहीं करनी चाहिये।

जिननाथकी पूजा किस द्रव्यसे करता हूँ? कहते हैं—उदक (जल), चंदन, तंदुल (अक्षत, चावल), पुष्प, चरु (नैवेद्य), सुदीप, सुधूप, फल और अर्घसे करता हूँ। पूजा करते समय उस उस द्रव्य द्वारा पूजा करनेका हेतु क्या है उस पर विचार करना चाहिये। दृष्टांतके लिये चंदन और दीपक द्वारा पूजा करते समय हमें कैसा भाव होना चाहिये और उससे हमें क्या बोधपाठ मिलता है उस पर विचार किया जाता है।

चंदनद्वारा पूजा करते समयकी भावना

(१) जैसे चंदन तप्त वस्तुको भी शीतल बना देता है वैसे ही हे भगवन्! चंदन द्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि चंदनसे भी अधिक शीतल ऐसा मेरे आत्माका मैं

सदा आश्रय करें, जिससे मनके विकल्पके साथ, शरीरके साथ तथा पर पदार्थोंके साथ रहनेवाली एकत्वबुद्धिरूप आधि-व्याधि-उपाधिमय त्रिविध तापका शमन हो कर आत्मपरिणामकी स्वस्थतारूप समाधिकी मुझे प्राप्ति हो।

(२) जैसे चंदनको कूड़ेके ढेर पर रखा जावे, घिसा जावे, जलाया जावे तो भी वह अपने सुगंधमय स्वभावको कभी छोड़ता नहीं, उसको काटा जावे तो काटनेवाली कुल्हाड़ीको भी वह सुगंधमय बना देता है वैसे ही हे भगवन् ! चंदनद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि बाह्य अनेक प्रकारकी प्रतिकूलताएँ आने पर भी मैं उनका ज्ञाता-दृष्टा बना रहूँ, मैं अपने ज्ञानमय स्वभावको कभी न छोड़ूँ।

(३) चंदनका वृक्ष अति शीतल है इसलिये उसके स्कन्ध, शाखा आदिसे सांप आदि लपटे पड़े रहते हैं। चंदन लेनेका इच्छुक आदमी मयूरको साथमें ले जाता है, उसका केकारव सुन कर चंदन वृक्षसे लपट कर पड़े हुए सांपादि शीघ्रतया चंदन वृक्षको छोड़ कर दूर भाग जाते हैं और वह आदमी चंदनका प्राप्त कर लेता है वैसे ही चंदनके समान शीतल मेरे आत्माकी पर्यायमें मिथ्यात्व तथा क्रोध, मान, माया, लोभ आदि पड़े हुए हैं, लेकिन मेरा आत्मद्रव्य सिद्ध ममान शुद्धस्वभावी है ऐसी श्रद्धाके बलसे वे सब नष्ट हो जाओ और मुझे शुद्धताकी प्राप्ति होओ, ऐसी भावना हे भगवन् ! चंदन द्वारा पूजा करते समय मैं भाता हूँ।

दीपक द्वारा पूजा करते समयकी भावना—

(१) जैसे दीपकमें जब तक तेल (स्नेह) है तब एक वह जलता है उसी प्रकार जब तक मुझमें स्नेह (राग) है तब तक मुझे संसारमें त्रिविध तापसे जलना पड़ेगा-परिभ्रमण करना पड़ेगा। हे भगवन् ! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि मैं स्नेह (राग) का सर्वथा अभाव करके संसार परिभ्रमणसे छूट जाऊँ।

(२) लौकिक दीपकके लिये तेल, घी, केरोसीन, पेट्रोल, विद्युत् आदि चाहिये, तब तक वह प्रकाशता रहता है। किंतु चैतन्य दीपकके लिये अन्य किसी भी बाह्य पदार्थकी किंचित मात्रा भी आवश्यकता नहीं पड़ती है, वह स्वयं प्रकाशमान है। हे भगवन् ! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि मेरा चैतन्यदीपक सदा स्वयं प्रकाशित रहो और अन्य कोई भी परद्रव्य-परभावकी उसे आवश्यकता कभी न हो।

(३) रत्नदीपकके अतिरिक्त जितने भी अन्य लौकिक दीपक हैं वे सब प्रचंड वायु आदिके कारण बुझ जाते हैं, किंतु रत्नदीपक स्वयं प्रकाशमान होनेके कारण वह प्रचंड वायु आदिसे भी घुसता नहीं; वैसे ही मेरे चैतन्यदीपकका प्रकाश अनंत प्रतिकूलताओंसे भी कदापि समाप्त न हो-ऐसी भावना हे भगवन् ! दीपकद्वारा आपकी पूजा करते समय मैं भाता हूँ।

(४) लौकिक दीपक अन्य दीपकसे जलता हुआ देखा जाता है। हे भगवन् ! आप

महान् ज्ञानदीपक हो, दीपकद्वारा आरकी पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि मेरा छोटासा ज्ञानदीपक सदाकाल अंतरमें प्रकाशमान रहा करो और आपके केवलज्ञानसूर्यसे वह सदा उज्ज्वलित रहा करो।

(५) दीपकका प्रकाश अंधकारका नाश करनेवाला है। अंधकारमें पड़ा हुआ पदार्थ और अंधकार एकरूप प्रतिभासित होते हैं। लेकिन प्रकाश होते ही सब पदार्थ भिन्न भिन्न प्रतिभासित होने लगते हैं। वैसे ही ज्ञानदीपकद्वारा मेरे मोहान्धकार-अज्ञानतिमिरका सर्वथा नाश हो और पदार्थका स्वरूप जैसा है वैसे ही मेरे ज्ञानमें प्रतिभासित हो-ऐसी भावना हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भाता हूँ।

(६) दीपकके निकट कोई पदार्थ हो तो दीपक उसको प्रकाश सके, किंतु दूर हो तो न प्रकाश सके-ऐसा नहीं है, उसी प्रकार हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि अन्य ज्ञेय पदार्थ चाहे वे मेरे समीप हों या दूर हों तो भी मैं उनको ज्ञाता होकर सदा जानता ही रहूँ, ज्ञेयको भला-बुरा कदापि न मानूँ।

(७) दीपकके निकट सोनेका ढेर होवे तो उसका प्रकाश बढ़ जावे तथा कोयलेका ढेर होवे तो उसका प्रकाश घट जावे-ऐसा कभी बनता नहीं। दीपक तो उन दोनोंको प्रकाशते हैं; उसी प्रकार मेरे ज्ञान दीपकका प्रकाश अनुकूल पदार्थ होवे तो बढ़ जावे और प्रतिकूल पदार्थ होवे तो घट जावे-ऐसा कभी बनता नहीं, इसलिये हे भगवन्! दीपकद्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि सर्व पदार्थोंको मैं स्वज्ञान प्रकाशद्वारा जानता ही रहूँ; प्रतिकूलतासे मैं दब जाऊँ और अनुकूलतासे मैं गर्वित हो जाऊँ-ऐसा कभी न बनो।

(८) जैसे दीपकका प्रकाश धूमसे-कालिमासे भिन्न है वैसे ही हे भगवन्! दीपकके द्वारा पूजा करते समय मैं भावना भाता हूँ कि मेरा ज्ञानदीपक सर्व प्रकारकी मोह-रागद्वेषरूप कालिमासे सर्वदा-सर्वथा भिन्न हो।

(९) दीपक स्वभावसे ही स्वपरप्रकाशक है वैसे मेरा ज्ञानदीपक भी स्वभावसे ही स्वपर-प्रकाशक है, इसलिये मैं भावना भाता हूँ कि मेरा ज्ञानदीपक सदा काल प्रकाशक ही रहो, अन्य पदार्थ वा मोह-राग-द्वेष आदि भावोंका कर्ता न बनो।

भगवानकी पूजा करते समय हमारी भावना किस प्रकारकी होनी चाहिये-ऐसा दर्शानेके लिये पूर्वोक्त उल्लेख किया है उसी प्रकार अन्य द्रव्यद्वारा पूजा करते समय भी आत्महितकी भावना करनी चाहिये, तभी हमारी पूजा यथार्थ और सफल बन सकती है।

जो जीव अपने शुद्ध स्वरूपमें लीन नहीं रह सकता उसको सर्वज्ञ परमात्माकी पूजा, भक्ति आदिका शुभ भाव आए बिना रहता नहीं। किंतु ज्ञानी समझते हैं कि ये भी पुण्य बंधके कारण हैं, उनका भी अभाव कर जब अपने शुद्ध स्वरूपमें लीनता कलंगा तभी निश्चय भावपूजा होगी और यही धर्म है, इसलिये यही करने योग्य है।

तात्पर्य

- (अ) वीतरागकी सच्ची पूजा सर्व प्रकारके रागादि भावोंका आदर छोड़ कर वीतराग बननेमें है
- (ब) सर्वज्ञकी सच्ची पूजा अल्पज्ञ पर्यायका आदर छोड़ कर सर्वज्ञता प्रकट करनेमें है।
- (क) प्रभुकी सच्ची पूजा पामरताका अभाव कर प्रभुता प्राप्त करनेमें है।

जीव और कर्मका सम्बन्ध

श्री प्रकाश हितैषी शास्त्री दिल्ली

जैन परम्परामें कर्म सिद्धान्तका बड़ा महत्त्व है, क्योंकि जीवकी कर्मसापेक्ष अवस्थाका नाम ही संसार है, ऐसा ज्ञान होनेपर कर्मनिरपेक्ष अवस्था ही मोक्ष है ऐसा ज्ञान सहज हो जाता है। यद्यपि 'कर्म' ऐसा कहने पर 'जो किया जाता है वह कर्म' इस व्युत्पत्तिके अनुसार संसार अवस्थामें जीवके विकारी भाव ही उसके कर्म कहे जा सकते हैं, क्योंकि स्वतन्त्र होकर जीव उन्हींको करता है। किन्तु ऐसा नियम है कि जीवके विकारी भाव करने पर त्रिसोपचयरूपसे स्थित कर्मण वर्गणाएँ स्वयं ज्ञानावरणादिरूपसे परिणत होकर आत्माके साथ एक क्षेत्रावगाहरूप सम्बन्धको प्राप्त होती हैं। यतः जीवके विकारी भावोंको निमित्त कर कर्मण वर्गणाएँ ज्ञानावरणादिरूपसे परिणत होकर जीवके विकारी भावोंके होनेमें निमित्त होती हैं, इसलिए इन्हें भी आगममें कर्म कहा गया है। इस प्रकार विचार करने पर कर्मके दो भेद हो जाते हैं—भावकर्म और द्रव्यकर्म। कर्मके इन दो भेदोंका निर्देश करते हुए द्रव्यसंग्रहमें लिखा है—

अज्ञादि कर्मं जेण तु चेदणभावेण भावबंधो सो ।

कम्मादपदेसाणं अण्णोणपवेसणं इदरो ॥३२॥

जिन राग, द्वेष, मोहरूप चेतन परिणामोंके निमित्तसे ज्ञानावरणादि कर्मोंका बन्ध होता है वे चेतन परिणाम भावबन्ध हैं तथा जड़कर्मों और आत्माके प्रदेशोंका परस्पर प्रवेशकर एक क्षेत्रावगाहरूपसे अवस्थित होना द्रव्यबन्ध है।

यहाँ पर जड़कर्म और जीव प्रदेशोंका एक क्षेत्रावगाह हो जाने पर भी जड़कर्मका स्वचतुष्टय जड़कर्ममें है और आत्माका स्वचतुष्टय आत्मामें है। आत्माका एक प्रदेश भी कर्मरूप नहीं होता और जड़कर्मका एक भी परमाणु आत्मारूप नहीं होता। ये दोनों द्रव्य अपने-अपने चतुष्टयमें ही अवस्थित रहते हैं, इसलिए प्रत्येक द्रव्य प्रत्येक समयमें मात्र अपना ही कार्य करता है, अन्यका नहीं यह सिद्ध होता है। आचार्य कुन्दकुन्द इन दोनोंमें परस्पर निमित्त-नैमित्तिकभाव है, कर्तृ-कर्मभाव नहीं यह भेद इसी कारणसे करते हुए लिखते हैं—

एण कारणेण दु कत्ता आदा सण भावेण ।

पुग्गलकम्मकयाणं ण दु कत्ता सच्चभावणं ॥८२॥

इस कारण आत्मा अपने भावोंका कर्ता है, किन्तु पुद्गलकर्मकृत सर्व भावोंका कर्ता नहीं है ॥८२॥

जड़कर्मोंके बन्धके समय जीव मिथ्यादर्शनादि परिणाम करता है, कर्मणवर्गणाओंमें ज्ञानावरणादिरूपसे कर्म परिणमनरूप कुछ भी कार्य नहीं करता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र पुरुषार्थसिद्धयुपायमें लिखते हैं—

जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये ।

स्वयमेव परिणमन्ते पुद्गलाः कर्मभावेन ॥९२॥

जीवद्वारा किये गये रागादि परिणामोंका निमित्त पाकर उससे भिन्न पुद्गल स्वयं कर्मरूप परिणम जाते हैं ॥९२॥

यदि किसी कपड़ेमें तेल, घी आदि कोई स्निग्ध पदार्थ लगा हो तो वहाँ पर बारीक कूड़ा-करकट इकट्ठा होकर कपड़ेसे संयुक्त हो जाता है। यहाँ पर स्निग्ध पदार्थने कूड़ा-करकटको चिपकानेरूप किसी प्रकारका प्रयत्न नहीं किया है, जड़ होनेसे इच्छा तो कर ही नहीं सकता। किन्तु उड़ता हुआ वह कचरा स्निग्धताका निमित्त पाकर स्वयं संयुक्त हुआ है। ये दोनों पदार्थ एक ही कालमें अपना-अपना ही कार्य कर रहे हैं। इसी प्रकार प्रकृतमें जानना चाहिए। स्वयं आचार्य कुन्दकुन्द इस विषयको स्पष्ट करते हुए प्रवचनसारमें लिखते हैं—

कम्मत्तणपाओग्गा खंवा जीवस्स परिणइ यप्पा ।

गच्छंति कम्मभावं ण हि ते जोवेण परिणमिदा ॥ ७७ ॥

जीवकी रागादिरूप परिणति विशेषको पाकर कर्मरूप परिणमनके योग्य पुद्गल स्कन्ध कर्मभावको प्राप्त होते हैं। उनका कर्मरूप परिणमन जीवके द्वारा नहीं किया गया है ॥७७॥

जीव पुद्गल कर्मको नहीं करता है तो कौन करता है यह प्रश्न उठाकर आचार्य अमृतचन्द्र स्वयं लिखते हैं—

जीवः करोति यदि पुद्गलकर्म नैव कस्तर्हि तत्कुरुत इत्यभिशङ्कयैव ।

एतर्हि तीव्ररयमोहनिवर्हणाय संकीर्त्यते शृणुत पुद्गलकर्म कर्तृ ॥६३॥

यदि जीव पुद्गलकर्मका कर्ता नहीं है तो उसका कर्ता कौन है ऐसी शंका होने पर शीघ्र ही मोह निवारणार्थ आचार्य कहते हैं—सुनो, पुद्गल कर्मणवर्गणा उसका कर्ता है ॥६३॥

जीव पुद्गल कर्मको नहीं करता, इस भावका स्पष्टीकरण समयसार कलशके इस श्लोकसे भले प्रकार हो जाता है—

आत्मभावान् करोत्यत्मा परभावान् सदा परः ।

आत्मैव ह्यात्मनो भावाः परस्य पर एव ते ॥ ५६ ॥

आत्मा सर्वदा अपने भावोंका कर्ता है, और पुद्गलादि पर द्रव्य सर्वदा परभावोंका कर्ता है, इसलिए आत्माके भाव आत्मा ही हैं और परके भाव पर ही हैं ॥ ५६ ॥

इस प्रकार कर्म क्या है और उनका जीवके साथ संयोग कैसे होता है यह स्पष्टीकरण हो जाने पर भी प्रश्न यह है कि यह संयोग कबसे चालू है। यह प्रश्न आचार्योंके सामने भी रहा है। आचार्य अमृतचन्द्र इसका समाधान करते हुए समयासर गाथा १०५की टीकामें लिखते हैं—

इह खलु पौद्गलिककर्मणः स्वभावादिनिमित्तभूतेऽप्यात्मन्यनादेरज्ञानात्तन्निमित्तभूतेनाज्ञानभावेन परिणमनान्निमित्तीभूते सति संश्रमानत्वात्पौद्गलिकं कर्मात्मना कृतमिति निर्विकल्प-विज्ञानघनभ्रष्टानां विकल्पपराणां परेपामस्ति विकल्पः । सतूपचार एव न तु परमार्थः ।

इस लोकमें आत्मा स्वभावसे पुद्गलोंके कर्मरूप परिणमनका निमित्त नहीं है, किन्तु अनादिकालीन अज्ञानके कारण कर्मपरिणामके निमित्तरूप अज्ञानभावसे परिणमन करनेके कारण उसको निमित्त कर पुद्गल कर्मरूप परिणमन करते हैं, इसलिए निर्विकल्प विज्ञानघनसे भ्रष्ट हुए जीवोंके 'जीवने कर्म किया' ऐसा विकल्प होता है। किन्तु आत्माने कर्म किया यह उपचार है, परमार्थ नहीं।

यह वस्तुस्थितिका सूचक वचन है। इसमें बतलाया है कि जीवका स्वभाव तो यह नहीं है कि वह पुद्गलोंके कर्मरूप परिणमनमें निमित्त हो। किन्तु वह अनादि कालसे अज्ञानी है, इसलिए अपने अज्ञानभावके द्वारा इसमें निमित्त हो रहा है। अनादि कालसे जीव-कर्मोंके संयोगका यही कारण है।

वे अज्ञानभाव कौन कौन हैं जिनके कारण जीवका कर्मोंके साथ संयोग होता है इस प्रश्नका समाधान करते हुए आचार्योंने वे पाँच प्रकारके बतलाये हैं—मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग। किन्हीं किन्हीं आचार्योंने प्रमादका कषायमें अन्तर्भाव करके मुख्यरूपसे चार कारण बतलाये हैं। श्री षट्खंडागमके वेदनाखण्ड प्रत्ययविधान अनुयोगद्वारमें इसका विचार करते हुए नेगम, संग्रह और व्यवहार नयकी अपेक्षा बन्धके प्राणातिपात, मृषावाद, अदत्तादान, मैथुन, परिग्रह, रात्रिभोजन, क्रोध, मान, माया, लोभ, राग, द्वेष, मोह, प्रेम, निदान, अभ्याख्यान, कलह, पैशुन्य, रति, अरति, उपधि, निकृति, मान, (माप), मेय, मोष, मिथ्याज्ञान और मिथ्या-दर्शनका निर्देश करके अन्तमें बतलाया है कि ऋजुसूत्रनयकी अपेक्षा प्रकृतिबन्ध और प्रदेशबन्ध योगसे तथा स्थितिबन्ध और अनुभागबन्ध कषायसे होता है।

इसका तात्पर्य यह है कि योगमें जैसी हानि-वृद्धि होती है उसके अनुसार हीनाधिक प्रदेशबन्ध होता है और कषायमें जैसी हानि-वृद्धि होती है उसके अनुसार हीनाधिक स्थिति-बन्ध और अनुभागबन्ध होता है। प्रकृतिबन्धमें उत्कृष्ट, अनुत्कृष्ट जघन्य और अजघन्य भेद सम्भव नहीं हैं, इसलिए योगके अनुसार उसका हीनाधिक बन्ध होनेका प्रश्न ही नहीं उठता।

यह निमित्तकी अपेक्षा कारणका विचार है। अन्तरंग कारणकी अपेक्षा विचार करने पर सर्वत्र पर्यायशक्तियुक्त द्रव्यशक्ति ही कार्यकी नियामक है बहिरंग कारण नहीं, क्योंकि एक ही प्रकारके बहिरंग कारणरूप सूक्ष्म लोभके सद्भावमें वेदनीयका बारह मुहूर्त्त, नाम-गोत्रका अंतमुहूर्त्त और शेष कर्मोंका अन्त मुहूर्त्त जघन्य स्थितिवन्ध होता है। या एकही संकलेशरूप उत्कृष्ट कषाय के सद्भावमें मिथ्यादृष्टि संज्ञी पञ्चेन्द्रियके दर्शनमोहनीयका सत्तर कोड़ाकोड़ी सागर और चारिन्द्रमोहनीयका चालीस कोड़ाकोड़ी सागर प्रमाण उत्कृष्ट स्थितिवन्ध होता है। इसीप्रकार एक ही योगके सद्भावमें वेदनीयका सबसे अधिक और शेषका अपने अपने स्थितिवन्धके अनुसार उत्तरोत्तर हीन प्रदेशबन्ध होता है। ऐसा क्यों होता है। इसका कोई अन्तरंग कारण अवश्य होना चाहिए, क्योंकि जितने भी कार्य होते हैं वे अपने अपने कारणका अनुविधान अवश्य करते हैं। स्पष्ट है कि बहिरंग कारणके एक होने पर भी कार्योंमें जो यह विशेषता उत्पन्न होती है उसका मुख्य हेतु उस उस कार्यका अन्तरंग कारण ही है, क्योंकि जिसप्रकार एक बहिरंग कारणके रहनेपर युगपत् अनेक कार्योंकी उत्पत्ति देखी जाती है उस प्रकार एक अन्तरंग कारणसे युगपत् अनेक कार्योंकी उत्पत्ति नहीं देखी जाती। कारण कि प्रत्येक उपादान कारण नियत कार्यका ही जनक होता है। अतएव कार्यकी उत्पत्तिका यथार्थ कारण उपादान ही है निमित्त नहीं यह सिद्ध होता है। तथापि विवक्षित कार्यकी उत्पत्तिके समय अन्य एक या अनेक जिन द्रव्योंकी विवक्षित पर्यायोंके साथ उसकी बाह्य व्याप्ति होती है उन्हें भी उस कार्यका कारण कहनेको लोकपरिपाटी है, क्योंकि अन्य द्रव्योंकी उस प्रकारकी पर्यायोंके साथ बाह्यव्याप्ति होनेके कारण उससे विवक्षित कार्यकी सिद्धि होनेका नियम है। इस लिए उन्हें भी निमित्त मानकर उस कार्यका कर्ता आदि कहा जाता है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पण्डितप्रवर आशाधरजी अनगारधर्माश्रममें लिखते हैं—

कर्त्राद्या वस्तुनो भिन्ना येन निश्चयसिद्धये ।

साध्यन्ते व्यवहारोऽसौ निश्चयस्तदभेदहृक् ॥१-१२९॥

जिसके द्वारा निश्चय कारककी सिद्धिके लिए वस्तु (उपादान) से भिन्न कर्ता आदि साधे जाते हैं वह व्यवहार है और जो वस्तु (उपादान) से अभिन्न कर्ता आदिको अवलोकता है वह निश्चय है ॥१-१२०॥

श्रीमद्भट्टकलंकदेवने लघ्वीयस्त्रयके नय-तदाभास अधिकारके श्लोक ६में कारणकी सत्तासे कार्यकी सत्ता है यह स्वीकार किया है। इसकी टीका करते हुए श्री अभयचन्द्रसूरि उपादानको विवक्षित कार्यका जनक बतलाते हुए लिखते हैं—

कया स्वयं कारणसत्तया स्वयं कारणं विवक्षितकार्यजनकं द्रव्यस्वरूपमुपादानं तस्य सत्तया भावेन ।

उक्त वचनमें 'विवक्षित' पद ध्यान देने योग्य है। कोई भी उपादान विवक्षित कार्यका ही जनक होता है यह इस पद द्वारा सूचित किया गया है। इसलिए जिनकी यह मान्यता

है कि जब जैसा निमित्त मिलता है कार्य उसके अनुसार होता है यह आगमानुकूल नहीं है। निमित्त बलात् पर कार्यके उपादानमें कार्यको उत्पन्न करता हो ऐसा त्रिकालमें नहीं है। प्रत्येक द्रव्य स्वभावसे परिणमनशील है और उसका वह प्रत्येक परिमणन अपने-अपने उपादानके अनुसार होता है, क्योंकि प्रत्येक कार्यकी अन्तर्व्याप्ति अपने-अपने उपादानके साथ पाई जाती है। निमित्तके साथ कार्यकी बाह्य व्याप्तिका नियम अवश्य है। पर जिस प्रकार एक उपादानके साथ एक कार्यकी अन्तर्व्याप्तिका नियम है उस प्रकार एक निमित्तके साथ एक कार्यकी बाह्य व्याप्तिका नियम नहीं है, इसलिए आगममें निमित्तको मुख्य कारण न स्वीकार कर उपचरित कारण कहा है। निमित्तको उपचरित कारण कहनेका तात्पर्य यह है कि निमित्त कार्यका न मुख्य यथार्थ कर्ता है और न मुख्य (यथार्थ) कारण है आदि।

द्रव्यसंग्रहमें आचार्य नेमिचन्द्रने व्यवहारनयसे जीवको पुद्गलकर्मादिकका, अशुद्ध निश्चयनयसे रागादि परिणामोंका तथा शुद्ध निश्चयनयसे शुद्ध परिणामोंका कर्ता कहा है। अब यहाँ थोड़ी देरको अशुद्ध-शुद्ध निश्चयनयके भेदको गौणकर विचार कीजिए—जीव एक है और कार्य दो हैं—एक पुद्गलोंका कर्मपरिणामरूप कार्य और दूसरा अपने परिणामोंको उत्पन्न करनेरूप कार्य। अब यदि जिस रूपमें वह अपने परिणामोंको उत्पन्न करता है उसी रूपसे वह कर्मों को उत्पन्न करता है ऐसा माना जाय तो अपने कार्यका कर्ता निश्चयनयसे कहलावे और कर्मका कर्ता व्यवहारनयसे कहलावे ऐसा भेद क्यों? जब कि दोनोंको मम नरूपसे करनेवाला एक जीव ही है तो दोनोंका कर्ता भी एकरूपसे ही माना जाना चाहिए। फिर यह भेद क्यों? यदि कहो कि एक ही जीव एक जगह निमित्त है और दूसरी जगह उपादान है यह जो भेद है उस भेदको दिखलानेके लिए ऐसा कथन किया गया है तो हम पूछते हैं कि तो फिर जिसरूपसे पुद्गल कर्मोंका कर्ता है उसीरूपसे अपने परिणामोंका कर्ता है यह कथन कहाँ रहा। दोनों स्थलों पर जब कर्तृत्वमें अन्तर है तो वह अन्तर क्या है इसे जानना चाहिए और दोनोंको एक समान माननेकी आदत छोड़ देनी चाहिए।

यदि कहो कि एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका उपादान कर्ता नहीं होता ऐसा तो हम मानते हैं पर निमित्त कर्ता तो होता है और इस प्रकार निमित्त कर्ता तथा उपादान कर्ता मिलकर एक कार्यको करते हैं। श्री समयसारजीमें निमित्त उपादान होकर कार्य नहीं करता यह तो कहा है पर निमित्त कर्ताका कहीं भी निषेध नहीं किया। यदि निमित्त कर्ताका निषेध किया होता तो हम भी मान लेते कि कार्य उपादानसे होता है, निमित्त वहाँ अपना कार्य करता हुआ उस द्वारा निमित्त व्यवहारको प्राप्त होता है, किन्तु जब कि समयसारमें भी कार्यमें निमित्त के व्यापारको (२७८-२७९) स्वीकार किया है ऐसी अवस्थामें प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति दोनोंके व्यापारसे माननी चाहिए। कार्यमें निमित्तकी मात्र स्वीकृति मानना शास्त्रसंगत नहीं है। सो इसका समाधान यह है कि यद्यपि शास्त्रोंमें निमित्तको कर्ता आदि भी कहा है और निमित्तसे

कार्य होता है ऐसा भी कहा है इसमें सन्देह नहीं, पर उसका आशय क्या है इसे यदि न समझा जाय तो एक निमित्तकर्ता और दूसरा उपादानकर्ता ये दोनों मिलकर एक कार्यको उत्पन्न करते हैं यह जो आजकल भ्रम हो रहा है वह दूर न होगा। यह प्रश्न आचार्य श्रीअमृतचन्द्रके सामने भी रहा है, इसलिए उसका समाधान करते हुए वे समयसारकलशमें लिखते हैं—

रागद्वेषोत्पादकं तत्त्वदृष्ट्या नान्यद् द्रव्य वीक्ष्यते किञ्चनापि ।

सर्वद्रव्योत्पत्तिरन्तश्चकास्ति व्यक्तात्यन्तं स्वस्वभावेन यस्मात् ॥२१९॥

तत्त्वदृष्टिसे देखो तो राग-द्वेषका उत्पन्न करनेवाला अन्य द्रव्य कुछ भी नहीं दीखता, क्योंकि सब द्रव्योंकी उत्पत्ति अपने स्वभावसे ही भीतर अत्यन्त प्रगटरूप शोभित होती है।

प्रकृतमें एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका यथार्थ कर्ता नहीं यह साध्य है और प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति उपादानके स्वभावरूपसे होती है यह साधन है। इस द्वारा निमित्त यथार्थ कर्ता नहीं इसकी सिद्धि करके फलितार्थरूपमें उपादान ही यथार्थ कर्ता है इसकी सिद्धि की गई है। आत्मा पुद्गल कर्मादिकका यथार्थ कर्ता न हो कर उपचरित कर्ता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए बृहद्द्रव्यसंग्रहमें 'पुगलकम्पादीनां कर्ता' इत्यादि गाथाके व्याख्यानके प्रसंगसे लिखा है—

मनोवचनकायव्यापारक्रियारहितनिजशुद्धात्मतत्त्वभावनाशून्यः सन्ननुपचरितासद्भूतव्यवहारेण ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मणां आदिशब्देनौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरहारादिषट्पर्याप्तियोग्यपुद्गलपिण्डरूपनो-
कर्मणां तथैवोपचरितासद्भूतव्यवहारेण बहिर्विषयघटपटादीनां च कर्ता भवति ।

मन, वचन और कायके व्यापारसे होनेवाली क्रियासे रहित ऐसा जो निज शुद्धात्मतत्त्व उसकी भावनासे रहित हुआ यह जीव अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनयकी अपेक्षा ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्मोंका, आदि शब्दसे औदारिक, वैक्रियिक और आहारकरूप तीन शरीरोंका तथा आहार आदि छह पर्याप्तियोंके योग्य पुद्गलपिण्डरूप नोकर्मोंका तथा उपचरित असद्भूत व्यवहारनयकी अपेक्षा बाह्य विषय घट-पट आदिका कर्ता होता है।

यहाँ जीवको कर्म-नोकर्मका कर्ता कहनेमें अनुपचरित असद्भूत व्यवहारनय स्वीकार किया गया है और घट-पटादिका कर्ता कहनेमें उपचरितासद्भूतव्यवहारनयको स्वीकार किया गया है। इसका तात्पर्य यह है कि पुद्गल द्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उससे उत्पन्न हुए कर्म-नोकर्मरूप कार्योसे जीव द्रव्य पृथक् है, उसकी परिणामलक्षण क्रिया भी पृथक् है, उससे उत्पन्न हुआ रागादि परिणाम भी पृथक् है। इसीप्रकार जीवद्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उसके रागादि परिणामरूप कार्यसे पुद्गलद्रव्य, उसकी परिणामलक्षण क्रिया और उसके कर्म-नोकर्म आदिरूप कार्यका पृथक् जान लेना चाहिए। फिर भी इनमें एक-दूसरेके सम्बन्धसे कर्ता-कर्मका व्यवहार किया जाता है, इसलिए ऐसे व्यवहारको असद्भूत व्यवहार

कहा है, किन्तु घट-पटादिकी उत्पत्ति एकक्षेत्रावगाह होकर नहीं होती, इसलिये उक्त असद्भूत व्यवहारमें क्रमसे अनुपचरित और उपचरित विशेषण लगाये हैं। तात्पर्य यह है कि जीव और कर्म-नोकर्म आदिमें अन्तर्व्याप्तिका अभाव होनेसे जीव उनके आदि, मध्य और अन्तमें व्याप्त होकर उनको करता हो ऐसा तो नहीं है फिर भी अनादिरूढ़ लोकव्यवहारकी अपेक्षा जीवको कर्म, नोकर्म और घट-पट आदिका कर्ता कहा जाता है। इसी बातको स्पष्ट करते हुए श्री समयसारजी गाथा १०६में राजाका दृष्टान्त देकर भलेप्रकार समझा दिया गया है और गाथा १०७में फलितार्थरूपमें यह स्पष्ट कर दिया गया है कि आत्मा पुद्गलद्रव्यके कर्म-नोकर्म आदि कार्योंको उत्पन्न करता है, करता है, बाँधता है, परिणमाता है, ग्रहण करता है यह व्यवहारनयका वक्तव्य है। व्यवहारनयका विशेष स्पर्शीकरण पूर्वमें किया ही है। इसलिए प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति निमित्तसे न होकर वस्तुतः उपादानसे ही होती है ऐसा निश्चय करना चाहिए। इसलिए यद्यपि जीवका कर्मके साथ अपने अज्ञानके कारण अनादि संयोग है पर जीवकी यह संसारकी परिपाटीरूप अवस्था जीवने स्वयं की है, कर्म उमका करनेवाला नहीं। एक कविने बड़े सुन्दर शब्दोंमें इस भावका व्यक्त किया है। वे भगवद्भक्तिमें ओत-प्रोत होकर अपने अपराधको स्वीकार करते हुए लिखते हैं—

कर्म विचारे कौन भूल मेरी अधिकाई।

अग्नि सहे घनघात लोहकी संगति पाई ॥

श्रीपण्डित टोडरमलजी इस बातको स्पष्ट करते हुए मोक्षमार्गप्रकाशक (पृ. ३७) में लिखते हैं—

इहां कोउ प्रश्न करै कि कर्म तो जड़ है, किछु बलवान् नाहीं, तिनिकरि जीवके स्वभावका घात होना वा बाह्य सामग्रीका मिलना कैसे संभवे। ताका समाधान—जो कर्म आप कर्ता होय उद्यमकरि जीवके स्वभावको घातै, बाह्य सामग्रीको मिलावै तब कर्मके चेतनपनौ भी चाहिए अर बलवानपनौ भी चाहिए। सो तो है नाहीं, सहज ही निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्ध है। जब उन कर्मनिका उदय काल होय तिस काल बिषै आप ही आत्मा स्वभावरूप न परिणमै, विभावरूप परिणमै वा अन्य द्रव्य हैं ते तेसैं ही सम्बन्धरूप होय परिणमैं।...बहुनि जैसैं सूर्यके उदयका काल बिषै चकवा-चकवीनिका संयोग होय तहां रात्रिविषै किसीनै द्वेषबुद्धितैं जोराबरी करि जुदे किए नाहीं। दिवस बिषै काहूँ करुणा बुद्धितैं ब्याय करि मिलाए नाहीं। सूर्य उदयका निमित्त पाय आप ही मिलै हैं अर सूर्यास्तका निमित्त पाय आप ही बिछुरै हैं। ऐसा ही निमित्त-नैमित्तिक बन रखा है। तैसैं ही कर्मका भी निमित्त-नैमित्तिक भाव जानना।

श्री पण्डित टोडरमलजीके लिखनेका आशय यह है कि जीवके भाव कर्माधीन नहीं, किन्तु यह जीव जब स्वयं अपने उपयोगको बहिर्मुख करके राग-द्वेष करता है तब कर्मोदय निमित्त बन जाता है यह वस्तुस्थिति है। जीवके भाव कर्माधीन हैं यह वस्तुस्थिति नहीं। फिर भी

कर्मोदय और जीवके राग-द्वेषरूप भावोंमें निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध है, इसलिए कहा यह जाता है कि जीवके भाव कर्माधीन हैं। सो यह कथनमात्र ही है। यदि कदाचित् इसे कथनमात्र न मान कर यही मान लिया जाय कि संसारी जीवके भाव कर्माधीन ही हैं तो उसका मुक्तिके लिए प्रयत्न करना नहीं बन सकता। किन्तु ऐसा तो नहीं है, क्योंकि काललब्धिका योगमिलते ही जीवका मुक्तिके लिए प्रयत्न भी प्रारम्भ हो जाता है और वह उसमें सफल भी होता है। सो इससे विदित होता है कि प्रत्येक समयमें जीव अपनी शुभ, अशुभ या शुद्धरूप जो भी परिणति करता है उसके करनेमें वह स्वतन्त्र है। जीवकी इस स्वतन्त्रताका उद्घोष करते हुए आचार्य जयसेन प्रवचनसार गाथा ४५ की टीकामें लिखते हैं—

द्रव्यमोहोदयेऽपि सति यदि शुद्धात्मभावनाबलेन भावमोहेन न परिणमति तदा बन्धो न भवति। यदि पुनः कर्मोदयमात्रेण बन्धो भवति तर्हि संसारिणां सर्वदैव कर्मोदयस्य विद्यमानत्वान् सर्वदैव बन्ध एव न मोक्ष इत्यभिप्रायः।

द्रव्यमोहके उदयके भी रहने पर शुद्धात्मरूप भावनाके बलसे जीव यदि मोहरूप परिणत नहीं होता है तो उस समय बन्ध नहीं होता है। यदि कर्मोदयमात्रसे बन्ध होवे तो संसारी जीवोंके सदैव कर्मोदयके विद्यमान रहनेसे सदैव बन्ध ही होगा, मोक्ष नहीं होगा यह उक्त कथनका अभिप्राय है।

यह तो सुविदित है कि सातवें आदि गुणस्थान निर्विकल्प समाधिके हैं। वहाँ भय, मैथुन और परिग्रहसंज्ञाका सद्भाव नहीं बन सकता। फिर भी आगममें इन गुणस्थानोंमें यथा योग्य इन संज्ञाओंको स्वीकार किया है। इसलिए यह प्रश्न हुआ कि आगेके गुणस्थानोंमें ये संज्ञाएँ कैसे बन सकती हैं? तब आगममें यह उत्तर दिया गया है कि इनके निमित्त कारणरूप भय आदि कर्मोंकी उदय-उदीरणा आगे होती है, इसलिए कारणमें कार्यका उपचार करके ये संज्ञाएँ सातवें आदि गुणस्थानोंमें स्वीकार की गई हैं। यथा—

कारणभूदकम्भोदयसंभवादो उवयारेण भय-मेहुण-परिग्रहसण्णा अत्थि।

यह आगमका अभिप्राय है। इससे यह भलीभाँति सिद्ध हो जाता है कि जैसा कर्मका उदय हो, जीवको उससे उपयुक्त होना ही पड़े ऐसा एकान्त नियम नहीं है। जीव कर्मोदयसे उपयुक्त हो या न हो इसमें उसकी स्वतन्त्रता है। आचार्य जयसेनने उक्त वचन लिख कर इसमें सन्देह नहीं कि जीवकी इस स्वतन्त्रताका उद्घोष कर संसारी जीवके लिए मोक्षका द्वार खोल दिया है।

इस प्रकार जीव और कर्मके संयोगका क्या तात्पर्य है इसका संक्षेपमें यहाँ खुलासा किया।

जैनदर्शनका महत्त्व

श्री सुदर्शनलालजी जैन एम. ए., दमोह

जैनदर्शनका विश्वके दर्शनोंमें महत्त्वपूर्ण स्थान है। ईश्वरवादका निषेधकर जहाँ इस दर्शनने निमित्तकी कार्योत्पत्तिमें अपारमार्थिकता स्वीकार की है वहाँ यह दर्शन कार्योत्पत्तिमें उपादानको मुख्य हेतुरूपसे स्वीकारकर स्वावलम्बनके आधारसे प्रत्येक द्रव्यकी स्वतन्त्रताका उद्घोष करता है।

यह दर्शन न तो वस्तुके सर्वथा सत्पक्षको ही स्वीकार करता है और न असत्पक्षको ही। जो वस्तु स्वद्रव्यादिकी अपेक्षा सत् है वही वस्तु परद्रव्यादिकी अपेक्षा असत् भी है। स्वामी समन्तभद्र आत्ममीमांसामें कहते हैं—

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात् ।

असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥

ऐसा कौन परीक्षक या लौकिक पुरुष है जो स्वरूपादि चतुष्टयकी अपेक्षा सब पदार्थोंको सत्स्वरूप ही स्वीकार नहीं करे और पररूपादि चतुष्टयकी अपेक्षा असत्स्वरूप ही स्वीकार नहीं करे, क्यों कि ऐसा नहीं मानने पर पदार्थोंकी व्यवस्था ही नहीं बन सकती।

इसी प्रकार एक-अनेक, नित्य-अनित्य और तत्-अतत् आदिके विषयमें भी जान लेना चाहिए। इस दर्शनको अनेकान्तदर्शन कहनेका कारण भी यही है। इस दर्शनमें जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल इन द्रव्योंकी व्यवस्था इसी आधार पर की गई है।

यह जैनदर्शनकी पृष्ठभूमि है। इस आधारसे जब हम जीवके संसारी और मुक्त इन भेदोंपर दृष्टिपात करते हैं तो विदित होता है कि जीवकी क्रमसे होनेवाली ये दो अवस्थाएँ (पर्याय) हैं। उनका उपादान कारण वही स्वयं है। उसने अपने अज्ञानके कारण पर द्रव्यमें एकत्वबुद्धि की, अर्थात् राग (मिथ्यात्व-राग-द्वेष)के कारण पर द्रव्यको अपना लक्ष्य (निमित्त) बनाया, इसलिए उसे विकारी पर्याय (संसार)का पात्र होना पड़ा। यदि वह आकुलतारूप विकारी पर्यायसे मुक्ति पाना चाहता है तो उसका प्रधान कर्तव्य है कि वह भूतार्थरूपसे जीवादि नौ पदार्थोंका स्वरूप जानकर पर द्रव्यको लक्ष्य बनानेके स्थानमें यदि अपने ह्यायक स्वभाव आत्माको लक्ष्य बनाये तो नियमसे उसके विकारी पर्यायके स्थानमें अविकारी (स्वभाव) पर्यायकी उत्पत्ति होगी। भगवान् कुन्दकुन्द समयसारमें कहते हैं—

मुदं तु विजाणंतो मुदं चेवप्पयं लहइ जीवो ।

जाणंतो दु असुदं असुदमेवप्पयं लहइ ॥

जो सकल उपाधिसे रहित आत्माको अनुभवता है वह नियमसे शुद्ध आत्माको प्राप्त

होता है और जो निमित्तादिकी उपाधि युक्त (विकारी) आत्माको अनुभवता है वह नियमसे अशुद्ध आत्माको प्राप्त होता है ।

मोक्ष जैनदर्शनके अभ्यास और तदनुरूप आचरणका साक्षान् फल है । जो इसे समझ कर स्वावलम्बी बनता है वही मोक्षका पात्र होता है ।

अभावचतुष्टय

श्री. पं. सूर्यनारायणजी उपाध्याय, जैन-बौद्ध-मीमांसादर्शनाचार्य, एम. ए.

प्राध्यापक दर्शन-विभाग श्री स्या. म. वि. वाराणसी

अभाव क्या है और उसका पदार्थ व्यवस्थामें क्या स्थान है इस तथ्यका निर्देश करते हुए आचार्य समन्तभद्रने युक्त्यनुशासन (कारिका ५८)में उसे वस्तुके धर्मरूपसे स्वीकार करते हुए कहा है—‘भवत्यभावोऽपि च वस्तुधर्मः ।’ इससे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि जिस प्रकार वैशेषिक दर्शनमें अभावको भावरूप पदार्थोंसे भिन्न नीरूपस्वभाव सर्वथा स्वतन्त्र पदार्थ स्वीकार किया है उसप्रकार जैनदर्शन उसे नीरूपस्वभाव स्वतन्त्र पदार्थ स्वीकार नहीं करता । जैनदर्शनमें विवक्षाभेदसे उसका अस्तित्व स्वीकार करनेका यही कारण है । उदाहरण स्वरूप जीवद्रव्यको लीजिए—‘जीव है’ ऐसा कहने पर प्रश्न होता है कि वह किस अपेक्षासे है । उत्तर होगा—स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे है । पुनः प्रश्न होता है कि जिस प्रकार वह स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे है उसी प्रकार क्या वह परद्रव्यादिकी अपेक्षासे भी है तो कहना होगा कि नहीं, परद्रव्यादिकी अपेक्षासे वह नहीं है । इस प्रकार जैसे एक जीव स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे अस्तित्व और परद्रव्यादिकी अपेक्षासे नास्तिरूप सिद्ध होता है वैसे ही लोकमें अपना अपना पृथक् पृथक् स्वतन्त्र अस्तित्व रखनेवाले जितने भी पदार्थ हैं वे भी स्वद्रव्यादिकी अपेक्षासे अस्तित्व हैं और परद्रव्यादिकी अपेक्षासे नास्तिरूप सिद्ध होते हैं । जैनदर्शनमें अभावको भावान्तरस्वभाव स्वीकार करनेका यही कारण है । अनेकान्तका स्वरूपनिर्देश करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र समयसारकी टीकामें कहते हैं—‘तत्र यदेव सन् तदेव असन् ।’ सो उनके इस कथनसे भी उक्त अर्थकी ही पुष्टि होती है । इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य समन्तभद्र आप्तमीमांसामें कहते हैं—

सदेव सर्वं को नेच्छेन् स्वरूपादिचतुष्टयात् ।

असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥

स्पष्ट है कि जैनदर्शनमें पदार्थको एकान्तसे न तो भावरूप ही स्वीकार किया है और न एकान्तसे अभावरूप ही । किन्तु स्वद्रव्यादिकी अपेक्षा भावरूपसे और परद्रव्यादिकी अपेक्षा अभावरूपसे उसकी व्यवस्था की गई है ।

जैनदर्शनमें नीरूपस्वभाव अभाव स्वीकार नहीं है इसका स्पष्ट शब्दोंमें निर्देश करते हुए आचार्य विद्यानन्दि अष्टसहस्री (पृष्ठ ९३)में लिखते हैं—

न हि वयमपि भावादर्थान्तरमेवाभावं संगिरामहे, तस्य नीरूपत्वप्रसंगम् ।

इसी तथ्यको दुहराते हुए आचार्य प्रभाचन्द्र न्यायकुमुदचन्द्र (पृ. ४७५)में लिखते हैं—

यत् सर्वथा तुच्छस्वभावं न तद् वस्तु, यथा गगनेन्दीवरम् । सर्वथा तुच्छस्वभावश्च परैरभ्युपगतोऽभाव इति ।

इस प्रकार जैनदर्शनमें तुच्छस्वभाव अभावको न स्वीकार कर जितने भी सत्स्वरूप पदार्थ हैं वे भावाभावात्मक स्वीकार किये गये हैं । जिस प्रकार जैनदर्शनमें तुच्छस्वभाव अभावको अणुमात्र स्थान नहीं है उसी प्रकार एकान्तसे भावरूप पदार्थको भी स्थान नहीं है, क्योंकि युक्तिके विचार करने पर सर्वथा अभावरूप और सर्वथा भावरूप पदार्थकी सिद्धि नहीं होती ।

प्रत्येक पदार्थ भावाभावरूप कैसे हैं इसकी यह संक्षेपमें मीमांसा है । पदार्थको एकान्तसे भावरूप मानने पर क्या आपत्तियाँ आती हैं और उनका निराकरण करनेके लिए प्रत्येक पदार्थके धर्मरूपसे अभावको कितने प्रकारका मानना इष्ट है इसका निर्देश करते हुए आचार्य समन्तभद्र आममीमांसामें लिखते हैं—

भावैकान्ते पदार्थानामभावानामपह्नुवात् ।

सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥ ९ ॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात् प्रागभावस्य निहवे ।

प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्ततां ब्रजेत् ॥ १० ॥

सर्वात्मकं तदेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे ।

अन्यत्र समवाये न व्यपदिश्येत सर्वथा ॥ ११ ॥

आशय यह है कि यदि पदार्थोंको एकान्तसे भावरूप स्वीकार किया जाता है तो एक तो प्रत्येक पदार्थ सर्वात्मक हो जायगा, दूसरे प्रत्येक कार्य अनादि हो जायगा, तीसरे अनन्त हो जायगा और चौथे किसी पदार्थका कोई निश्चित स्वरूप नहीं बनेगा । आगे यही सिद्ध करके बतलाते हुए वे लिखते हैं—प्रागभावके नहीं मानने पर तो कार्यद्रव्य अनादि हो जायगा, प्रध्वंसाभावके नहीं माननेपर कार्य द्रव्य अनन्तपनेको प्राप्त हो जायगा, अन्यापोहके नहीं मानने पर प्रत्येक पदार्थ सर्वात्मक हो जायगा और अत्यन्ताभावके नहीं मानने पर स्वरूपसांकर्यके प्राप्त होनेसे उसका व्यपदेश करना शक्य नहीं होगा ।

यह आचार्य समन्तभद्रका कथन है । इस परसे दो बातें व्यक्त होती हैं—प्रथम तो यह कि जिसप्रकार प्रत्येक पदार्थ भावरूप है उसी प्रकार अभाव भी उसका धर्म है । दूसरी यह कि एकान्तसे भावरूप पदार्थको मानने पर जो चार आपत्तियाँ उपस्थित होती हैं उनका परिहार

करनेके लिए अभावको चार प्रकारका मानना इष्ट है—प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव और अत्यन्ताभाव।

अब आगे इनके स्वरूपका विचार करना है। आचार्य विद्यानन्दि अष्टसहस्री (पृ १०९) में इनके स्वरूपका विचार करते हुए लिखते हैं—

यदभावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः, यदभावे च कार्यस्य नियता विपत्तिः स प्रध्वंसः, स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोहः, कालत्रयापेक्षाभावोऽत्यन्ताभावः।

आशय यह है कि जिसका अभाव होने पर कार्यकी नियमसे उत्पत्ति होती है वह प्रागभाव है, जिसका अभाव होने पर कार्यका नियमसे नाश होता है वह प्रध्वंसाभाव है, अन्यके स्वभावसे स्वभावकी व्यावृत्ति इतरेतराभाव है और कालत्रयमें जिसका अभाव है वह अत्यन्ताभाव है।

ये चार प्रकारके अभाव हैं। इनके स्वीकार करनेपर जहाँ प्रत्येक द्रव्यकी स्वतन्त्रता परिलक्षित होती है वहाँ प्रत्येक कार्य स्वकालमें होता है यह भी ज्ञात हो जाता है। साधारणतः अन्योन्याभाव और अत्यन्ताभावके स्वरूप पर दृष्टिपात करनेसे ऐसा लगता है कि इन दोनोंमें विशेष अन्तर नहीं है; किन्तु यह बात नहीं है। आप्त्मीमांसाका वसुनन्दिदेवागमवृत्ति (कारिका ११)में बतलाया है कि जो वर्तमानमें उसरूप न हो, किन्तु कालान्तरमें उसरूप हो सके ऐसे पुद्गलोंमें इतरेतराभाव होता है। जैसे कुटमे पटका अभाव इतरेतराभाव है, क्योंकि कुट और पट ये दोनों पुद्गलोंकी पर्याय हैं। जो पुद्गल वर्तमानमें कुटरूप हैं वे कालान्तरमें पटरूपसे परिणमित हो सकते हैं और जो पुद्गल वर्तमानमें पटरूप हैं वे कालान्तरमें कुटरूपसे परिणमित हो सकते हैं, इसलिए इन दोनोंमें इतरेतराभाव है। किन्तु जिसका जिसमें तीनों कालोंमें अभाव हो वह अत्यन्ताभाव है। जैसे जीवरूपसे पुद्गलका अत्यन्ताभाव है, क्योंकि तीनों कालोंमें पुद्गल जीवरूप नहीं परिणम सकता। वह वचन इस प्रकार है—

अथेतयोरभावयोः को विशेष इति चेन् कुटे पटाभाव इतरेतराभावः, कदाचित्कालान्तरे तेन स्वरूपेण भवति, शक्तिरूपेण विद्यमानत्वान्। अत्यन्ताभावः पुनः जीवत्वेन पुद्गलस्याभावः कदाचिदपि तत्तेन स्वरूपेण न भवति।

यहाँ इतरेतराभावको स्वीकार कर यह बतलाया गया है कि प्रत्येक पुद्गलद्रव्यमें वर्तमान पर्यायके समान अतीत और अनागत पर्यायें शक्तिरूपसे विद्यमान रहती हैं और अत्यन्ताभावको स्वीकार कर यह बतलाया गया है कि एक द्रव्यका दूसरे द्रव्यमें किसी भी अपेक्षासे प्रवेश सम्भव नहीं है। कार्य-कारणपरम्परामें जहाँ एक द्रव्यकी विवक्षित पर्यायको अन्य द्रव्यकी विवक्षित पर्यायका कारण कहा गया है वहाँ वह मात्र बाह्य व्याप्तिद्वारा विवक्षित कार्यका ज्ञान करानेके लिए ही कहा गया है, इसलिए उसे उपचार बथन ही जानना चाहिए।

इस प्रकार जैनदर्शनमें अभाव और उसके भेदोंका स्वरूप क्या है तथा उनको स्वीकार करनेसे क्या लाभ है इसका संक्षेपमें विचार किया।

सर्वज्ञता

प्रो. उदयचन्द्रजी जैन एम. ए., दर्शनाचार्य वाराणसी

‘सर्वं जानातीति सर्वज्ञः’ इस व्युत्पत्तिके अनुसार सर्वज्ञ शब्दका अर्थ है सबको जानने-वाला। ‘सर्वज्ञ शब्दमें जो सर्व शब्द है उसका तात्पर्य त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त द्रव्यों और उनकी समस्त पर्यायोंसे है। जो त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त द्रव्यों और उनकी समस्त पर्यायोंको युगपत् हस्तामलकवत् प्रत्यक्ष जानता है वह सर्वज्ञ है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पट्खंडागम प्रकृति-अनुयोगद्वारा (सूत्र ५२)में कहा है—

सइं भयवं उपपण्णणदरिसी....सव्वलोए सव्वजीवे सव्वभावे सम्मं समं जाणदि पस्सदि बिहरदि त्ति ।

इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य कुन्दकुन्द प्रवचनसार (गाथा ४७)में लिखते हैं— जो ज्ञान युगपत् सब आत्मप्रदेशोंसे तात्कालिक और अतात्कालिक विचित्र और विषम सब पदार्थोंको जानता है उस ज्ञानको क्षायिक कहते हैं।

प्रश्न यह है कि जीव नियत स्थान और नियत कालमें स्थित होकर भी त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थोंको कैसे जानता है? यह प्रश्न आचार्योंके सामने भी रहा है। अब इस प्रश्नके समाधानस्वरूप प्रकृतमें द्रव्यके स्वरूपका विचार करना है। आचार्य समन्तभद्र उसके स्वरूपका निर्देश करते हुए आत्ममीमांसामें लिखते हैं—

नयोपनयैकान्तानां त्रिकालानां समुच्चयः ।

अविभ्राड्भावसम्बन्धो द्रव्यमेकमनेकधा ॥

नैगमादि नयों और उपनयोंके विषयभूत भूत, भविष्यत् और वर्तमान कालसम्बन्धी समस्त पर्यायोंके तादात्म्य सम्बन्धरूप जो समुच्चय है उसका नाम द्रव्य है। वह एक होकर भी अनेक है।

इसका आशय यह है कि प्रत्येक द्रव्य वर्तमान पर्यायमात्र न होकर तीनों कालोंकी पर्यायोंका पिण्ड है, इसलिए समप्रभावसे एक द्रव्यके ग्रहण होनेपर तीनों कालोंकी पर्यायोंका ग्रहण हो जाता है। यतः ज्ञानका स्वभाव जानना है, इसलिए वह विवक्षित द्रव्यको समप्रभावसे जानता हुआ उसकी त्रिकालवर्ती समस्त पर्यायोंको जान सकता है यह सिद्ध होता है

अब इस बातका विचार करना है कि वह विवक्षित क्षेत्रमें स्थित होकर भी तीन लोकवर्ती समस्त पदार्थोंको कैसे जानता है? सो इस प्रश्नका समाधान यह है कि जैसे दीपक विवक्षित क्षेत्रमें स्थित होकर भी क्षेत्रान्तरमें स्थित पदार्थोंको प्रकाशता है उसी प्रकार ज्ञान भी स्वक्षेत्रसे भिन्न क्षेत्रमें स्थित पदार्थोंको जानता है इसमें कोई बाधा नहीं आती। अमृतचन्द्र आचार्य देवने पुरुषार्थसिद्धयुपायमें मंगलाचरण करते हुए लिखा है कि वह परम ज्योति (केवलज्ञान)

जयवन्त होओ, जिसमें दर्पणतलके समान समस्त पदार्थमालिका प्रतिभासित होती है। जैसे क्षेत्रान्तरमें स्थित घटादि पदार्थ दर्पणमें प्रतिबिम्बित होते हैं वैसे ही क्षेत्रान्तरमें स्थित घटादि पदार्थ ज्ञानके विषय होते हैं। और यह असिद्ध भी नहीं है, क्योंकि आबाल-गोपाल यह प्रसिद्ध है। अतएव जो ज्ञान करण, क्रम और आवरणसे रहित हो वह तीन लोक और तीन कालवर्ती समस्त पदार्थोंको युगपत् जाने इसमें कोई बाधा नहीं आती।

ज्ञानके दो प्रकार हैं—ज्ञानाकार और ज्ञेयाकार। प्रत्येक ज्ञानका जो ज्ञेयाकाररूप परिणमन होता है उसकी विवक्षा न कर मात्र सामान्यरूपसे ज्ञानके देखने पर वह ज्ञानाकार प्रतीत होता है और ज्ञेयाकाररूप परिणमनकी विवक्षामें वह ज्ञेयाकार प्रतीत होता है। इससे सिद्ध होता है कि केवलज्ञानका जो प्रत्येक समयमें परिणमन है वह तीन लोक और त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेयाकाररूप ही होता है। केवलज्ञान तीन लोक और त्रिकालवर्ती समस्त पदार्थोंको युगपत् जानता है यह जो आगममें कहा है सो उसका भी तात्पर्य यही है। इससे यह ज्ञात हो जाता है कि जिसने पूरी तरहसे अपने आत्माको जान लिया उसने सबको जान लिया। उसीको दूसरे शब्दोंमें यों भी कहा जा सकता है कि जिसने सबको पूरीतरहसे जान लिया उसने अपने आत्माको पूरी तरहसे जान लिया।

जानना ज्ञानकी परिणति है और वह परिणति ज्ञेयाकाररूप होती है, इसलिए अपने आत्माके जाननेमें सबका जानना या सबके जाननेमें अपने आत्माका जानना आ जाता है। समस्त ज्ञेयोंकी अपेक्षा जब उसका व्याख्यान करते हैं तब वह सबका जानना कहलाता है और ज्ञान परिणतिकी अपेक्षा जब उसका व्याख्यान करते हैं तब वह आत्माका जानना कहलाता है। इससे यह भी ज्ञात हो जाता है कि सर्वज्ञ जानता तो सबको है पर वह तन्मय हो कर नहीं जानता। उदाहरणार्थ एक ऐसे दर्पणको लीजिए जिसमें अग्निकी ज्वाला प्रतिबिम्बित हो रही है। आप देखेंगे कि ज्वाला उष्ण है, परन्तु दर्पणगत प्रतिबिम्ब उष्ण नहीं होता। ठीक यही स्वभाव ज्ञानका है। ज्ञानमें समस्त ज्ञेय प्रतिभासित तो होते हैं, पर ज्ञेयोंसे तन्मय न होनेके कारण ज्ञान मात्र उन्हें जानता तो है, तन्मय नहीं होता।

स्वामी समन्तभद्रने केवलज्ञानकी इस महिमाको जानकर सर्वज्ञताकी बड़े ही समर्थ शब्दोंद्वारा सिद्धि की है। वे आपसीमांसा में लिखते हैं—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।

अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

सूक्ष्म (परमाणु आदि) अन्तरित (राम, रावणादि) और दूरवर्ती (सुमेरु आदि) पदार्थ किसी पुरुषके प्रत्यक्ष अवश्य हैं, क्योंकि वे अनुमेय हैं। जो अनुमेय होते हैं वे किसीके प्रत्यक्ष अवश्य होते हैं। जैसे पर्वतमें अग्निको हम अनुमानसे जानते हैं, किन्तु वह किसीके प्रत्यक्ष भी है। इससे सिद्ध होता है कि जो पदार्थ किसीके अनुमानके विषय होते हैं वे

किसीके प्रत्यक्ष अवश्य होते हैं। यतः सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती पदार्थ अनुमानसे जाने जाते हैं, अतः उन्हें प्रत्यक्षसे जाननेवाला भी कोई होना चाहिए। और जो उन्हें प्रत्यक्षसे जानता है वही सर्वज्ञ है।

नियम यह है कि अनुमानज्ञान व्याप्तिज्ञानपूर्वक होता है और व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्षज्ञान-पूर्वक होता है, क्योंकि लिंग और लिंगीका कहीं पर प्रत्यक्ष ज्ञान होनेपर ही अन्यत्र व्याप्ति ज्ञानके बलसे अनुमान ज्ञानकी प्रवृत्ति होती है। इसके बिना अनुमान ज्ञानकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती। यतः सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती पदार्थ अनुमेय हैं, अतः वे किसीके प्रत्यक्ष भी हैं यह सिद्ध होता है और जिसके वे प्रत्यक्ष हैं वही सर्वज्ञ है यह सिद्ध होता है।

इस प्रकार उक्त अनुमान प्रमाणके बलसे सर्वज्ञकी मिद्धि हो जाने पर भी यह विचारणीय हो जाता है कि सर्वज्ञ कौन हो सकता है? आचार्य समन्तभद्रके सामने भी यह प्रश्न था। उन्होंने इसका समाधान करते हुए बतलाया है कि जिसके अज्ञानादि दोषोंके साथ उनके निमित्त रूप ज्ञानावरणादि कर्म दूर हो गये हैं वह निर्दोष और निरावरण होनेसे सर्वज्ञ है, क्योंकि प्रत्येक जीव केवलज्ञानस्वभाव है, फिर भी संसारी जीवके अनादि कालसे अज्ञानादि दोष और ज्ञानावरणादि कर्मों का सद्भाव पाया जाता है। किन्तु जब उक्त प्रकारके अन्तरंग और बहिरंग दोनों प्रकारके मलोंका क्षय हो जाता है तब त्रिकाल और त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थोंको जाननेमें समर्थ केवलज्ञान प्रगट हो जाता है।

अब प्रश्न यह है कि क्या किसी आत्मामें सम्पूर्ण दोषों और आवरणोंकी सर्वथा हानि सम्भव है? इसके उत्तरमें आचार्य समन्तभद्र कहते हैं कि किसी आत्मामें दोष (अज्ञान, राग, द्वेष और मोह) तथा आवरण (ज्ञानावरणादि कर्म)की पूर्ण हानि सम्भव है, क्योंकि दोष और आवरणकी हानिमें अतिशय देखा जाता है। किसीमें इनकी कम हानि देखा जाती है। दूसरेमें उससे अधिक और तीसरेमें उससे भी अधिक हानि देखी जाती है। इस प्रकार उत्तरोत्तर हानिमें प्रकर्ष देखा जाता है। अतः कोई ऐसा पुरुष भा होना चाहिए जिसमें दोष और आवरणकी हानिका परम प्रकर्ष हो अर्थात् सम्पूर्ण हानि हो। जिस प्रकार सोनेको अग्निमें तपाने पर उसमें विद्यमान अशुद्धता आदि दोष और मलकी हानि होकर वह पूर्ण शुद्ध हो जाता है उसीप्रकार आत्मध्यानरूपी अग्निके द्वारा द्रव्यकर्म और भावकर्मरूपी मलके नष्ट हो जाने पर आत्मा शुद्ध होकर उसके अनन्त ज्ञान, अनन्त दर्शन, अनन्त सुख और अनन्त वीर्य आदि स्वाभाविक गुण पूर्णरूपसे प्रगट हो जाते हैं। तात्पर्य यह है कि यह आत्मा अज्ञानादि दोष और चार घाति कर्मोंका अभावकर सर्वज्ञ और वीतराग हो जाता है। आचार्य समन्तभद्र इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आपसीमांसामें लिखते हैं—

दोषावरणयोर्हानिर्निशेषास्त्यतिशयानात् ।

कचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥४॥

इस प्रकार किसी आत्मामें दोष और आवरणकी पूर्ण हानिकी सिद्धिपूर्वक सर्वज्ञताकी सिद्धि होने पर यह प्रश्न होता है कि अमुक आत्मामें दोष आवरणकी पूर्ण हानि हो गई यह कैसे समझा जाय ? इसके उत्तरमें आचार्य समन्तभद्र उसी आत्मामीमांसामें लिखते हैं कि जिसके उपदिष्ट वचनोंमें युक्ति और शास्त्रसे बाधा न आवे, समझो वह निर्दोष है। तथा अमुकका वचन युक्ति और शास्त्रसे अविरोधी है यह प्रमाणकी कसौटी पर कसनेसे जाना जा सकता है। स्पष्ट है कि भगवान् अरिहन्त परमेष्ठिके वचनोंमें युक्ति और शास्त्रसे बाधा नहीं आती। इससे ज्ञात होता है कि वे निर्दोष हैं और जो पूर्ण निर्दोष होता है वह सर्वज्ञ होता ही है। उनका वह वचन इस प्रकार है—

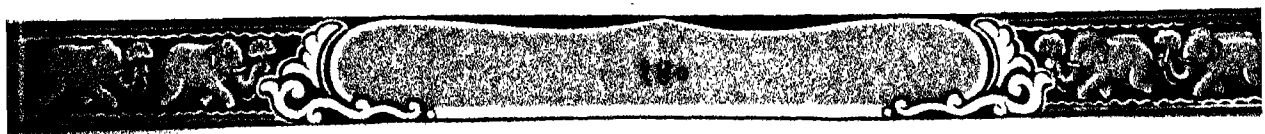
स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्।

अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥६॥

उक्त श्लोकमें 'युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्' हेतुसे निर्दोषताकी सिद्धि की गई है और समस्त अरिहन्त परमेष्ठियोंको युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् होनेसे निर्दोष सिद्ध किया गया है। उनके वचन युक्ति और शास्त्रसे अविरोधी इसलिए हैं कि उनके द्वारा प्रतिपादित तत्त्वोंमें प्रमाणसे कोई बाधा नहीं आती है।

सर्वज्ञता जैनधर्मका प्राण है। आगम और अनुभवसे तो उसकी सिद्धि होती ही है। आचार्य समन्तभद्रने युक्तिसे भी सर्वज्ञताको सिद्ध कर दिया है। साथ ही उनके परवर्ती अकलंक, विद्यानन्दि, प्रभाचन्द्र और अनन्तवर्ष आदि जितने भी दार्शनिक आचार्य हुए हैं उन्होंने भी दृढ़ताके साथ उसका समर्थन किया है।

सर्वज्ञ है और वह तीन लोक और त्रिकालवर्ती समस्त ज्ञेयोंको युगपत् जानता है यह उक्त कथनका सार है। वह वर्तमान और अतीतको पूरी तरहसे जानता है और भविष्यको अनिश्चितरूपसे जानता है ऐसा कथन करनेवालोंने वास्तवमें सर्वज्ञको ही स्वीकार नहीं किया। और जो सर्वज्ञको स्वीकार नहीं करता वह अपने आत्माके अस्तित्वको कैसे स्वीकार कर सकता है ? आचार्य वीरसेनने धवला पुस्तक १३ में आत्मा पाँच ज्ञानस्वभाव है कि केवलज्ञान-स्वभाव है यह प्रश्न उठाकर उसका समाधान करते हुए लिखा है कि वह केवलज्ञानस्वभाव है। सो उनके इस कथनका यह तात्पर्य है कि जिस आत्मामें ज्ञानकी स्वभाव पर्याय प्रगट हो जाती है उसे अज्ञात ऐसा कुछ भी नहीं रहता। वह अतीत और वर्तमानके समान भविष्यको भी समप्रभावसे जानता है।

निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध

श्री लालचन्द अमरचन्दजी मोदी राजकोट

आत्माका परपदार्थके साथ भले ही कर्ता-कर्म सम्बन्ध न हो, परन्तु निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध तो है न ? ऐसा प्रश्न भी उत्पन्न होता है ।

व्याप्य-व्यापकभावसे आत्मा परपदार्थका कर्ता हो तो तन्मयपनेका प्रसंग आता है और जो निमित्त-नैमित्तिकभावसे परपदार्थका कर्ता बने तो नित्यकर्तृत्वका दोष आता है, इसलिए निमित्तकर्ता भी नहीं है ।

आत्मा जब स्वयं ज्ञातास्वभावसे च्युत होता है तब रागादि विकारभावरूप परिणमता है । उस समय उस नैमित्तिकरूप रागको स्वस्वभावका आश्रय नहीं है, किन्तु कर्म आदि परपदार्थका आश्रय होता है । इसलिए जिसके आश्रयसे-लक्ष्यसे विकार होता है उस पदार्थको निमित्त कहनेमें आता है । (प्रत्येक परपदार्थमें स्वभावसे तो ज्ञेयपना है ।) रागादि विकार स्वभावको भूलनेसे उत्पन्न होता है ऐसा न मानकर कर्मके उदयसे विकार होता है ऐसा माननेवाला निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धको भी जानता नहीं, इसलिए उसे आसन्न-बन्धका भी यथार्थ ज्ञान हो सकता नहीं ।

रागादि विकारकी उत्पत्ति कैसे होती है इसकी ही जिसे खबर नहीं है उसे उसकी उत्पत्ति कैसे नहीं होती इसकी खबर कहाँसे हो सकती है । इसलिए सर्व प्रथम रागकी उत्पत्तिका यथार्थ कारण क्या है उसे जाननेके लिए एक दृष्टान्त देते हैं—

बम्बई नगरीमें एक धनाढ्य कुटुम्ब रहता था । उस सेठका पुत्र परदेशमें व्यापार करता था । जिस शहरमें व्यापार करता था, उसी शहरमें उसके पिताका मित्र भी रहता था । उसने एकवार बम्बईमें रहनेवाले अपने मित्र सेठके नाम पत्र लिखा कि मुझे पचास हजार रुपयोंकी आवश्यकता है सो आप मेरे पास जो जबाहरात और गहने हैं उन्हें गिरवी रखकर रुपया देनेके लिए यहाँ रहनेवाले अपने पुत्रको पत्र लिखनेकी कृपा करना, जिससे वह रकम मुझे यहाँसे मिल जाय ।

उक्त पत्र बम्बईके सेठके पास आनेपर सेठने परदेशमें रहनेवाले अपने पुत्रको लिखा कि मेरा एक मित्र सेठ.....वहाँ रहता है । उसे काम चलानेके लिए रुपयोंकी आवश्यकता है । सो उसके पाससे जबाहरात और गहने गिरवी रखकर उसके पेदे पचास हजार रुपया व्याज पर दे देना ।

पिताजीकी तरफसे आये हुए इस पत्रको पुत्रने उतावलीसे पढ़ा । कारण कि उसका सिनेमा देखनेके लिए जानेका समय हो गया था । इसलिए उसने उतावलीमें पत्रका पूर्वार्ध न पढ़कर मात्र उत्तरार्ध पढ़ा और गहने गिरवी रखे बिना पचास हजार रुपया दे दिये ।

कारण कि रुपया दे देनेके लिए उत्तरार्धमें लिखा था । परन्तु गहने गिरवी रखकर देना' पूर्वार्धका यह अंश पढ़ा नहीं था ।

इसके बाद छह महीना हुए होंगे कि वह आर्थिक दृष्टिसे कमजोर पड़ गया, उसकी पीढ़ी भी बन्द हो गई । तब रुपया देनेवाले सेठके पुत्रको खबर लगी कि पिताजीका मित्र तो कमजोर हो गया और अपना रुपया गया । यह खबर मिलते ही उसने बम्बई अपने पिताको पत्र लिखा कि आपके लिखनेसे जिसे पचास हजार रुपया दिया था वह आपका मित्र आर्थिक दृष्टिसे कमजोर हो गया है और अपना रुपया भी जोखममें आ गया है, कदाचित् बट्टेखाते डालना पड़े ऐसी स्थिति उत्पन्न हो गई है; इसलिए अब क्या करना ? इस मतलबका पत्र बम्बईके सेठको मिला । पत्रके मिलने पर पढ़कर उसने विचार किया कि भाई ऐसा कैसे लिखता है । मैंने तो जवाहरात और गहने गिरवी रखकर उसे रुपया देनेको लिखा था । सेठजीने तत्काल परदेश अपने पुत्रको पत्र लिखा कि मेरा पहला पत्र पढ़ो । उसमें मैंने यह वाक्य लिखा है—“जवाहरात और गहने गिरवी रखकर उसके पेटे मेरे मित्रको पचास हजार रुपया देना ।” तब पुत्रने उक्त वाक्यवाला पत्र फायलमेंसे निकाल कर पढ़ा । पत्रके पढ़ते ही तत्काल अपनी भूल दिखाई दी कि उतावलोंमें पत्र अधूरा पढ़ा था । अल्प विराम तकका पूर्वार्ध पढ़ा नहीं और उत्तरार्धका अधूरा वाक्य पढ़ा । पढ़नेमें भूल हो गई, इससे ऐसा हो गया । जो बराबर पूरा वाक्य पढ़ा होता तो ऐसा नहीं होता ।

यह उदाहरण है । इस परसे जो सिद्धान्त फलित होता है वह इस प्रकार है—

सर्वज्ञ वीतराग परमात्माकी वाणीमें ऐसा आया है कि जब जीव अपने ज्ञायक स्वभावको भूलता है—स्वभावसे च्युत होता है तभी वह रागादि विकाररूपसे परिणमता है । उस समय उसका लक्ष्य जिस परपदार्थके ऊपर होता है उसे निमित्त कहा जाता है और रागादिको नैमित्तिक कहा जाता है ।

तथापि अज्ञानी जीव भगवानकी वाणीके ‘स्वभावको भूलनेसे राग होता है’ इस पूर्वार्धको न पढ़कर ‘कर्मके उदयसे राग होता है’ ऐसा मानकर एकान्त कर्मके ऊपर रागके कर्तापनेका दोष मढ़ता है । किन्तु भगवानकी वाणीमें आया हुआ ‘कर्मके उदयसे राग होता है’ यह उत्तरार्ध कथन व्यवहारनयका वचन है । तथापि अज्ञानी जीव एकान्तमें व्यवहारनयके कथनको ग्रहणकर अशुद्ध उपादानरूप निश्चयनयके कथनको छोड़ देता है ।

उपादानका कथन यथार्थ है और यथार्थका नाम निश्चय है । निमित्तप्रधान कथन उपचार है और उपचारका नाम व्यवहार है ।

इसलिए कर्म-निमित्तके पक्षपाती जीव श्री समयसारजी शास्त्रकी गाथा ३७८-३७९ का आधार देकर कहते हैं कि देखो, इसमें लिखा है कि “जो पर द्रव्य आत्माके रागादिका निमित्त है उसी पर द्रव्यके द्वारा ही शुद्ध स्वभावसे च्युत होता हुआ रागादिरूपसे परिणमाया

जाता है।" यद्यपि पूर्वोक्त शास्त्रवचनमें सुस्पष्ट शब्दोंमें कहा है कि "शुद्ध स्वभावसे च्युत होता हुआ ही" सो इसका तात्पर्य यह है कि जब आत्मा स्वतन्त्रपने स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होता है तभी परद्रव्य द्वारा रागादिरूपसे परिणमया जाता है। इसलिए इस गाथा-वचनसे ही ऐसा सिद्ध होता है कि जब जीव स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होकर रागादि नैमित्तिक भावरूपसे परिणमता है उस समय रागका जो लक्ष्य होता है ऐसे पर द्रव्यपर रागके निमित्त कर्तापनेका आरोप आता है। इससे यह फलित हुआ कि कर्मके उदयसे राग होता नहीं, परन्तु जब जीव स्वयं शुद्ध स्वभावसे च्युत होता है तब राग होता है।

आत्माका स्वभावदृष्टिसे परपदार्थके साथ निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धका अभाव होते हुए जो स्वभावको भूला है उसीको एक समय पुरता निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्ध होता है, अतः आस्रव-बन्ध होता है। और उस आस्रव-बन्धरूप निमित्त-नैमित्तिकसम्बन्धका निरोध-अभाव होते ही संवर, निर्जरा, मोक्ष उत्पन्न होता है।

इसलिए आत्माको स्वभावदृष्टिसे देखनेपर निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध नहीं है। परन्तु स्वयंको जानते हुए अपनेमें ज्ञाता-ज्ञेय ऐसा सम्बन्ध चालू रहते हुए पर पदार्थोंके साथ भी ज्ञाता-ज्ञेयपना घटित होता है। स्व-परप्रकाशक स्वभावमें कर्ता-कर्म या निमित्त-नैमित्तिक सम्बन्ध नहीं है।

उपादान-निमित्तविचार

श्री 'युगल'जी, एम.ए., साहित्यरत्न, कोटा

उपादान और निमित्त वस्तुतः किसी एक या पृथक्-पृथक् पदार्थोंके कोई स्थायी नाम नहीं हैं, किन्तु अभिप्राय विशेषसे प्रदत्त दो संज्ञाएँ हैं। विश्वके सभी पदार्थोंपर यह नियम लागू होता है। विश्वके सभी पदार्थ अपनी अपनी स्वाधीन सीमाके अन्तर्गत रहते हुए भी परस्पर पृथक् पृथक् निमित्त-उपादानभावकी सहज शृंखलामें आबद्ध हैं। यथा—

अगन्तर पूर्व पर्याय विशिष्ट प्रत्येक द्रव्यको उपादान कहते हैं (अष्टसहस्री टिप्पण पृ. २१४) और उपादानसे होनेवाले कार्योंके साथ उससे भिन्न एक या एकसे अधिक अन्य जिन पदार्थोंकी बाह्य व्याप्ति होती है उन्हें निमित्त कहते हैं। तात्पर्य यह है कि विवक्षित कार्यके साथ जिसकी अन्तर्व्याप्ति होती है उसकी उपादान संज्ञा है और जिसकी बाह्य व्याप्ति होती है उसमें निमित्त व्यवहार होता है (समयसार गाथा ८४ आत्मख्याति टीका)। ऐसा वस्तुस्वभाव है कि प्रत्येक कार्यमें बाह्य आभ्यन्तर उपाधिकी समप्रता होती है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य समन्तभद्र स्वयम्भूस्तोत्रमें कहते हैं—

बाह्यतरोपाधिसमप्रतेयं कार्येषु ते द्रव्यगतः स्वभावः ।

नैवान्यथा मोक्षविधिश्च पुंसां तेनाभिवन्द्यस्वमृषिर्बुधानाम् ॥६०॥

कार्योमें जो यह बाह्य और आभ्यन्तर उपाधिकी समप्रता है वह आपके मतमें द्रव्यगत स्वभाव है । इसे यदि द्रव्यगत स्वभाव नहीं माना जाय तो जीवोको मोक्षविधि नहीं बनती । ऐसे अपूर्व तत्त्वका उद्घाटन करनेके कारण ही ऋषि अवस्थाको प्राप्त हुए आप बुधजनोंके द्वारा अभिवन्द्य हैं ॥ ६० ॥

यह कार्य-कारणपरम्पराके अनुरूप वस्तुव्यवस्था है । आगे इसी विषयको उदाहरण देकर स्पष्ट करते हैं । जब कोई छात्र अध्ययन करता है तो कभी विशिष्ट क्रियायुक्त दूसरा व्यक्ति (जिसे लोकमें अध्यापक कहते हैं) पुस्तक और प्रकाश आदिका उसे सानिध्य होता है और कभी इनमेंसे किसी एकका और प्रदीप आदि अन्य किसीका सानिध्य होता है । यहाँ छात्रका अध्ययन यह कार्य है जो उसके ज्ञानगुणकी विशिष्ट अवस्था (पर्याय) है, इसलिए विवक्षित योग्यतासम्पन्न वह ज्ञानगुण उस कार्यका उपादान है, क्योंकि अध्ययनरूप कार्यकी विवक्षित योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुणके साथ अन्तर्व्याप्त है तथा विशिष्ट क्रियायुक्त दूसरा व्यक्ति आदि निमित्त हैं, क्योंकि अध्ययनरूप कार्यकी उन विशिष्ट क्रियायुक्त मनुष्य आदिके साथ बाह्य व्याप्ति है ।

अब प्रकृतमें विचार यह करना है कि यह जो छात्रका अध्ययनकार्य हुआ है उसका यथार्थ कारण क्या है ? विशिष्ट क्रियायुक्त मनुष्य तो उसका यथार्थ कारण हो नहीं सकता, क्योंकि उसके अभावमें भी अध्ययन देखा जाता है या उसके सद्भावमें भी अध्ययनरूप कार्य नहीं देखा जाता । यही बात प्रकाश आदि पर भी लागू होती है । इतना अवश्य है कि जब जब छात्र अध्ययन करता है तब तब इन सबका या इनमेंसे किसी एकका सानिध्य अवश्य होता है । यही कारण है कि कार्य-कारणपरम्पराके विशारदोंने विवक्षित कार्यमें विशिष्ट अवस्थायुक्त बाह्य सामग्रीके सद्भावको स्वीकार करके भी उसे यथार्थ कारण नहीं कहा । किन्तु ऐसा अनियम विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण पर लागू नहीं होता, क्योंकि यदि उस छात्रको विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण प्राप्त न हो तो विशिष्ट क्रियायुक्त इतर मनुष्य आदिका सानिध्य होने पर भी उसका अध्ययन कार्य सम्पन्न नहीं हो सकता, इसलिए मानना होगा कि उस छात्रके अध्ययनरूप कार्यका विशिष्ट योग्यतासम्पन्न ज्ञानगुण ही यथार्थ कारण है, अन्य नहीं ।

यहाँ कोई तर्क करेगा कि यद्यपि हम यह मान लेते हैं कि कार्यकी उत्पत्तिमें उपादान कारणका होना आवश्यक है, क्योंकि वह स्वयं कार्यरूप परिणत होता है और हम लिए उसे यथार्थ कारण कहना भी संगत है । पर बाह्य सामग्रीके (जिसमें निमित्तका व्यवहार होता है) न होने पर भी तो कार्य नहीं होता, इसलिए जिस बाह्य सामग्रीके सद्भावमें उपादानरूप

अन्य द्रव्यमें विवक्षित कार्य हुआ है उसे भी तो यथार्थ कारण कहना चाहिए। उसे यथार्थ कारण माननेमें हिचक कैसी ?

समाधान यह है कि जिस बाह्य सामग्रीके सद्भावमें विवक्षित कार्य होता है वह स्वयं तो उस कार्यरूप व्यापार करता नहीं। किन्तु जब अन्य द्रव्यमें विवक्षित कार्य होता है तब उससे भिन्न बाह्य सामग्री अपना दूसरा कार्य करती है। जैसे जब छात्र श्रवण कार्य करता है तब अध्यापक सुनानेकी इच्छा तथा वचन और कायगत चेष्टा करता है। ऐसा तो है नहीं कि छात्र और अध्यापक दोनों ही मिलकर एक द्रव्यगत श्रवणरूप व्यापारमें उपयुक्त होते हों। यही कारण है कि प्रकृतमें अध्यापकके सुनानेकी इच्छा आदिको यथार्थ कारण न कह कर निमित्त (उपचरित) कारण कहा है। विवक्षित बाह्य सामग्रीके सद्भावमें या उसे लक्ष्य कर वह कार्य हुआ इसलिए तो उसे निमित्तरूपसे कारण कहा गया पर वह स्वयं उस कार्यरूप परिणत नहीं हुआ, इसलिए उसमें वह कारणता उपचरित मानी गई। इसीका नाम असद्भूत व्यवहार है। विवक्षित कार्य होते समय ऐसा व्यवहार तो अवश्य होता है पर वह निश्चयस्वरूप (उपादान-उपादेयरूप) न होनेके कारण असद्भूत ही होता है।

अब प्रश्न यह है कि यह व्यवहार असद्भूत ही सही पर यदि ऐसा व्यवहार न हो तो क्या निश्चयस्वरूप उपादान कारण उपादेयरूप (कार्यरूप) परिणत हो सकता है। यदि नहीं, तो ऐसे व्यवहारको भी यथार्थ कारण क्यों नहीं माना जाता। उदाहरणार्थ माना कि समुद्र गवयं लहररूप परिणत होता है। किन्तु उसका यह कार्य विशिष्ट वायुका योग मिलने पर ही होता है। जब जब समुद्रको विशिष्ट वायुका योग मिलता है तब तब समुद्र तरंग-रूपसे परिणत होता है और जब वायुका योग नहीं मिलता तब उसका तरंगरूप कार्य भी नहीं देखा जाता। अतः कार्यकी उत्पत्तिमें जैसे उपादानका होना आवश्यक है उसी प्रकार निमित्तका योग मिलना भी आवश्यक है। इसलिए जैसे यह माना जाता है कि यदि उपादान कारण न हो तो कार्य नहीं होता वैसे यह मानना भी उपयुक्त है कि यदि निमित्त कारण न मिले तो भी कार्य नहीं होता। इसलिए जिसप्रकार कार्यकी उत्पत्तिमें उपादान कारण मुख्य है उसीप्रकार उसमें निमित्त कारणको भी मुख्यता मिलनी चाहिए। कार्यमें दोनोंकी मुख्यता है इस विषयको स्पष्ट करते हुए श्री हरिवंशपुराणमें कहा है—

सर्वेषामेव भावानां परिणामादिवृत्तयः ।

स्वान्तर्बहिःनिमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते समन्ततः ॥सर्ग ७ श्लो. ५॥

सभी पदार्थोंके परिणाम आदि वृत्तियाँ अपने अन्तरंग निमित्त (उपादान) और बहिरंग निमित्तोंसे सब प्रकारसे प्रवर्तित होती हैं ॥५-५॥

तात्पर्य यह है कि कोई कार्य हो और उसका निमित्त न हो ऐसा तो है नहीं। अतएव प्रत्येक कार्यकी उत्पत्ति आभ्यन्तर और बाह्य दोनों प्रकारके कारणोंसे माननी चाहिए।

यदि इनमेंसे एक भी कारण न हो तो कार्यकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। जैसे समुद्रमें जल तो है पर उसे जब तक वायुका योग नहीं मिलता तब तक तरंगें नहीं उठतीं। या वायुका योग तो है पर शीतका योग पाकर समुद्रका जल यदि बर्फ बन गया है तो भी तरंगें नहीं उठतीं। स्पष्ट है कि प्रत्येक कार्य तभी होता है जब दोनों कारणोंका योग होता है, किसी एकके अभावमें नहीं, अतः प्रत्येक कार्यके प्रति दोनों कारणोंकी मुख्यता है, किसी एककी नहीं।

समाधान यह है कि प्रत्येक कार्य प्रत्येक द्रव्यकी एक पर्याय है, अतः जैन सिद्धान्तके नियमानुसार जिस द्रव्यकी जो पर्याय होती है वह उसीका कार्य होता है। तत्त्वार्थसूत्रमें इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर 'उत्पाद-व्यय-धौव्ययुक्तं सत् ॥२९॥ सद्द्रव्यलक्षणम् ॥३०॥' इन सूत्रोंकी रचना हुई है। इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर आचार्य कुन्दकुन्दप्रवचनसारमें कहते हैं—

अपरिच्युतसहावेणुत्पाद-व्यय-ध्रुवत्वसंयुतं ।

गुणं च सपञ्जायं तं द्रव्यं ति वुच्यन्ति ॥

जो अपने स्वभावको न छोड़कर उत्पाद-व्यय-ध्रुवत्वसे संयुक्त है तथा गुण-पर्यायवाला है उसे द्रव्य कहते हैं ॥

यह प्रत्येक द्रव्यका स्वरूप है। इसके अनुसार प्रत्येक द्रव्यका कार्य उसकी पर्यायरूप ही होता है, अन्य द्रव्यकी पर्यायरूप नहीं। अतः प्रत्येक कार्यकी उत्पत्तिमें जिनके साथ उसकी बाह्य व्याप्ति है ऐसे अन्य एक या एकसे अधिक द्रव्योंकी पर्यायोंमें निमित्त व्यवहार होने पर भी यथार्थमें उनसे उस कार्यकी उत्पत्ति नहीं होती यह सिद्ध होता है। स्वामी समन्तभद्रने इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर यह वचन कहा है कि 'सब कार्योंमें बाह्य और आभ्यन्तर उपाधिकी समप्रता होती है यह द्रव्यगत स्वभाव है।' यहाँ आचार्य समन्तभद्रके इसे द्रव्यगत स्वभाव कहनेका आशय यह है कि प्रत्येक द्रव्य प्रत्येक समयमें परिणमनशील है। अतः उसका प्रत्येक समयमें स्वभावरूप या विभावरूप कोई न कोई परिणाम अवश्य होता है। ऐसा तो है नहीं कि द्रव्यके परिणमनशील होने पर भी जिस समय निमित्त नहीं मिलते उस समय उसका परिणाम रुक जाता हो, उत्पाद-व्ययके सिद्धान्तानुसार द्रव्य प्रत्येक समयमें परिणमन भी करता है और प्रत्येक समयमें जब जब एक परिणामका व्यय करके जिस दूसरे परिणामको वह उत्पन्न करता है तब तब उस परिणामके साथ उसकी अन्तर्व्याप्ति भी रहती है। यह अन्तर्व्याप्तिका नियम है। बाह्य व्याप्तिका नियम भी इसी प्रकार है। अर्थात् प्रत्येक द्रव्यका प्रत्येक समयमें जब जब परिणमनरूप जो कार्य होता है तब तब अन्य एक या एकसे अधिक दो आदि द्रव्योंकी जिन पर्यायोंके साथ उस कार्यकी बाह्य व्याप्ति होती है वे पर्याय भी उस समय अवश्य होती हैं। कार्यके साथ अन्तर्व्याप्ति और बाह्य व्याप्तिके स्वीकार करनेका यही तात्पर्य है। इन दोनोंके एक कालमें होनेका निश्चय है और यह तभी बन सकता है जब इसे द्रव्यगत स्वभाव स्वीकार किया जाय। इसलिए किसी एक द्रव्यका कार्य उससे भिन्न दूसरे

द्रव्यसे होता है यह तो त्रिकालमें माना नहीं जा सकता। यही कारण है कि प्रत्येक द्रव्यके प्रत्येक कार्यमें असद्भूत व्यवहारनयसे निमित्तको स्वीकार करके भी उसे उपचरित कारण ही स्वीकार किया है, यथार्थ कारण नहीं।

अब प्रश्न यह है कि यह तो आवाल-वृद्ध प्रत्येक व्यक्तिको स्पष्ट प्रतिभासित होता है कि बाह्य सामग्रीका योग मिलने पर कार्य अवश्य होता है और नहीं मिलने पर नहीं होता। जैसे मिट्टीको कुम्भकार आदिका योग मिलने पर घट अवश्य बनता है और ऐसा योग नहीं मिलने पर नहीं बनता। ऐसी सब मिट्टी समान है जिसमेंसे किसी भी मिट्टीसे कभी भी घट बनाया जा सकता है। किन्तु मिट्टीमें घटके लिए व्यापार करते हुए यदि कुम्भकार अपना व्यापार रोक देता है तो वह घट बननेका कार्य अधूरा रह जाता है और यदि उस मिट्टीमें घट बनानेके अनुरूप वह व्यापार करता रहता है तो उसमेंसे घट कार्य भी निष्पन्न हो जाता है, अतः घटके साथ मिट्टीकी अन्तर्व्याप्तिके रहने पर भी जिस एक या एकसे अधिक कारणोंके साथ उसकी (घटकी) बाह्य व्याप्ति है उसे कुम्भकार आदिके व्यापारको ही कारण रूपसे प्रमुखता मिलनी चाहिए। यथार्थमें कार्यकी उत्पादक बाह्य सामग्री ही होती है, उपादान सामग्री नहीं। उपादानका ग्रहण तो केवल इसलिए किया जाता है कि कार्यकी उत्पत्ति उसमें होती है। उसके ग्रहणका यह तात्पर्य नहीं कि वह अपने कार्यको भ्रंय करता है।

यह भी एक प्रश्न है। समाधान यह है कि प्रश्नकर्ताने वस्तुतः उपादान और निमित्तके यथार्थ अर्थको न समझ कर ही यह प्रश्न किया है। हम आगमके अनुसार यह पूर्वमें ही लिख आये हैं कि जिसमें उत्तर कालमें विवक्षित कार्य होता है मात्र उसका नाम उपादान नहीं है। किन्तु विवक्षित कार्यके पूर्व समयमें स्थित विशिष्ट पर्याययुक्त द्रव्यका नाम उपादान कारण है। अब विचार कीजिए कि जिस मिट्टीसे उत्तर कालमें घट बननेवाला है वह खेतमें पड़ी हुई मिट्टी क्या घटका उपादान कारण है। उपादानके उक्त लक्षणके अनुसार यदि वह वास्तवमें घटका उपादान है तो अगले समयमें ही उससे घट कार्य हो जाना चाहिए। परन्तु ऐसा तो होता नहीं। किन्तु मध्यके कालमें असंख्यात पर्याये (कार्य) होनेके बाद ही उससे घट कार्य निष्पन्न होता है। अतः जिस समयमें उससे घट कार्य निष्पन्न हुआ उसके अनुसार पूर्व समयमें ही उसे घटका उपादान मानना युक्ति और आगम दोनोंसे सम्मत है। केवल अपनी तर्कणाके आधार पर जिस मिट्टीसे घट बना उसके समान प्रतीत होनेवाली सब मिट्टीको घटका उपादान कारण मानना उचित नहीं है।

यह तो उपादानका विचार है। अब निमित्तका विचार कीजिए। कुम्भकार विवक्षित मिट्टीसे घट बनाना चाहता है। उसके लिए वह व्यापार भी करता है। किन्तु प्रथम समयमें वह मिट्टी घट नहीं बनती। दूसरे समयमें भी वह घट नहीं बनती। कुम्भकारका व्यापार घट बनानेके लिए बराबर चालू है पर उसके घट पर्यायके लिए व्यापार करने पर भी असंख्यात समय तक वह मिट्टी घट नहीं बनती। घट उत्पन्न करनेके लिए कुम्भकार कितना ही जोर

कानजीश्यामि-अभिनन्दन ग्रंथ

(बल) क्यों न लगावे तथापि मिट्टीसे घट पर्याय तक होनेवाली अपनी सब पर्यायोंमेंसे गुजरनेके पहले वह मिट्टी घट नहीं बनती। इस कालमें कुम्भकारका जितना भी व्यापार है वह सब एकमात्र घट बनानेके लिए हो रहा है फिर भी वह मिट्टी नियत पर्यायोंमेंसे जानेके पूर्व घट नहीं बन रहा है। इसका क्या कारण है? कारण स्पष्ट है। बात यह है कि जिस प्रकार मिट्टीके बाद घट तक होनेवाली सब पर्यायोंमेंसे गुजरना उसका सुनिश्चित है उसी प्रकार कुम्भकारका उन पर्यायोंके लिए व्यापार करना भी सुनिश्चित है। न तो मिट्टी अपनी पर्यायोंको आगे-पीछे कर सकती है और न कुम्भकार ही अपने व्यापारके क्रमको बदल सकता है। जिस प्रकारके व्यापारको वह खेतसे मिट्टी लाते समय करता है उस प्रकारके व्यापारको वह घट पर्यायकी निष्पत्तिके समय नहीं करता। और जिस प्रकारके व्यापारको वह घट निष्पत्तिके समय करता है उस प्रकारके व्यापारको वह खेतसे मिट्टी लाते समय नहीं करता। इसका अर्थ हुआ कि खेतसे मिट्टी लानेके समयसे लेकर उसके घट बनने तकके जितने कार्य हैं, कुम्भकारके व्यापार भी उतने ही प्रकारके हैं और इन दोनों प्रकारके व्यापारोंका परस्पर योग है। एकके होने पर दूसरा उसके अनुरूप होता ही है। इसमें फेर-बदल कोई कर नहीं सकता। इसी तथ्यको ध्यानमें रख कर भट्टकलंकदेवने अष्टशतीमें यह वचन कहा है—

तादृशी जायते बुद्धिः व्यवसायश्च तादृशः ।

सहायाः तादृशाः सन्ति यादृशा भवितव्यता ॥

भवितव्यता अर्थात् जिस कालमें जिस द्रव्यसे जैसा कार्य होना होता है वसी ही मनुष्यकी बुद्धि होती है, पुरुषार्थ भी वैसा ही होता है और सहायक भी वैसे ही मिलते हैं।

यहाँ भट्टकलंकदेव भवितव्यको प्रधानता दे रहे हैं। मनुष्यकी बुद्धि, उसके पुरुषार्थ और अन्य सहायकोंको नहीं। ऐसा क्यों, जब कि कार्यकी उत्पत्तिमें आभ्यन्तर सामग्रीके समान बाह्य सामग्रीका होना आवश्यक है। तब फिर यहाँ मात्र आभ्यन्तर सामग्रीको मुख्यता क्यों दी गई है। स्पष्ट है कि भट्टकलंकदेव स्वयं यह अनुभव करते हैं कि कार्यमें मुख्यता मात्र आभ्यन्तर सामग्रीको है। उसके होने पर बाह्य सामग्री तो मिलती ही है।

जैनागममें बतलाया है कि द्रव्यलिंगके होने पर भावलिंग होना ही चाहिए इसका कोई नियम नहीं। परन्तु भावलिंगके होने पर द्रव्यलिंग होता ही है ऐसा नियम अवश्य है सो इस कथनका भी यही तात्पर्य है कि जब जिस कार्यके अनुरूप आभ्यन्तर सामग्री होती है तब बाह्य सामग्री, जो लोकमें उसकी सहायक कही जाती है, अवश्य मिलती है। इस नियमका अपवाद नहीं है। निश्चय और व्यवहारका ऐसा ही योग है। लोकमें अनादि कालसे जितने भी कार्य हुए, हो रहे हैं और होंगे उन सबमें एक मात्र इसी नियमको लागू समझना चाहिए। यहाँ उपादानकी निश्चय संज्ञा है, क्योंकि वह स्व है और निमित्तकी व्यवहार संज्ञा है, क्योंकि वह पर है। कार्यकी उत्पत्ति स्वसे ही होती है,

परसे नहीं होती। परन्तु कार्य पर द्रव्यकी जिस पर्यायके सद्भावमें या उसे लक्ष्य कर होता है उसके द्वारा उस कार्यका ज्ञान करानेके अभिप्रायसे उसमें पराश्रितपनेका व्यवहार अवश्य किया जाता है। यहाँ व्यवहारका लक्षण ही यह है कि जो अन्यके कार्यको अन्यका कहे उसे व्यवहार कहते हैं। स्पष्ट है कि कार्य तो उपादानसे ही होता है; क्योंकि वह उसकी पर्याय है। निमित्तसे नहीं होता, क्योंकि वह उसका परिणाम नहीं। परन्तु निश्चयके साथ व्यवहारकी युक्ति बतलानेके लिए निमित्तसे कार्य हुआ ऐसा व्यवहार अवश्य किया जाता है जो सप्रयोजन होनेसे आगममें ग्राह्य माना गया है।

प्रत्येक मनुष्य क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिका प्रारम्भ केवली और श्रुतकेवलीके पादमूलमें ही करता है ऐसा नियम है। पर इसका इतना ही तात्पर्य है कि जब जब किसी मनुष्यको क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्ति होती है तब तब ऐसा योग अवश्य होता है। इससे अधिक उसका दूसरा अभिप्राय नहीं। अन्यथा उन सब वेदकसम्यग्दृष्टियोंको क्षायिक सम्यग्दर्शनकी उत्पत्ति होनी चाहिए जो केवली और श्रुतकेवलीके पादमूलमें अवस्थित हैं। परन्तु ऐसा नहीं होता। किन्तु जिस मनुष्यके क्षायिक सम्यग्दर्शनको उत्पन्न करनेका पाककाल आजाता है उसीको उसकी उत्पत्ति होती है और योग भी उसीके अनुरूप मिलता है। यदि पाककालको प्रधानता न दी जाय तो वही मनुष्य इन दोनोंके पादमूलमें वर्षोंसे रह रहा है और वेदक सम्यग्दृष्टि भी है। फिर क्या कारण है कि पहले उसकी उत्पत्ति नहीं हुई। इससे सिद्ध है कि प्रत्येक कार्य स्वकालके प्राप्त होने पर ही होता है, अन्य कालमें नहीं। प्रत्येक कार्यकी उत्पत्तिका ऐसा ही योग है, उसे अन्यथा नहीं किया जा सकता।

यद्यपि कार्योत्पत्तिकी यह अमिट व्यवस्था है तथापि यह संसारी प्राणी अपने अज्ञानवश ऐसा मानता है कि 'मैंने अन्य द्रव्यके इस कार्यको किया, मैं चाहूँ तो इसमें उलट-फेर कर दूँ आदि।' अरे मूर्ख! तुझमें जब अपनी पर्यायोंमें उलट-फेर करनेकी क्षमता नहीं है तब तू दूसरेके कार्यको करने या उलट-फेर करनेका अहंकार क्यों करता है। स्वामी समन्तभद्र ऐसे अज्ञानी प्राणीके इस अहंकारको भले प्रकार जानते थे। यही कारण है कि वे इसके इस अहंकारको छुड़ानेके अभिप्रायसे कार्य-कारणपरम्पराकी सम्यक् व्यवस्थाका ज्ञान कराते हुए स्वयंभूस्तोत्रमें लिखते हैं—

अलंघ्यशक्तिर्भवितव्यतेयं हेतुद्वयाविष्कृतकार्यलिङ्गा ।

अनीश्वरो जन्तुरहंक्रियातः संहत्य कार्येष्विति साध्ववादीः ॥३३॥

आपने (जिनदेवने) यह ठीक ही कहा है कि हेतुद्वयसे उत्पन्न होनेवाला कार्य ही जिसका ज्ञापक है ऐसी यह भवितव्यता अलंघ्यशक्ति है, क्योंकि संसारी प्राणी स्वयं परके कार्य करनेमें या अपनी पर्यायोंमें हेर-फेर करनेमें असमर्थ होते हुए भी 'मैं इस कार्यको कर सकता हूँ' इस प्रकारके अहंकारसे पीड़ित है। किन्तु वह उस (भवितव्यता)के बिना अनेक सहकारी कारणोंको मिलाकर भी कार्योंके सम्पन्न करनेमें समर्थ नहीं होता ॥३३॥

यहाँ पर आचार्य समन्तभद्र ऐसे अज्ञानी प्राणीके लिए 'जन्तु' शब्दका प्रयोग कर रहे हैं। इससे ज्ञात होता है कि जिस प्रकार लोकमें 'जन्तु' शब्द क्षुद्र प्राणीके लिए प्रयुक्त होता है उसी प्रकार स्वामी समन्तभद्र उक्त प्रकारकी धारणाको भी अति क्षुद्र अज्ञानमूलक मानते हैं। तभी तो उन्होंने ऐसी धारणावाले प्राणीको 'जन्तु' शब्द द्वारा संबोधित किया है।

जिनागममें कार्योंके लिए प्रायोगिक कार्य और विस्त्रसा का ऐसा दो प्रकारका उल्लेख आया है। वहाँ बतलाया है कि जिस कार्यमें पुरुषका प्रयत्न बाह्य निमित्त है उसे प्रायोगिक कार्य कहते हैं और शेषकी विस्त्रसा कार्य संज्ञा है। उत्तर कालमें निमित्तकारणोंको दो भागोंमें विभाजित किया गया दृष्टिगोचर होता है— एक वे जो अपने क्रिया-व्यापार द्वारा निमित्त होते हैं। जैसे वायु आदि। और दूसरे वे जो अपनी मात्र उपस्थितिद्वारा निमित्त होते हैं। इस कारण जैन परम्परामें निमित्तकारणके प्रेरकनिमित्त और उदासीननिमित्त कारण ऐसे दो भेद किये जाने लगे हैं। इस परसे कुछ विद्वान् ऐसा अर्थ करते हुए प्रतीत होते हैं कि जो निमित्त अपनी प्रेरणाद्वारा किसी भी कार्यको नियत समयसे आगे-पीछे कर देते हैं उनकी प्रेरक कारण संज्ञा है और शेषकी उदासीननिमित्त संज्ञा है। प्रेरक कारणके विषयमें अपने इस मन्तव्यको पुष्ट करनेके लिए वे व्यवहारनयकी मुख्यतासे आगममें प्रतिपादित अकालमरण, संक्रमण, उत्कर्षण, अपकर्षण और उदीरण आदिको उदाहरण रूपमें उपस्थित करते हैं। किन्तु उनका यह कथन निश्चय व्यवहारकी पद्धतिके स्वरूपको न समझनेका ही फल है। आगममें तो यह कथन निमित्तोंकी मुख्यता दिखलानेके लिए ही किया गया है। इसका यदि कोई यह अर्थ करे कि उपादान कारणके अभावमें यदि कोई कार्य केवल निमित्तोंके बलसे हो जायगा तो उसका ऐसा अर्थ करना कार्य-कारणपरम्पराको अनभिज्ञताका ही सूचक माना जायगा। जब कि आगममें उपादानका यह लक्षण किया है कि अनन्तर पूर्व पर्यायविशिष्ट द्रव्यको उपादान कारण कहते हैं। ऐसी अवस्थामें इस लक्षणके अनुसार उपादान कारणके अभावमें केवल निमित्तके बलसे कोई कार्य हो जायगा यह कैसे माना जा सकता है। अर्थात् नहीं माना जा सकता। अतएव कार्य मात्र उपादानसे ही होता है और जब कार्य होता है तब उसका कोई निमित्त अवश्य होता है यह जो आगमका अभिप्राय है उसे ही यथावत् मानना चाहिए। प्रत्येक कार्यके प्रति सब निमित्त समान हैं इस तथ्यको ध्यानमें रखकर आचार्य पूज्यपाद उक्त अभिप्रायकी पुष्टि करते हुए इष्टोपदेशमें कहते हैं—

नाज्ञो विज्ञत्वमायाति विज्ञो नाज्ञत्वमृच्छति ।

निमित्तमात्रमन्यन्तु गतेर्धर्मास्तिकायवत् ॥ ३५ ॥

अज्ञ विज्ञताको नहीं प्राप्त होता और विज्ञ अज्ञताको नहीं प्राप्त होता। इतना अवश्य है कि जिसप्रकार गतिक्रियाका धर्मास्तिकाय निमित्तमात्र है उसीप्रकार अन्य सब पदार्थ निमित्तमात्र हैं ॥ ३५ ॥

भट्टाकलंकदेव भी इसी तथ्यको स्वीकार करते हुए तत्त्वार्थवार्तिक (अ. १ सूत्र. २०) में कहते हैं—

यथा मृदः स्वयमन्तर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये दण्ड-चक्र-पौरुषेयप्रयत्नादि निमित्तमात्रं भवति । यतः सत्स्वपि दण्डादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिण्डः स्वयमन्तर्घटभवनपरिणामनिरुत्सकत्वान्न घटीभवति, अतो मृत्पिण्ड एव बाह्यदण्डादिनिमित्तसापेक्ष आभ्यन्तरपरिणामसानिध्याद् घटो भवति न दण्डादय इति दण्डादीनां निमित्तमात्रत्वं भवति ।

जैसे मिट्टीके स्वयं भीतर घटभवनरूप परिणामके अभिमुख होने पर दण्ड, चक्र और पुरुषकृत प्रयत्न आदि निमित्तमात्र होते हैं, क्योंकि दण्डादि निमित्तोंके रहने पर भी बालुका-बहुल मिट्टीका पिण्ड स्वयं भीतर घटभवनरूप परिणाम (पर्याय) से निरुत्सुक होनेके कारण घट नहीं होता, अतः बाह्यमें दण्डादि निमित्त सापेक्ष मिट्टीका पिण्ड ही भीतर घटभवनरूप परिणामका सानिध्य होनेसे घट होता है, दण्डादि घट नहीं होते, इसलिए दण्डादि निमित्त मात्र हैं ।

उपादान और निमित्त इनकी युति है, इसलिए केवल उपादानसे कार्यकी उत्पत्ति मानने पर एकान्तका प्रसंग आता है यह कहना भी युक्तियुक्त नहीं है, क्योंकि उपादान स्वयं कार्यका प्रागभावरूप है, जब कि निमित्तका उसमें अत्यन्ताभाव है और अनेकान्त दो द्रव्योंमें घटित नहीं होता, क्योंकि प्रत्येक वस्तु स्वयं अनेकान्तस्वरूप होती है । अतः जिसप्रकार स्वरूपकी अपेक्षा कार्यरूप द्रव्यमें निमित्तका अत्यन्ताभाव है उसीप्रकार कारणकी अपेक्षा भी कार्यद्रव्यमें निमित्तका अत्यन्ताभाव है । और जिसका जिसमें अत्यन्ताभाव होता है वह उसका स्वरूप न होनेके कारण न तो कार्य ही होता है और न कारण ही । यही कारण है कि प्रत्येक कार्यमें निमित्तको स्वीकार करके भी उसे व्यवहारहेतु ही कहा है । अतएव प्रकृतमें यही अनेकान्त घटित होता है कि यथार्थ हेतुरूपसे कार्यमें उपादानकी अस्ति है और निमित्तकी नास्ति है । यही कारण है कि व्यवहार पक्षको गौण करके निश्चय पक्षकी मुख्यतासे समय-सारमें यह वचन कहा है—

अण्णद्विण्ण अण्णदब्बा ण कीरण गुणुप्पाओ ।

तम्हा उ सव्वदब्बा उण्णज्जंते सहावेण ॥ ३७२ ॥

अन्य द्रव्यके द्वारा अन्य द्रव्यके गुण (विशेषता-पर्याय) का उत्पाद नहीं किया जाता, इसलिए सभी द्रव्य अपने-अपने स्वभावसे उत्पन्न होते हैं ॥ ३७२ ॥

इसकी टीका करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र कहते हैं—

न च जीवस्य परद्रव्यं रागादीनुत्पादयतीति शक्यम्, अन्यद्रव्येणान्यद्रव्यगुणोत्पादकरणस्या-योगात्, सर्वद्रव्याणां स्वभावेनैवोत्पादात् ।

और पर द्रव्य (द्रव्यकर्म-नोकर्म) जीवके रागादिकोंको उत्पन्न करते हैं ऐसी शंका नहीं

करनी चाहिए, क्योंकि अन्य द्रव्यके द्वारा अन्य द्रव्यके गुणों (पर्यायों) को उत्पन्न करनेका अयोग है। कारण कि सभी द्रव्योंका स्वभावसे ही उत्पाद होता है।

यह है उपादान और निमित्तकी कार्यके प्रति वास्तविक स्थितिका स्वरूपाख्यान। जो भव्य इसे इसी रूपमें अन्तःकरण पूर्वक स्वीकार करता है वह नियमसे मोक्षभागी होता है।

मुनिधर्म और गृहस्थधर्म

श्री प्रेमचन्द जैन एम. ए., वाराणसी

जैनधर्ममें मोक्षमार्ग पर आरुढ़ व्यक्ति दो भागोंमें विभक्त किये गये हैं—गृहस्थधर्म और मुनिधर्म। गृहस्थधर्म अपवाद मार्ग है और मुनिधर्म उत्सर्ग मार्ग। जो व्यक्ति स्वरूपस्थितिरूप चारित्रिके सद्भावमें सविकल्पदशमें २८ मूलगुणों और तदाश्रित बाह्य क्रियाका सम्यक् प्रकारसे पालन करते हैं उनके मुनिधर्म होता है। इनके मिथ्यात्वके साथ तीन कपायोंका अभाव होकर दसवें गुणस्थान तक मात्र संज्वलन कपायका सद्भाव पाया जाता है।

चारित्रिके दो भेद हैं—सराग चारित्र और वीतराग चारित्र। तीन कपायोंके अभावमें जो आत्माकी स्वरूपस्थितिरूप वीतराग परिणति होती है उसकी वीतराग चारित्र संज्ञा है। यह आत्माकी स्वभाव परिणति होनेके कारण इसे निश्चय चारित्र भी कहते हैं।

किन्तु इसके साथ छठवें गुणस्थानमें बुद्धिपूर्वक और सातवेंसे दसवें गुणस्थान तक अवृद्धिपूर्वक जो कपायलेशका सद्भाव पाया जाता है वह यद्यपि रागांश है फिर भी वीतराग चारित्रिके साथ उसका सद्भाव होनेके कारण उसकी सरागचारित्र संज्ञा है। आचारका प्रतिपादन करनेवाले चरणानुयोगके शास्त्रोंमें मुख्यरूपसे इस सरागचारित्रको लक्ष्य कर मुनिधर्म और गृहस्थधर्मका निरूपण हुआ है। इस परसे यदि कोई बाह्य विकल्परूप या किर्यारूप प्रवृत्तिको मुनिधर्म माने तो यह उसकी सबसे बड़ी भूल है। निश्चय चारित्रिके अभावमें ऐसा प्रवृत्तिरूप चारित्र तो इस जीवने अनादि कालसे अनन्त बार प्राप्त किया पर उससे इसे परमार्थकी प्राप्ति नहीं हुई। वह परमार्थकी प्राप्तिका मार्ग भी नहीं है। निश्चय चारित्रिकी उसके साथ बाह्य व्याप्ति होनेके कारण वह तो निश्चय चारित्रिके ज्ञान करानेका एक साधनमात्र है।

आगममें द्रव्यलिंग और भावलिंग इन दो लिंगोंका निरूपण हुआ है। वहाँ बतलाया है कि जिसके भावलिंग होता है उसके द्रव्यलिंग होता ही है। अर्थात् ऐसा जीव, जिसने तीन कपायोंका अभाव कर दिया है, चरणानुयोगमें बतलाई हुई विधिके अनुसार २८ मूल गुणोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करता है, चतुर्मासको छोड़कर ग्राममें एक दिन और नगरमें अधिकसे अधिक पाँच दिन तक रहता है, ४६ दोष और ३२ अन्तरायोंको ढालकर आहार

लेता है, स्वाध्यायमें काम आनेवाले एक-दो शास्त्रोंको छोड़कर अधिक शास्त्रोंका संग्रह नहीं करता, यात्रादिके बहाने मोटर, गाड़ी या अन्य किसी प्रकारके परिग्रहको प्राप्त करनेकी चेष्टा नहीं करता और न उनको प्राप्त करनेका उपदेश ही करता है, गर्मी, सरदी और वर्षाजन्य बाधाको दूर करनेके साधनोंको परिग्रहमें परिगणित करके उनका भी उपयोग नहीं करता, गृहस्थों और गृहस्थस्त्रियोंके साथ धर्मोपदेश देने तक ही सम्पर्क रखता है, पन्थसम्बन्धी प्रवृत्तिविशेषको प्रोत्साहन नहीं देता, भगवान् सर्वज्ञ वीतराग द्वारा प्रतिपादित वचनको ही आगम मानता है, स्त्रियाँ गुरु मानकर मुनिके शरीरकी वैय्यावृत्य नहीं कर सकती, यह कथा तो दूर रही, वे जिन प्रतिमाका भी स्पर्श नहीं कर सकती और न अभिषेक कर सकती हैं, क्योंकि आगममें गणिनीको भी आचार्यसे कमसे कम पाँच हाथ दूर बैठनेका निर्देश है, वे सम्मुख होकर आचार्यसे धर्मकथा भी नहीं कर सकती। यह आगमका अभिप्राय है। इसे ध्यानमें रखकर जो आर्थिका या श्राविकाके साथ किसी भी प्रकारका वार्तालाप नहीं करता और न वैय्यावृत्य कराता है वही २८ मूलगुणोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करनेका अधिकारी माना गया है। जिसके भावलिंगके साथ उक्त प्रकारका द्रव्यलिंग पाया जाय वही मोक्षमार्गका साक्षान् अनुसर्ता मुनि होता है, अन्य नहीं, क्योंकि भावलिंगके अभावमें द्रव्यलिंगकी मोक्षमार्गमें कोई कीमत नहीं।

यह संक्षेपमें मुनिधर्म है। जो पूरी तरहसे मुनिधर्मको पालनेमें असमर्थ है और जिसके दो कषायोंका अभाव होकर स्वरूपस्थितिरूप निश्चय चारित्रके साथ पाँच अणुव्रत, तीन गुणव्रत और चार शिक्षाव्रत यह बारह प्रकारका सविकल्परूप बाह्य चारित्र होता है उसके जिनमतमें गृहस्थधर्म माना गया है। ग्यारह प्रतिमाणें आन्तरिक शुद्धिकी वृद्धिके साथ इन्हीं बारह बातोंका परिवर्धित रूप हैं। मुनिधर्मके सम्मुख हुए भव्यको क्रमशः उनकी प्राप्ति होती है, क्योंकि ऐसा नियम है कि जिसके चित्तमें संसार, शरीर और भोगोंके प्रति संवेग और वैराग्य होकर मुनिधर्मको अंगीकार करनेका भाव होने पर भी जो उसे स्वीकार करनेमें असमर्थ है उसीके गृहस्थधर्म होता है। इसके अधिकारी मनुष्योंके समान तिर्यञ्च भी माने गये हैं।

यह तो मानी हुई बात है कि मोक्षमार्गमें प्रथम स्थान सम्यग्दर्शनको प्राप्त है, क्योंकि 'देसणमूलो धम्मो' सम्यग्दर्शन धर्मका मूल है ऐसा जिनवचन है। अतएव जो सम्यग्दृष्टि है उसके ही जब पाँच परमेष्ठीको छोड़कर लोकमें प्रसिद्ध शासनदेवता आदि अन्य किसीके प्रति आदर-अनुग्रहका भाव नहीं होता, जो आठ मद, तीन मूढ़ता, छह अनायतन और शंकादि आठ दोषोंसे सर्वथा रहित होकर निःशंकित आदि आठ अंगोंका सम्यक् प्रकारसे पालन करता है। ऐसी अवस्थामें जो व्रती गृहस्थ है उसके सविकल्प दशामें मात्र पाँच परमेष्ठीका ही आश्रय रहे, वह शासनदेवता आदिका आदर-सत्कार न करे और न करनेका उपदेश करे यह स्पष्ट ही है।

आगममें आत्माके तीन स्तर बतलाये हैं—बहिरात्मा, अन्तरात्मा और परमात्मा। जो घरमें एकत्वबुद्धि करता है और परसे अपना हानि-लाभ मानता है वह बहिरात्मा है। तथा

जो आत्मपरिणतिको कर्मचेतना और कर्मफलचेतनारूप न स्वीकार कर मात्र ज्ञानचेतनारूप अनुभवता है वह अन्तरात्मा है। अन्तरात्माके जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट ये तीन भेद हैं। इन तीनोंमें ज्ञानचेतनारूप अनुभवन क्रियाकी समानता होने पर भी वीतराग परिणतिकी वृद्धिके कारण ही ये तीन भेद हुए हैं। उत्तरोत्तर कषाय हानिके साथ सविकल्प परिणतिकी विचित्रता देखकर बाह्यमें उसके आधारसे यद्यपि उनको अविरत सम्यग्दृष्टि, देशविरत और सकलविरत ऐसा नामकरण किया जाता है पर अन्तरंगमें इसका मूल कारण वीतराग परिणतिकी वृद्धि ही है। परमात्माका अर्थ स्पष्ट ही है। जिसमें कर्मचेतना और कर्मफलचेतनाका सर्वथा अभाव होकर जो मात्र ज्ञानचेतनाका भोक्ता है वह परमात्मा है। मोक्षमार्गमें यह परम साध्य होनेसे परम आदरणीय माना गया है। किन्तु ध्येयकी दृष्टिसे एकमात्र त्रिकाली ज्ञायकभाव ही परम आदरणीय है, क्योंकि उपयोगमें उसका आश्रय लेनेसे ही उससे अभिन्न (तादात्म्य-भावको प्राप्त) अन्तरात्मदशाके बाद क्रमसे परमात्मदशा प्रगट होती है।

इस प्रकार मुनिधर्म और गृहस्थधर्म क्या है इसका संक्षेपमें विचार किया।

क्रमवद्ध पर्याय और पुरुषार्थ

श्री पं. रतनचन्दजी शास्त्री, न्यायतीर्थ, विदिशा

जो उत्पाद, व्यय और ध्रौव्यसे युक्त है वह द्रव्य है। द्रव्यके इस लक्षणके अनुसार अपने त्रिकाली अन्वयरूप धर्मके द्वारा ध्रुव रहना जैसे प्रत्येक द्रव्यका स्वभाव है उसी प्रकार अपने व्यतिरेकरूप धर्मके द्वारा उत्पाद-व्ययरूपसे परिणमना भी उसका स्वभाव है। यह वस्तुस्थिति है। इसे ठीक तरहसे हृदयंगम करनेपर विदित होता है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय जो नई पर्यायका उत्पाद और पुरानी पर्यायको व्यय होता है वह उसकी योग्यतासे ही होता है, अन्यथा उत्पाद-व्यय द्रव्यका स्वभाव नहीं ठहरता। प्रभाचन्द्र आचार्यके सामने यह प्रश्न आया कि कार्य कारणका जब कोई उपकार नहीं करता ऐसी अवस्थामें कारण प्रतिनियत कार्यको ही क्यों उत्पन्न करता है, सब कार्योंको क्यों नहीं उत्पन्न करता? तब उन्होंने योग्यताको इसका प्रधान कारण बतलाया। उनका वह वचन इस प्रकार है—

तत्रापि हि कारणं कार्यणानुपक्रियमाणं यावत् प्रतिनियतं कार्यमुत्पादयति तावत्सर्वं कर्माजोत्पादयतीति चोद्यं योग्यतैव शरणम्।

प्रमेयकमलमार्तण्ड २, ७ पृ. २३७

इसका यह तात्पर्य है कि प्रत्येक द्रव्यमें प्रति समय जो कार्य होता है वह उस कालमें उसमें जैसे कार्यको उत्पन्न करनेकी योग्यता होती है उसीके अनुरूप होता है। अब यदि इस

नियमके अनुसार प्रत्येक द्रव्यके तीनों कालोंमें होनेवाली पर्यायों (कार्यों)को फैला कर देखा जाय तो यही मानना पड़ता है कि प्रत्येक द्रव्यकी सब पर्यायें क्रमबद्ध या क्रमनियमित ही होती हैं। उपादान कारणका जो लक्षण किया है उससे भी यही फलित होता है। केवलज्ञानमें तीनों काल और तीनों लोकसम्बन्धी गुण-पर्याययुक्त सब पदार्थ युगपत् प्रतिभासित होते हैं यह कथन भी उक्त तथ्यको ही सूचित करता है।

इस प्रकार युक्ति और आगमसे सब द्रव्योंकी सब पर्यायोंके क्रमबद्ध सिद्ध हो जाने पर कार्य-कारणपरम्पराके क्रमसे अनभिज्ञ व्यक्तियोंके सामने यह प्रश्न खड़ा हो जाता है कि यदि सब द्रव्योंकी सब पर्यायें क्रमबद्ध ही होती हैं तो जब जो होना होगा होगा, पुरुषार्थ करनेकी क्या आवश्यकता? जो महाशय ऐसा प्रश्न करते हैं वे यह तो मानते हैं कि छहों द्रव्योंकी जो स्वभाव पर्याय होती हैं वे क्रमबद्ध ही होती हैं पर साथ ही वे यह भी मानते हैं कि संयोगी अवस्थामें जीव और स्कन्धको जब जैसे निमित्त मिलते हैं उनके अनुसार उन्हें परिणमना पड़ता है। किन्तु इन दो बातोंको मानकर भी वे यह भी मानते हैं कि क्रमबद्ध पर्यायोंके मानने पर पुरुषार्थको माननेकी आवश्यकता नहीं रहती और निमित्तोंको स्वीकार करना निरर्थक हो जाता है।

इस प्रकार उन महाशयोंके ये परम्पर विरुद्ध विचार हैं। आगे इनकी संक्षेपमें मीमांसा करते हैं। सर्व प्रथम तो यह देखना है कि यदि छहों द्रव्योंकी स्वभाव पर्यायें क्रमबद्ध होती हैं तो क्या वे बिना पुरुषार्थके होती हैं। यदि कहा जाय कि उनके होनेमें पुरुषार्थके माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है तो यह प्रश्न उपस्थित होता है कि यदि ऐसी बात है तो अरिहन्तों और सिद्धोंके जो अनन्त बल बतलाया है वह किसलिए? क्या अनन्त बलके अभावमें केवल-ज्ञानी हीन लोक और तीन कालवर्ती समस्त द्रव्य-गुण-पर्यायोंको युगपत् जान सकते हैं? करणानुयोगका जिन्होंने स्वाध्याय किया है वे यह अच्छी तरहसे जानते हैं कि जिस जीवके जितने ज्ञान-दर्शनका उधाड़ होता है उसके, उसके अनुरूप वीर्यका भी उधाड़ पाया जाता है। ऐसा नियम क्यों? क्या इससे यह सिद्ध नहीं होता कि अरिहन्त परमेष्ठी और सिद्ध परमेष्ठीकी प्रति समय जो जानने-देखनेरूप परिणति होती है वह पुरुषार्थपूर्वक ही होती है। और जब उनके प्रति समय जानने-देखनेरूप परिणति पुरुषार्थपूर्वक होकर भी वह क्रमबद्ध बन जाती है तो फिर इतर संसारी जीवोंकी परिणति पुरुषार्थपूर्वक होकर भी क्रमबद्ध हो इसमें क्या आपत्ति? सच तो यह है कि जिनमें अनन्त बल है वे तो अपनी परिणति को आगे-पीछे कर नहीं सकते फिर हम संसारी जन, जो हीन बलवाले हैं, अपनी परिणतिको आगे-पीछे कर लेंगे यह कैसा मानना है। थोड़ा वस्तुस्वरूपका विचार कीजिए और उसके बाद निर्णय कीजिए। केवल कल्पनाके आधार पर वस्तुके स्वरूपको माननेकी हट छोड़िये। यहाँ जीव द्रव्यकी मुख्यतासे विचार किया है। पुद्गल स्कन्धों पर भी यही नियम लागू होता

है । उनका पुरुषार्थ उनमें पाई जानेवाली सामर्थ्य है । परिणमन करनेकी ऐसी सामर्थ्य सब द्रव्योंमें होती है । इसी सामर्थ्यको ध्यानमें रखकर आचार्योंने यह वचन कहा है—‘न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ।’ जिसमें जो शक्ति न हो वह अन्यके द्वारा नहीं की जा सकती ।

अब रही निमित्तोंकी बात—सो यदि निमित्तोंके बलसे अन्य द्रव्योंमें अन्यथा परिणमन हो सकता है तो फिर न तो पुरुषार्थकी ही बात करनी चाहिए और न मुक्तिकी ही, क्योंकि ‘जब जैसे निमित्त मिलते हैं उनके अनुसार दूसरे द्रव्यको बलान् परिणमनां पड़ता है’ इस सिद्धान्तके मान लेने पर न तो पुरुषार्थ ही सिद्ध होता है और न मुक्ति ही बनती है । तब तो प्रत्येक द्रव्यका परिणमन मात्र निमित्तोंके आधारसे स्वीकार करना पड़ता है । स्पष्ट है कि यह मान्यता भी अज्ञानमूलक है, वस्तुस्वरूपका अनुसरण करनेवाली नहीं । अतएव यही मानना उचित है कि प्रत्येक द्रव्यका प्रति समय जो भी कार्य होता है वह स्वभाव, उपादान निमित्त, पुरुषार्थ और स्वकाल इन पाँचके समवायमें ही होता है । इससे प्रत्येक द्रव्यकी प्रत्येक पर्याय स्वकालमें क्रमबद्ध होकर भी पुरुषार्थपूर्वक ही होती है यह सिद्ध हो जाता है । इसी तथ्यको सम्यक् प्रकारसे ध्यानमें रखकर पण्डितप्रवर बनारसीदासजीने नाटक समयसारके सर्वविशुद्ध ज्ञान अधिकारमें कहा है—

पदस्वभाव पूर्वउदय निहिचै उद्यम काल ।

पच्छपात मिथ्यात पथ सरवंगी शिवचाल ॥

परमार्थदृष्टिसे विचारकर देखा जाय तो क्रमबद्ध पर्यायोंको स्वीकार करनेका सिद्धान्त एक ऐसा अनूठा सिद्धान्त है जिससे परमें इष्टानिष्ट बुद्धिका अभाव होकर स्वभावके अनुरूप अनन्त पुरुषार्थ प्रगट होता है । सब मानिये, संसारी जीवोंके द्वारा इसका स्वीकार वीतगताकी जननी है । यह व्यक्तिविशेषकी कल्पना न होकर वस्तुस्वरूपके अनुरूप जिनागमका सार है, जिसे तीर्थंकरोंकी वीतरागमयी वाणीमेंसे सम्यग्दृष्टि महापुरुषोंने मन्थन कर विश्वके सामने रख दिया है । वे करुणाभावसे पुकार-पुकार कर कहते हैं—आओ, हे भव्य जीवो ! आओ, जिनागमका मन्थन कर उसमेंसे यह अमृत उत्पन्न किया है । इसका पानकर स्वयं अमृत बनो ।

प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना

अभ्यात्मरत्न श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी, एडवोकेट, सोनगढ़

आत्माके अबन्ध दशाके प्राप्त होनेमें स्वरूपस्थितिरूप चारित्रिका जो स्थान है, उसके अंगभूत निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचनाका उससे कम स्थान नहीं है। कालादि भेदकी विवक्षा किये बिना देखा जाय तो निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचना ही चारित्र है। ये तीनों स्वयं निश्चय चारित्रस्वरूप हैं, उससे भिन्न नहीं। ऐसे निश्चय प्रतिक्रमणादिस्वरूप सम्यक्चारित्रिकी प्राप्तिके लिए सर्व प्रथम अनादि बन्धनबद्ध इस संसारी जीवको कर्म, नोकर्म और कर्मोंको निमित्तकर होनेवाले भावोंसे भिन्न अबन्धस्वभावी आत्माका स्वानुभूतिस्वरूप सम्यग्ज्ञान होना ही कार्यकारी है। उसके बिना स्वरूपस्थितिरूप चारित्र और उसके अंगभूत निश्चय प्रतिक्रमण, प्रत्याख्यान और आलोचनाकी प्राप्ति होना अति असम्भव है। कदाचित् कोई अज्ञानी जीव आत्मस्वरूपका सम्यक् निर्णय हुए बिना बाह्यमें मोह और कषायकी मन्दतावश बाह्य संयमरूप द्रव्यचारित्रको स्वीकार भी करता है तो उसका फल अनन्त संसारकी प्राप्ति ही है। ऐसे जीवको निश्चय प्रतिक्रमण आदिरूप भावसंयमकी प्राप्ति होना तो ऐसे ही असम्भव है जैसे बन्ध्याको सुतकी प्राप्ति होना असम्भव है। बास्तवमें ऐसा द्रव्य-प्रतिक्रमण अप्रतिक्रमण ही है, क्योंकि बिना निश्चयके जो भी व्यवहार होता है वह सच्चा व्यवहार इस संज्ञाको नहीं प्राप्त होता। आचार्य कुन्दकुन्दने ऐसे व्यवहारप्रतिक्रमणको विषकुम्भ कहा है सो उसका कारण भी यही है, क्योंकि भेदज्ञानका सम्यक् अभ्यास हुए बिना स्वरूपस्थितिरूप चारित्र और उसके अविनाभावी प्रतिक्रमण आदिकी इस जीवमें पर्याययोग्यता ही उत्पन्न नहीं होती। भेदज्ञानका अभ्यास होने पर ही यह जीव मोह और क्षोभ (कषाय)से रहित समपरिणामरूप चारित्रका अधिकारी होता है और तभी इसके सम्यक् प्रतिक्रमणरूप आभ्यन्तर-बाह्य क्रियाका उपाय बनता है।

यह वस्तुस्थिति है। इसके प्रकाशमें यहाँ स्वरूपस्थितिरूप चारित्रिके अविनाभावी प्रतिक्रमणादिके यथार्थ स्वरूप पर सम्यक् प्रकाश डाला जाता है। यद्यपि जिज्ञागममें संयमके सरागसंयम (व्यवहारचारित्र) और वीतराग संयम (निश्चय चारित्र) के समान उसके अविनाभावी प्रतिक्रमण आदिके भी दो-दो भेद बतलाये हैं। परन्तु जिस प्रकार संयममें वीतराग संयमकी मुख्यता है, क्योंकि 'सम्' अर्थात् सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान पूर्वक जो स्वरूप स्थितिरूप चारित्र होता है वही आत्माके लिए हितरूप है, अतएव वही उपादेय है। उसके सद्भावमें राग पर्यायरूप जो पाँच महाव्रतोंका धारण करना आदिरूप सरागसंयम कहलाता है वह न तो आत्माके लिए हितरूप ही है और न उपादेय ही है, क्योंकि रागपर्यायरूप होनेके कारण वह तो एक मात्र कर्मबन्धका ही कारण है। सरागसंयमके कालमें यद्यपि संवर-निर्जरा

होती है इसमें सन्देह नहीं, पर उन्हें उस रागपर्यायके साथ रहनेवाली आत्मशुद्धिका ही फल समझना चाहिए, रागपर्यायका नहीं यह स्पष्ट है।

इस प्रकार संयमके समान प्रतिक्रमणादिमेंसे प्रत्येकके दो दो भेद सिद्ध होने पर वे कौन कौन हैं और उनका स्वरूप क्या है यह बतलानेके पूर्व उनके सामान्य स्वरूपका निर्देश करते हैं—

पूर्वकृत जो अनेक प्रकारके विस्तारवाला ज्ञानावरणादिरूप शुभाशुभ कर्म है उससे जो आत्मा अपनेको दूर रखता है वह आत्मा प्रतिक्रमण है। भविष्यकालका जो शुभाशुभ कर्म जिस भावमें बँधता है उस भावसे जो आत्मा निवृत्त होता है वह आत्मा प्रत्याख्यान है। वर्तमान कालमें उदयागत जो अनेक प्रकारके विस्तारवाला शुभ और अशुभ कर्म है उस दोषको जो आत्मा चेतता है—ज्ञाताभावसे जानता है वह आत्मा वास्तवमें आलोचना है। इस प्रकार जो सदा प्रत्याख्यान करता है, सदा प्रतिक्रमण करता है और सदा आलोचना करता है वह आत्मा वास्तवमें चारित्र है (समयसार ३८३ से ३८६)

यहाँ पर आचार्य महाराजने प्रतिक्रमण आदिको आत्मा कहा है और चारित्र भी उसे ही बतलाया है। कारण यह है कि जिस समय जो आत्मा जिस भावरूपसे परिणमता है उस समय तन्मय होता है।

यह तो सुविदित सत्य है कि प्रत्येक संसारी आत्मामें भूत, वर्तमान और भविष्य तीनों कालसम्बन्धी राग परके लक्ष्यसे ही उत्पन्न होता है, उसका प्रगट या अप्रगट कोई न कोई आश्रयभूत पर द्रव्य अवश्य हाता है जिसके आलम्बनसे उसकी उत्पत्ति होती है। इस प्रकार तीनों कालसम्बन्धी राग और उसके निमित्त ऐसे छह भेद होनेसे उनसे निवृत्त होनेवाला स्वरूपस्थितिरूप आत्मपरिणाम भी छह भागोंमें विभक्त हो जाता है। यही कारण है कि प्रकृतमें प्रतिक्रमणादि तीनोंके निश्चय भावप्रतिक्रमण, निश्चय द्रव्यप्रतिक्रमण, निश्चय भावप्रत्याख्यान, निश्चय द्रव्यप्रत्याख्यान तथा निश्चय भावआलोचना और निश्चय द्रव्यआलोचना ऐसे छह भेद हो जाते हैं। तथा इनसे उलटे अप्रतिक्रमण आदिके भी छह भेद हो जाते हैं। प्रतिक्रमण और अप्रतिक्रमण ये परस्परमें विरुद्ध भाव हैं। अप्रतिक्रमण आत्माकी मिथ्याचारित्र या अचारित्र-रूप पर्याय है और प्रतिक्रमण आत्माकी स्वरूपस्थितिरूप चारित्रपर्याय है। यही इन दोनोंमें भेद है। इसी प्रकार अप्रत्याख्यान और प्रत्याख्यान तथा अनालोचना और आलोचनाका स्वरूप समझ लेना चाहिए।

ऐसा नियम है कि द्रव्य और भाव अप्रतिक्रमण, अप्रत्याख्यान और अनालोचनामें रागादिके नित्य कर्तृत्वका प्रसंग आता है, इसलिए उसे छोड़ना ही चाहिए। जो जीव ऐसी श्रद्धा करता है कि 'मैं सम्यग्दृष्टि हूँ, मेरे लिए शुभ राग अच्छा है; उसे नहीं छोड़ना'

विशुद्धि उत्पन्न होती है वह अतिमन्द होती है, क्योंकि इस करणको करनेवाले सम समयवाले जीवोंके परिणामोंमें भी सदृशता और विसदृशता पाई जाती है और भिन्न समयवाले जीवोंके परिणामोंमें भी सदृशता और विसदृशता पाई जाती है। कोई नियम नहीं।

इस करणके कालमें स्थितिकाण्डकघात, अनुभागकाण्डकघात, गुणश्रेणि और गुणसंक्रम नहीं होता। किन्तु प्रत्येक समयमें अनन्तगुणी विशुद्धिके द्वारा विशुद्धिको प्राप्त होता हुआ यह जीव अप्रशस्त कर्मोंका द्विस्थानिक अनुभागबन्ध और प्रशस्त कर्मोंका प्रत्येक समयमें अनन्त गुणी वृद्धिसे युक्त चतुस्थानिक अनुभागबन्ध करता है। यहाँ एक समान स्थितिवन्धका काल अन्तर्मुहूर्त है। उसके पूरा होनेपर अगले-अगले अन्तर्मुहूर्तमें प्रत्येक संख्यातवें भाग कम स्थिति-बन्ध करता है। इस प्रकार इस करणमें संख्यात हजार स्थितिवन्धापसरण होते हैं। और इस प्रकार अधःकरणके प्रथम समयमें होनेवाले स्थितिवन्धसं उसके अन्तिम समयमें होनेवाला स्थिति-बन्ध संख्यातगुणा हीन होता है।

इसके बाद यह जीव अपूर्वकरणमें प्रवेश करता है। यहाँ एक समयमें प्रवेश करनेवाले जीवोंके परिणामोंमें सदृशता भी पाई जाती है और विसदृशता भी पाई जाती है। किन्तु भिन्न समयवाले जीवोंके परिणामोंमें विसदृशता ही होती है। एक मात्र आत्मस्वभावके सन्मुख उपयोगवश उत्तरोत्तर यहाँ ऐसी विलक्षण विशुद्धि प्राप्त होती है जिससे इस करणमें प्रवेश करनेके प्रथम समयसे लेकर स्थितिकाण्डकघात, अनुभागकाण्डकघात, गुणश्रेणि और गुणसंक्रम ये चारों कार्य भूतः होने लगते हैं। विशुद्धिके माहात्म्यवश इस करणमें और भी अनेक प्रकारकी विशेषताएँ होने लगती हैं।

इसके बाद यह जीव अनिवृत्तिकरणमें प्रवेश करता है। इसमें एक साथ प्रवेश करनेवाले जीवोंका परिणाम एक ही होता है और भिन्न समयमें प्रवेश करनेवाले जीवोंका परिणाम भिन्न ही होता है। जो विशेषताएँ अपूर्वकरणमें प्रारम्भ हुई थीं वे सब विशेषताएँ यहाँ सुलभ हैं। साथ ही अन्य जो विशेषताएँ यहाँ प्राप्त होती हैं उनमें यह विशेषता उल्लेखनीय है कि जब इस जीवके अनिवृत्तिकरणका संख्यात बहुभाग व्यतीत हो जाता है तब यह यदि अनादि मिथ्यादृष्टि है तो मिथ्यात्वका और सादि मिथ्यादृष्टि है तो दर्शन मोहनीयकी जिन प्रकृतियोंकी सत्ता होती है उन सबका अन्तरकरण करता है। अन्तरकरण करते समय अनिवृत्तिकरणका जितना काल शेष है तत्प्रमाण मिथ्यात्वके या दर्शनमोहनीयकी जिन प्रकृतियोंकी सत्ता है उनके निषेधोंको छोड़कर ऊपरके अन्तर्मुहूर्त प्रमाण निषेधोंका नीचेकी और ऊपरकी स्थितियोंमें क्रमसे निक्षेप करके उनका अभाव करता है। फिर इस करणको करनेके बाद दर्शनमोहनीयके नीचेकी स्थितिमें स्थित निषेधोंको क्रमसे गला कर अनिवृत्तिकरणके समाप्त होने पर सकल उपाधिसे रहित एकमात्र चिद्घनस्वरूप निर्विकल्प आत्माका तन्मय होकर प्रत्यक्ष अनुभव करता हुआ साक्षान् सम्यग्दृष्टि होता है।

जब इस जीवने अधःकरणका प्रारम्भ किया था तभीसे इसके उपयोगका आलम्बन सकल उपाधियोंसे रहित चिद्घनस्वरूप एकमात्र निर्विकल्प आत्मा होता है। प्रारम्भसे लेकर तीनों करणोंका काल समाप्त होने तक निगन्तर इसका एकमात्र चिद्घनस्वरूप निर्विकल्प ऐसे आत्माका विकल्प उदित रहता है कि जो एक है, जिसका स्वरूप सकल उपाधियोंसे रहित है, ज्ञान-दर्शन जिसका स्वभाव है, जो नारकादि पर्यायोंको स्पर्श नहीं करता, वृद्धि-हानिसे रहित है, जिसमें किसी प्रकारकी विशेषता परिलक्षित नहीं होती, जो स्पर्शादि गुणवाले पुद्गल द्रव्यसे भिन्न है, जो उसके स्पर्शादि गुणोंसे भी भिन्न है, जिसके स्वभावमें द्रव्येन्द्रियोंका आलम्बन नहीं है, क्षायोपशमिक ज्ञानरूप भावेन्द्रियां भी जिसका स्वभाव नहीं है, जो सकल साधारण एक संवेदन स्वभाववाला है, परके कारण जो ज्ञायक नहीं है, स्वरूपसे ज्ञायक है। यद्यपि अभी तीनों करणोंका काल समाप्त होने तक उसके उपयोगमें पूर्वोक्त प्रकारका विकल्प बना हुआ है, उसका अभाव होकर निर्विकल्प आत्मानुभूति उदित नहीं हुई है। पर इसमें अन्य सब प्रकारके व्यवहारका निषेध होकर निश्चयस्वरूप मात्र आत्माका आलम्बन होनेसे उपयोगकी दृढ़तावश न केवल अनन्तगुणी विशुद्धि उत्पन्न होती है। किन्तु उसके साथ बाह्यमें आयुर्कर्मके सिवा सत्तामें स्थित कर्मोंमें भी स्वयमेव अनेक प्रकारकी उलट-फेर होने लगती है, क्यों कि इनका ऐसा ही निमित्त-नैमित्तिक योग है। साथ ही उस कालमें जो नूतन कर्मोंका वन्ध होता है उसमें भी बड़े परिवर्तन होने लगते हैं। इस जीवके अभी मिथ्यात्व कर्मका उदय है पर उपयोगके बलसे वह मिथ्यात्व और उसके कार्यरूप एकत्वबुद्धिको न अनुभवना हुआ सकल व्यवहारसे रहित मात्र निर्विकल्प आत्माके चिन्तनमें सीमित हो जाता है। अर्थात् उसके एकत्वबुद्धिरूप-इष्टानिष्टरूप और ज्ञेयको जाननेकी इच्छारूप अन्य अशेष विकल्पोंका अभाव होकर एकमात्र निर्विकल्प आत्माके स्वरूप मननका ही विकल्प शेष रह जाता है। तीनों कारणोंके कालमें ऐसी अपूर्व उपयोगकी महिमा इस जीवके प्रगट होती है जिसके फलस्वरूप करणकाल समाप्त होते ही यह उक्त प्रकारके विकल्पसे भी निवृत्त होकर निर्विकल्प आत्मानुभूतिरूप स्वयं परिणम जाता है। वहाँ उपयोग और उससे अभेदस्वरूप निर्विकल्प आत्माकी जो एकरसता-एकाकार परिणमनशीलता प्रगट होती है वह वचन अगोचर है। जिसप्रकार नमकी डली भीतर-बाहर सर्वत्र क्षार रसरूप परिणमिती हुई प्रतिभासित होती है उसीप्रकार यह आत्मा अपने उपयोग स्वभावके द्वारा ज्ञानभवनरूप परिणमनके सिवा अन्य सब प्रकारके विकल्पोंसे निवृत्त हो जाता है। यह है अनुभूति क्रियासम्पन्न सम्यग्दृष्टिका सच्चा स्वरूप। श्रद्धागुणकी ऐसी ही महिमा है कि उसकी स्वभाव पर्यायके उदित होते ही इस जीवको आत्माकी तन्मय-भावसे वह अनुभूति होती है जिसे परम जिन अरिहन्त परमेष्ठी और सिद्ध परमेष्ठी साक्षान् अनुभवते हैं।

यह सम्यग्दर्शनकी उत्पत्तिका वह प्रकार है जिसे निमित्तकी अपेक्षा औपशमिक संज्ञासे विभूषित किया जाता है। इसके सिवा निमित्तकी अपेक्षा सम्यग्दर्शनके क्षायोपशमिक और

क्षाधिक ये दो प्रकार और माने गये हैं। किन्तु इसप्रकार जो सम्यग्दर्शनके तीन भेद किये गये हैं सो ये परकी अपेक्षासे कथनमात्र है। वान्तवमें वह एक है, स्वभाव दृष्टिसे देखने पर उसमें ऐसे भेद सम्भव नहीं है। आगममें जहाँ भी निसर्गज और अधिगमज या आज्ञा आदि सम्यग्दर्शनके भेदोंका निर्देश है सो वहाँ भी यही बात जान लेनी चाहिए। इसप्रकार सम्यग्दर्शन और उसकी प्राप्तिका उपाय क्या है इसका संक्षेपमें निर्देश किया।

स्वसमय-परसमय

श्री डा. विश्वचन्द्रजी गुः शहा, हीराबाग, बम्बई

समय शब्दका व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है—‘समयत एकीभावेन स्वगुणपर्यायान् एति गच्छतीति समयः’—जो समयते अर्थात् एकीभावसे अपने गुण-पर्यायोंको प्राप्त होता है वह समय है। समय शब्दकी इस व्युत्पत्तिके अनुसार जिस प्रकार पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल-द्रव्योंकी समय संज्ञा है उसी प्रकार जीवद्रव्यकी भी समय संज्ञा है। विशेषता इतनी है कि जीवका असाधारण लक्षण चेतना अर्थात् ज्ञान-दर्शन है। इसमें चारित्र, वीर्य और मुख आदि और भी अनन्त गुण हैं, परन्तु उन सबमें इसका चेतना एक ऐसा असाधारण धर्म है जिसके कारण यह अन्य पुद्गल आदि समस्त द्रव्योंसे पृथक् अनुभवमें आता है, इसलिए अन्य द्रव्योंसे पृथक्करणशील अपने असाधारण धर्मके आश्रयसे ‘समय’ शब्दद्वारा इसका व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ होता है—‘समयत एकत्वेन युगपज्ज्ञाति गच्छतीति समयः’—जो समयते अर्थात् एकरूपसे एक साथ जानता हुआ प्रवर्तता है वह समय नामक जीवद्रव्य है।

समय शब्दद्वारा जीवद्रव्यकी ऐसी व्युत्पत्ति करने पर विदित होता है कि जीवका मुख्य स्वरूप ज्ञान, दर्शन और स्वरूपस्थितिरूप चारित्र है। किन्तु अनादि कालसे इसकी अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्म और नोकर्ममें एकत्ववृद्धि हो रही है। अज्ञानकी बड़ी महिमा है। इस कारण ही जिस प्रकार मृगमरीचिकामें जलकी वृद्धि होनेसे हिरण उसे पीनेको दौड़ते हैं तथा अन्धकारमें पड़ी हुई रस्सीमें सर्पका अध्यास होनेसे लोग भयसे भागते हैं उसी प्रकार अनादि कालीन अज्ञानके कारण इस जीवको अपने यथार्थ स्वरूपका भान न होनेसे न केवल उसकी परमें एकत्ववृद्धि हो रही है अपि तु परसे सुख-दुखकी खोटी कल्पना वश परमें इष्टानिष्ट वृद्धि करता हुआ आकुलतावश यह संसारका पात्र बना चला आ रहा है। देखिए अपने अज्ञानकी महिमा। इस कारण इसकी जो जो विपरीत मान्यताएँ बनी चली आ रही हैं उन्हींको आगे संक्षेपमें दिखलाते हैं—

१. अन्य द्रव्योंके समान जीव द्रव्य भी नित्य, एक और ध्रुवस्वभाववाला हो कर भी उत्पाद-व्यय परिणाम लक्षणवाला है। किन्तु यह अपने त्रिकाली शाश्वत ज्ञायक स्वभावको तो भूला हुआ है और कर्म तथा नोकर्मको निमित्त कर नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देवरूप

अथवा स्त्री, पुरुष और नपुंसकरूप अथवा क्रोध, मान, माया और लोभरूप अथवा मतिज्ञान और श्रुतज्ञान आदिरूप जब जो पर्याय प्राप्त होती है, मात्र उसे अपना आत्मरूप मानकर उसके संयोग और वियोगमें सुखी दुखी होता आ रहा है। अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्म और नोकर्ममें एकत्व या निजबुद्धि होनेका फल यह नारक आदिरूप पर्यायोंको प्राप्त होना है, इसे यह समझना ही नहीं चाहता। कदाचित् श्री गुरु करुणाभावसे अपने उपदेश द्वारा इस संसारी जीवको ऐसा ज्ञान कराते भी हैं कि हे आत्मन्! तेरा स्वभाव ज्ञान-दर्शन है, रूप, रस, गन्ध और स्पर्श यह पुद्गलका स्वभाव है। पुद्गल जड़ है और नू चेतन है। पुद्गल आदि पर द्रव्योंमें रहनेवाली एकत्वबुद्धिको छोड़, अपने त्रिकाली ज्ञायक स्वभावका आश्रय ले। इसीमें तेरा कल्याण है, तो भी पर्यायमूढ़ होनेके कारण यह संयोगमूलक नारकादि पर्यायोंसे भिन्न अपने त्रिकाली ज्ञायकस्वभावपर दृष्टिपात नहीं करता और नाना प्रकारकी बातें वना कर संयोगनिमित्तक जब जो पर्याय प्राप्त होती है उसीमें आत्मबुद्धि करता है। यह तो है कि जब शुभ या अशुभ भावरूप आत्मा परिणमता है तब वह तन्मय होता है। आत्माके ही वे परिणाम हैं, अन्य नहीं। परन्तु कर्म और नोकर्मको निमित्त कर इस प्रकारके जो भी शुभ या अशुभ परिणाम होते हैं उन्हींका नाम तो आत्माका संसार है। घर, स्त्री, पुत्र, कुटुम्ब धन और धान्यादि तो प्रगट पर पदार्थ हैं। ये तो आत्माके वास्तविक संसार नहीं। ऐसी अवस्थामें यह तो हो नहीं सकता कि यह संसारी जीव कर्मादिको निमित्त कर प्राप्त हुए अपने शुभ परिणामोंमें एकत्वबुद्धि भी किये रहे और इनमें एकत्वबुद्धिका त्याग हुए बिना इसे मोक्षमार्गकी प्राप्ति भी हो जावे। वास्तवमें इसे कर्म और नोकर्मका त्याग नहीं करना है वे तो इससे पृथक् हैं ही। कर्म और नोकर्मके संयोगका मूल कारण जो अपने शुभ और अशुभ भावोंमें अहंकार और ममकार भाव है, वास्तवमें इसे इन्हींका त्याग करना है, क्योंकि वे आत्माके परिणाम हैं और अपने अज्ञानके कारण आत्मामें ही उत्पन्न होते रहते हैं। उत्पाद-व्ययके नियमानुसार जब एक शुभ या अशुभ भावका व्यय होता है तब दूसरे शुभ या अशुभ भावका उत्पाद होता है। और इस प्रकार इसके संसारकी परिपाटी चलती रहती है। अब यदि इसे अपने इन शुभ-अशुभ भावरूप संसारका अन्त करना इष्ट है तो इनमें पर बुद्धि करनेसे ही इनका अन्त हो सकता है। ये मेरे स्वरूप हैं ऐसी बुद्धि करनेसे तो इनका अन्त होना त्रिकालमें सम्भव नहीं है। मैं अशुभ भाव तो न करूँ, मात्र शुभ भाव करूँ। इससे उत्तम गतिही प्राप्ति होगी और अन्तमें इससे मुझे मोक्षमार्गकी प्राप्ति हो जावेगी ऐसा विकल्प भी इसकी शुभ-अशुभ भावोंमें एकत्व बुद्धिका ही सूचक है। भला विचार तो कीजिए कि जो शुभ भाव स्वयं संसाररूप है उसकी चाह या प्राप्तिसे उससे विरुद्ध स्वभाववाले मोक्षमार्गकी प्राप्ति होना कैसे सम्भव है अर्थात् त्रिकालमें सम्भव नहीं है। इसलिए संसार पर्यायरूप जो शुभ भाव हैं वे भी अशुभ भावोंके समान हेय हैं ऐसा जान कर जो वीतराग भावोंके मूल कारण अपने एकमात्र त्रिकाली ज्ञायक भावका आश्रय लेता है, उसे आत्मरूपसे

अनुभवता है उसीके संसार परिपाटीका अन्त होता है, अन्यके नहीं यह निश्चय है। ऐसे निश्चयस्वरूप अपने आत्माको भूलकर यह संसारी जीव कर्म-नोकर्मनिमित्तक नर-नारकादि पर्यायोंमें एकत्व बुद्धि करके सुखी होना चाहता है यह उसका प्रथम अज्ञान है।

२. ऐसा नियम है कि प्रत्येक द्रव्य ध्रुव स्वभाववाला होकर भी स्वभावसे परिणमन-शील है। कोई अन्य द्रव्य इसको परिणमावे और तब इसमें उत्पाद-व्ययरूप परिणामकी उत्पत्ति हो ऐसा नहीं है। आगममें उपादानके समान निमित्तोंका भी कथन किया है और व्यवहारकी अपेक्षा उन्हें कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान और अधिकरण इन छह कारक-रूप भी परिगणित किया गया है। परन्तु इस कथनके तात्पर्यको न समझकर यह अज्ञानी जीव परसे कार्यकी उत्पत्ति मानता आ रहा है और इसलिए अपने आत्माकी संहाल किये बिना परकी उठाधरीके विकल्पमें ही अपने कर्तव्यकी पूर्ति समझता है। व्यवहारनयका लक्षण क्या है और उसका किस प्रयोजनसे जिनागममें निर्देश किया गया है इस ओर यह दृष्टिपात ही नहीं करना चाहता। व्यवहारनयका स्वरूप निर्देश करते हुए जिनागममें बतलाया है कि जो अन्य द्रव्यके गुणधर्मको तद्धिन्न अन्य द्रव्यके स्वीकार करता है उसे व्यवहारनय कहते हैं। उदाहरणार्थ—घड़ा मिट्टी आदि धातुका होता है, धीका नहीं होता। परन्तु व्यवहारनय मिट्टी आदि धातुके घड़ेको आरोप कर धीका कहता है। इसी प्रकार प्रत्येक द्रव्यमें यथार्थमें कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, और अधिकरणरूप पट्टकारक धर्म स्वभावसे होते हैं। किन्तु व्यवहारनय अन्य द्रव्यके विवक्षित कार्यके साथ अन्य जिस द्रव्यकी विवक्षित पर्यायकी वाह्य व्याप्ति होती है उसमें कर्ता, करण आदिरूपसे आरोपकर उसे तद्धिन्न अन्य द्रव्यकी विवक्षित पर्यायका कर्ता आदि कहता है। यह व्यवहारनयकी मर्यादा है। किन्तु इसे न समझ कर यह अन्यको अन्य द्रव्यकी पर्यायका यथार्थ कर्ता आदि मानता है और कहता है कि जब जैसे निमित्त मिलते हैं, कार्य उनके अनुसार होता है। और यह भी कहता है कि समर्थ उपादानके रहते हुए यदि निमित्त नहीं मिलते तो कार्य नहीं भी होता। इतना ही क्यों, अज्ञानके कारण इसकी ऐसी भी मान्यता बन रही है कि निमित्तोंकी सफलता इसीमें है कि उनके बलसे स्वकालको छोड़कर कार्योंकी उत्पत्ति आगे-पीछे भी की जा सकती है। यदि निमित्तोंके बलसे कार्योंकी उत्पत्ति आगे-पीछे न की जा सके तो इसमें निमित्तोंकी निष्फलता और अपने पुरुषार्थकी हानि मानता है। जिनागममें उपादानका लक्षण करते हुए लिखा है कि अनन्तरपूर्व पर्याययुक्त द्रव्यका नाम उपादान है। समर्थ उपादान भी इसीकी संज्ञा है। किन्तु एक तो वह उपादानके इस लक्षणको स्वीकार ही नहीं करना चाहता और कदाचित् आगमके बलसे स्वीकार भी करना पड़ता है तो कहता है कि आगममें उपादानका यह लक्षण तो लिखा है, परन्तु प्रत्येक उपादानमें अनेक योग्यताएँ होती हैं; अतएव जब जैसे निमित्त मिलते हैं, कार्य उनके अनुसार ही होता है इत्यादि अनेक विकल्प कर असत्कल्पना द्वारा प्रत्येक द्रव्यके परिणमन स्वभावको यथार्थरूपमें नहीं मानना चाहता। यह इस संसारी जीवका दूसरा अज्ञान है।

कातजीस्यामि-अभितद्वदत ग्रंथ

ये या इसी प्रकारके दूसरे अज्ञानको मेटनेके अभिप्रायसे आगममें समय अर्थात् आत्मा के दो भेद किये हैं-स्वसमय और परसमय । इनकी व्याख्या करते हुए समयसारमें बतलाया है-

जीवो चरित्त-दंसण-णाणट्टिउ तं हि सममयं जाण ।

पुगलकम्मपदेसट्टियं च तं जाण परसमयं ॥२॥

जो जीव अपने चारित्र, दर्शन और ज्ञानस्वभावमें स्थित है उसे नियमसे स्वसमय जानो और जो जीव पुद्गलकर्मोंके प्रदेशोंमें स्थित है उसे परसमय जानो ॥२॥

आशय यह है कि अपने अज्ञानके कारण संयोगको प्राप्त हुए कर्मको निमित्त कर जो नर, पशु, देव और नारकरूप विविध अवस्थाएं होती हैं तथा ग्री, पुत्र आदिरूप विविध संयोग मिलते हैं उन्हें अपना स्वरूप जान कर जो जीव उनमें रत रहता है वह परसमय है और जो अपने दर्शन-ज्ञानस्वभावमें निश्चित प्रवृत्तिरूप आत्मतत्त्वके साथ एकत्वरूपमें लीन होकर प्रवृत्ति करता है तब दर्शन-ज्ञान-चारित्रमें स्थित होनेसे अपने स्वरूपको एकत्वरूपसे एक ही समयमें जानता तथा परिणमता हुआ वरतता है वह स्वसमय है । स्वभावमें स्थित होनेका नाम स्वसमय और एकत्वबुद्धिवश परभावमें स्थित होनेका नाम परसमय है यह उक्त कथनका सार है । इसी विषयको स्पष्ट करते हुए प्रवचनसारमें आचार्य कुन्दकुन्ददेव कहते हैं-

जे पज्जमु णिग्दा जीवा परममयिग ति णिट्ठा ।

आदसहावस्मि ट्ठिग ते मगसमया मुणेदत्वा ॥ ४॥

जो जीव पर्यायोंमें लीन है अर्थात् अपने त्रिकाली ज्ञायक स्वभावको भूलकर जिस कालमें जो पर्याय प्राप्त होती है उसे आत्मा मान कर मात्र उसे आत्मरूपसे अनुभवते हैं उन्हें परसमय कहा गया है और जो आत्मस्वभावमें स्थित हैं अर्थात् जिस समय जो पर्याय प्राप्त होती है उसे गौणकर त्रिकाली ज्ञायकभावके आत्मस्वनसे आत्मस्वभावको अनुभवते हैं उन्हें स्वसमय जानना चाहिए ॥८४॥

यहाँ स्वसमयका नाम ज्ञानी और परसमयका नाम अज्ञानी है । ज्ञानी वह जो राग भावके आश्रयसे 'करोति' क्रियाका कर्ता न बनकर मात्र 'जानाति' क्रियारूप परिणमता है, इस लिए स्वसमय अर्थात् ज्ञानीका लक्षण करते हुए आचार्य कुन्दकुन्ददेव समयसारमें कहते हैं-

कम्मस्स य परिणामं णोकम्मस्स य तहेव परिणामं ।

ण करेइ एयमादा जो जाणदि सो ह्वदि णाणी ॥ ७५ ॥

जो मोह, राग, द्वेष, मूख और दुःख आदि रूपसे अन्तरंगमें उत्पन्न होनेवाले कर्मके परिणामको तथा स्पर्श, रस, गन्ध, वर्ण, शब्द, बन्ध, संस्थान, स्थौल्य और सौक्ष्म्य आदि रूपसे बाहर उत्पन्न होनेवाले नोकर्मके परिणामको नहीं करता है, मात्र इनके ज्ञानको कर्मरूपसे करता हुआ अपने आत्माको जानता है वह आत्मा कर्म और नोकर्मके परिणामसे अत्यन्त भिन्न ज्ञानस्वरूप होता हुआ ज्ञानी है और इसीका नाम स्वसमय है ॥७५॥

अब इसके प्रकाशमें इसी समयसारमें जो अज्ञानीका लक्षण बतलाया है उसे पढ़िए—

कम्मे णोकम्महि य अहमिदि अहकं च कम्म णोकम्मं ।

जा एमा खलु बुद्धी अप्पडिवुद्धो हवदि ताव ॥ १९ ॥

जो अन्तरंगमें मोह, राग और द्वेषरूप कर्मके परिणाम उत्पन्न होते हैं उनमें तथा बाहर शरीरादिरूप जो नोकर्मके परिणाम उत्पन्न होते हैं उनमें 'मैं हूँ या ये मैं हूँ' ऐसा अनुभवता है वह अप्रतिबुद्ध-अज्ञानी है और उसीका नाम परसमय है ॥ १९ ॥

कमसे अन्तरात्मा और बहिरात्मा भी इन्हींको कहते हैं । इस रूपसे स्वसमय और परसमयकी व्याख्या करते हुए श्री नियमसारमें लिखा है—

अंतर—बाहिरजप्पे जो वट्टइ सो हवेइ बहिरप्पा ।

जप्पेमु जो ण वट्टइ सो उच्चइ अंतरंगप्पा ॥ १५० ॥

जो अन्तरंग और बहिरंग जन्ममें स्थित है वह बहिरात्मा है और जो सब जन्मोंमें स्थित नहीं है वह अन्तरात्मा कहा जाता है । यहाँ 'जन्म' शब्द मुख्यतया विकल्प-राग-द्वेषरूप परिणामका सूचक है । तात्पर्य यह है कि जो 'मैं' इसका कर्ता हूँ, शरीरादि पर द्रव्य मेरे हैं, मैं शरीरादि पर द्रव्यरूप हूँ, मैं यदि घरका निर्माण न करूँ तो वह कैसे बने, मैं इसका भला और इसका बुरा करनेमें समर्थ हूँ' इत्यादि रूप विविध विकल्प कर तन्मय हो वर्तता है वह बहिरात्मा है और जो ऐसे विकल्पोंको अज्ञानका परिणाम जानकर इनसे भिन्न अपने जात्यक भावको स्वात्मारूपसे अनुभवता है वह अन्तरात्मा है ।

अह स्वसमय और परसमय या ज्ञानी और अज्ञानी या अन्तरात्मा और बहिरात्माकी व्याख्या है । अतएव प्रत्येक संसारी प्राणीका कर्तव्य है कि वह स्वसमय और परसमयकी यथार्थ व्याख्याको जान कर स्वसमयरूप बननेके उद्यममें लगे ।

धर्मके लिए आश्रय करने योग्य कौन ?

श्री. मांगीलालजी जैन, गुना

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्यकी एकता ही सच्चा मोक्षमार्ग है । मोह और क्षोभसे रहित आत्माका परिणाम भी इसीका नाम है । इसीको धर्म कहते हैं । अब विचार यह करना है कि इसकी प्राप्ति कैसे हो ? देव, गुरु और शास्त्रका आश्रय करनेसे रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी प्राप्ति होगी यह तो कहा नहीं जा सकता ? क्योंकि देव, गुरु और शास्त्र पर हैं । इनका आलम्बन लेनेसे रागरूप पुण्य परिणामकी उत्पत्ति भले ही हो जाओ, पर धर्मकी उत्पत्ति नहीं हो सकती । पूजा, व्रत, संयमरूप प्रवृत्ति करनेसे धर्मकी उत्पत्ति होती है यह भी नहीं कहा जा सकता, क्योंकि ये स्वयं पुण्य परिणाम हैं, अतएव स्वयं रागरूप होनेसे

इनसे भी धर्मकी उत्पत्ति नहीं हो सकती। मैं एक जीव द्रव्य हूँ, ज्ञान-दर्शन आदि अनन्त गुणोंका मैं पिण्ड हूँ, संसार और मुक्त ये क्रमसे होनेवाली मेरी ही अवस्थाएँ हैं इत्यादि रूपसे तत्त्वका चिन्तन करते करते धर्मकी उत्पत्ति हो जायगी यह भी नहीं कहा जा सकता, क्योंकि ऐसा चिन्तन विकल्पके बिना न हो सकता और विकल्पमात्र संसारका कारण है। नियमसारमें बतलाया है कि बाहरी और भीतरी जितना भी जल्प है वह सब संसारका ही कारण है। सारांश यह है जितने भी विकल्प हैं वे सब बन्धके हेतु होनेसे धर्म प्राप्तिके हेतु नहीं हो सकते। इसलिए धर्म प्राप्तिका मुख्य हेतु क्या है यह प्रश्न पुनः उपस्थित होता है। जिसे निराकुलतालक्षण मुख प्राप्त करना है वह उसके साधनभूत धर्मको तो प्राप्त करना ही चाहता है पर वह क्या करे जिससे उसे उसकी प्राप्ति हो। यह एक प्रश्न है जिसके सम्यक् समाधान पर पूरा मोक्षमार्ग अवलम्बित है, अतएव आगे इसीका विचार करते हैं—

आचार्य कुन्दकुन्द समयसारमें कहते हैं कि संसारी जीवने भोग और कामसम्बन्धी कथाको अनन्त बार सुना, अनन्त बार उसका परिचय प्राप्त किया और अनन्तवार उसे अनुभवा परन्तु परसे भिन्न अपने ज्ञायक स्वरूप एकत्वको उसने एक बार भी प्राप्त नहीं किया। वह एकत्व क्या है? इसकी मीमांसा करते हुए वे कहते हैं कि प्रमाद और अप्रमादरूप जितनी भी अवस्थाएँ हैं उनसे तो वह जुदा है ही। ज्ञान है, दर्शन है, चारित्र्य है ऐसे भेद विकल्पको भी उसमें स्थान नहीं है। इतना ही नहीं, उसे ज्ञायक कहनेपर ज्ञायके कारण वह ज्ञायक है ऐसी जो ध्वनिका आभास होता है सो उसे भी वह स्पृशता नहीं, ऐसे निर्विकल्प ज्ञायक स्वरूप आत्माको जिस समय यह जीव अपनी वृद्धिमें स्वीकार कर क्रमशः मैं ज्ञायक हूँ इस विकल्पमें भी निवृत्त हो तत्त्वरूप स्वयं परिणम जाता है—उसरूप अपनेको अनुभवता है तब इसे रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी प्राप्ति होती है। सम्यग्दर्शनादिरूप धर्मप्राप्तिका एकमात्र यही मार्ग है। रत्नत्रयकी पूर्णताका नाम मोक्ष है, इसलिए मोक्षप्राप्ति का भी यही मार्ग है। इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए आचार्य पद्मानन्द पद्मानन्दपंचविंशतिकाके एकत्वसप्तति अधिकारमें कहते हैं—

अजमेकं परं शान्तं सर्वोपाधिविवर्जितम् ।

आत्मानमात्मना ज्ञात्वा तिष्ठेदात्मनि यः स्थिरः ॥ १५ ॥

स एवामृतमार्गस्थः सः एवामृतमश्नुते ।

स एवाहन् जगन्नाथः स एव प्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥

जो जन्म-मरणसे रहित, एक, उत्कृष्ट, शान्त और सब प्रकारकी उपाधिसे रहित आत्माको आत्माद्वारा जानकर आत्मामें ही स्थिर रहता है—आत्माको अनुभवता है वही अमृतमार्ग-मोक्ष-मार्गमें स्थित है, वही अमृत-मोक्षको प्राप्त करता है। तथा वही अर्हन्त, जगन्नाथ, प्रभु और ईश्वर है ॥ १५-१९ ॥

संसार और उसके कारणोंका अभाव होकर इस जीवके संसारका अभाव होता है इसका निर्देश करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र समयसार गाथा १९०-१९२ की टीकामें कहते हैं—

यदा तु आत्म-कर्मणोर्भेदविज्ञानेन शुद्धचैतन्यचमत्कारमात्रमात्मानं उपलभते तदा मिथ्या-त्वाज्ञानाविरतियोगलक्षणानां अध्यवसानानां आस्रवभावहेतूनां भवत्यभावः । तदभावे रागद्वेषमोह-रूपास्रवभावस्य भवत्यभावः । तदभावे भवति कर्माभावः । तदभावेऽपि भवति नोकर्माभावः । तद-भावेऽपि भवति संसाराभावः ।

परन्तु जब यह आत्मा आत्मा और कर्मके भेदज्ञान द्वारा शुद्ध चैतन्य चमत्कारमात्र आत्माको प्राप्त करता है—अनुभवता है तब आस्रवभावोंके हेतुभूत मिथ्यात्व, अज्ञान, अविरति और योगरूप अध्यवसानोंका अभाव होता है । उनका अभाव होने पर राग, द्वेष मोहरूप आस्रव-भावका अभाव होता है । आस्रवभावका अभाव होने पर कर्मका अभाव होता है । कर्मका अभाव होने पर नोकर्मका अभाव होता है । तथा नोकर्मका अभाव होने पर संसारका अभाव होता है ।

यह संसारके अभाव करनेकी प्रक्रिया है । इससे विदित होता है कि सम्यग्दर्शनादिरूप धर्मकी प्राप्तिका एकमात्र उपाय शुद्ध चैतन्य चमत्कारमात्र आत्माका आश्रय करना ही है, अन्य कुछ नहीं ।

यह आत्मा सम्यग्दर्शन-ज्ञानस्वरूप स्वयं समयसार कैसे होता है इसका स्पष्टीकरण करते हुए इसी समयसारकी गाथा १४४की टीकामें बतलाया है—

अयमेक एव केवलं सम्यग्दर्शन-ज्ञानव्यपदेशं किल लभते । यः खल्वखिलनयपश्चाक्षुण्णतया विश्रान्तसमस्तविकल्पव्यापारः स समयसारः ।

जो नियमसे समस्त नयपक्षसे अक्षुण्ण रह कर समस्त विकल्पोंके व्यापारसे निवृत्त हो गया है वह समयसार है । वास्तवमें इसी एकको सम्यग्दर्शन और सम्यग्ज्ञान यह संज्ञा प्राप्त होती है ।

यह कथन अपनेमें बहुत ही स्पष्ट है । इससे भी एकमात्र यही ज्ञात होता है कि जिसे गति, मार्गणास्थान और गुणस्थान आदिरूप समस्त भेद विकल्पसिं रहित मात्र सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञानस्वरूप साक्षात् समयसाररूप होना है उसे परसे भिन्न अभेदरूप एकमात्र ज्ञायकस्वरूप आत्माका आश्रय लेना चाहिए, क्योंकि धर्म प्राप्तिके लिए एकमात्र चैतन्य चमत्कारस्वरूप भगवान् आत्माका अवलम्बन ही उपादेय है ।

इस प्रकार सम्पूर्ण वीतरागी जिनशासनमें एकमात्र टंकीकीर्ण निज कारण परमात्मा परम पारिणामिक भावरूप ज्ञायकस्वभावके निर्विकल्प आलम्बनको ही कारण परमात्मासे तादात्म्य-भावको प्राप्त हुई (सम्यग्दर्शनसे लेकर सिद्ध होने तककी) समस्त निर्मल पर्यायोंकी प्राप्तिका कारण जानकर हे भव्य जीवो ! अपने उपयोगमें उसका आलम्बन लेकर शुद्ध रत्नत्रय प्रगट करो । ऐसा करनेसे दुःखरूप भावमरणसे छुटकारा पाकर अविनाशी निराकुलतालक्षण आत्म-मुखके अधिकारी बनेगे ।

साध्य-साधकभावका प्रकार और उसका सम्यक् स्वरूप

अध्यात्मरत्न श्री रामजी माणिकचन्दजी दोशी, सोनगढ़

जिनागममें साध्य क्या और साधक कौन इस विषयका विविध स्थलों पर विविध दृष्टिकोणोंसे स्पष्टीकरण किया गया है, किन्तु उन दृष्टिकोणोंके साथ उक्त विषयका यथार्थ परिज्ञान करनेके लिए सर्व प्रथम आगे बतलाये जानेवाले विषयोंको जान लेना अत्यन्त उपयोगी है, इसलिए पहले उनका स्पष्टीकरण किया जाता है—

१. तत्त्वदृष्टिसे निश्चय मोक्षमार्ग वही एक मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्ग वह सच्चा मोक्षमार्ग नहीं। २. निश्चय और व्यवहार मोक्षमार्ग ये दोनों एक साथ प्रगट होते हैं ? ३. निश्चयनय निषेधक और व्यवहारनय निषेधक है। ४. निश्चय मोक्षमार्ग एकमात्र त्रिकाली अभेद ज्ञायकभावरूप परिणामन क्रियाके होने पर प्रगट होता है, अन्य प्रकारसे नहीं।

आगे इन विषयोंका क्रमसे खुलासा करते हैं—

(१)

निश्चय मोक्षमार्ग ही मोक्षमार्ग क्यों है और व्यवहार मोक्षमार्ग सच्चा मोक्षमार्ग क्यों नहीं इस विषय पर सुन्दर ढंगसे प्रकाश डालते हुए (१) प्रवचनसार गाथा ८०, ८१ और ८२ तथा उनकी टीकामें बतलाया है कि जो द्रव्य, गुण और पर्यायरूपसे अरिहन्तोंको जानकर अपने मनसे यह जानता है कि जिसप्रकार त्रैकालिक प्रवाहरूप अरिहन्तोंका द्रव्य है उसीप्रकार मेरा द्रव्य भी त्रैकालिक प्रवाहरूप है, जिसप्रकार अरिहन्तोंका एकरूप रहनेवाला चैतन्यरूप विशेषण गुण है उसी प्रकार मेरा भी एकरूप रहनेवाला चैतन्यरूप विशेषण गुण है और जिस प्रकार उस प्रवाहमें जो क्षणवर्ती व्यतिरेक हैं वे अरिहन्तोंकी पर्याय हैं उसीप्रकार उस प्रवाहमें जो क्षणवर्ती व्यतिरेक हैं वे मेरी पर्याय हैं। और फिर ऐसा-जाननेके बाद जो गुण और पर्यायोंको द्रव्यमें अन्तर्गत करके परिणामी, परिणाम और परिणतिका भेद विकल्प छोड़कर अभेदरूप अर्थात् मात्र अपने आत्माका आश्रय लेता है उस आत्माके निष्क्रिय चिन्मात्र भावको प्राप्त होनेसे निराश्रय भावको प्राप्त हुआ मोह-दर्शनमोह (स्व-परमें एकत्वबुद्धिको उपजानेवाला मिथ्यात्वभाव) नाशको प्राप्त हो जाता है।

इस प्रकार जिसने दर्शनमोहको दूरकर आत्माके सम्यक् तत्त्वको प्राप्त कर लिया है यह जब उक्त विधिसे भेदविकल्पसे रहित शुद्ध आत्मतत्त्वका पुनः पुनः आश्रय लेता है तब उसके क्रमशः राग-द्वेषरूप परिणामका अभाव होकर (सराचचारित्रका अभाव होकर) निराकुल सुखस्वरूप परम वीतरागदश प्रगट होती है।

आचार्य कहते हैं कि कर्मोंका क्षय कर जितने भी अरिहन्त हुए, वर्तमानमें हो रहे हैं और अनागत कालमें होंगे वे सब एकमात्र इसी मार्गसे अरिहन्त हुए हैं, हो रहे हैं और

होंगे। इसके सिवा निःश्रेयस प्राप्त करनेका अन्य कोई मार्ग नहीं है। इससे सिद्ध है कि एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्ग वह सच्चा मोक्षमार्ग नहीं। भगवान् वीतराग अरिहन्त भट्टारकका उपदेश भी यही है। उक्त कथनकी पुष्टिमें आगे इन प्रमाणोंका भी पर्यालोचन कीजिए—

(२) आचार्य पद्मनन्दिने पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके एकत्वसप्तति नामक अधिकारमें इस विषयका सुन्दर ढंगसे खुलासा किया है। वे उक्त अधिकारके श्लोक ३२में कहते हैं कि निश्चयसे जो यह एकत्व है, अद्वैत है वह परम अमृत है अर्थात् मोक्षस्वरूप है। किन्तु द्वैतको उपजानेवाला जो यह व्यवहार मोक्षमार्ग है वह संसार है।

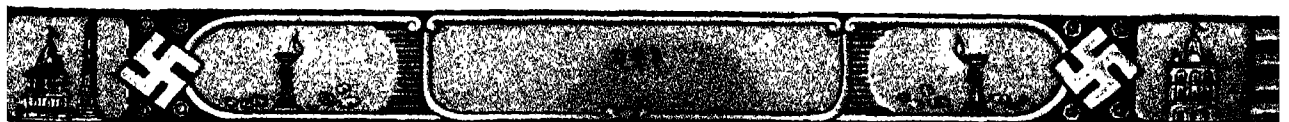
(३) इसी ग्रन्थमें धर्मोपदेश नामक प्रथम अधिकार (श्लोक ८१)में वे कहते हैं कि सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रकी एकता बन्धका विध्वंस करनेवाली है और बाह्य अर्थरूप सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्र शुद्धात्मतत्त्वकी उपलब्धिसे बाह्य हैं। वे बाह्य पदार्थोंको विषय करते हैं, इसलिए उनसे शुभाशुभ कर्मोंका बन्ध होता है जो संसार परिभ्रमणका कारण है।

(४) प्रवचनसार गाथा १९९में और उसकी टीकामें भी इसका बहुत ही उत्तम प्रकारसे स्पष्टीकरण किया गया है। वहाँ बतलाया है कि सभी सामान्य चरमशरीरी, तीर्थकर और अचरमशरीरी सुमुक्षु इसी तथोक्त शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिलक्षण विधिसे प्रवर्तमान मोक्षमार्गको प्राप्त करके सिद्ध हुए, किसी दूसरी विधिसे सिद्ध हुए हों ऐसा नहीं है। इससे निश्चित होता है कि केवल यह एक ही मोक्षमार्ग है, दूसरा नहीं। अधिक विस्तारसे पूरा पड़े। उस शुद्धात्मतत्त्वमें प्रवर्ते हुए सिद्धोंको तथा उस शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिरूप मोक्षमार्गको, जिसमें भाव्य-भावकरूप विभाग अतंगत हो गया है, नोआगमभावरूप नमस्कार हो।

(५) श्री नियमसार गाथा १४८में और उसकी टीकामें यही बात सिद्ध की गई है। वहाँ बतलाया है कि ऋषभदेवसे लेकर महावीर पर्यन्त जितने भी परमेश्वरदेव हुए हैं वे सब उक्त प्रकारसे स्वात्मसम्बन्धी उत्कृष्टरूप शुद्ध निश्चय योगभक्तिको करके ही सिद्ध हुए हैं।

(६) परमार्थ प्रतिक्रमण अधिकारका प्रारम्भ करते हुए श्री पद्मप्रभमलधारिदेवने और भी स्पष्ट शब्दोंमें खुलासा कर दिया है। वे लिखते हैं कि शुद्ध निश्चयनयस्वरूप परम चारित्र व्यवहार चारित्र और उसके फलका प्रतिपक्षी है।

इस प्रकार पूर्वोक्त इन सब प्रमाणोंको ध्यानमें रखकर विचार करनेसे विदित होता है कि स्वयं आत्मस्वरूप होनेके कारण एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है, व्यवहार मोक्षमार्गको जो मोक्षमार्ग कहनेमें आता है वह परमार्थ कथन नहीं है, उपचारसे ही ऐसा कहा जाता है। उसी प्रकार निश्चय रत्नत्रयरूप परिणत आत्मामें व्रत, तप आदिका जो विकल्प होता है वह भी उपचारसे मोक्षमार्ग कहा जाता है।

वर्तमान कालमें कुछ भाई ऐसा लिखने लगे हैं कि व्यवहार करते करते निश्चयकी प्राप्ति होती है। इसकी पुष्टिमें उनका कहना है कि चौथा; पाँचवां और छठा गुणस्थान व्यवहाररूप हैं। इसके बाद जब यह जीव सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है तब उसे निश्चयकी प्राप्ति होती है। इस प्रकार वे चौथे आदि तीन गुणस्थानोंमें एकान्तसे मात्र व्यवहारको स्वीकार करते हैं और सातवें आदि गुणस्थानोंमें एकान्तसे मात्र निश्चयका कथन करते हैं। अब प्रकृतमें यह विचार करना है कि वस्तुस्थिति क्या है? आगे इसी विषयका विचार किया जाता है—

(१) नियम यह है कि कोई मिथ्यादृष्टि जीव (उपशम सम्यक्त्वकी अपेक्षा) तीन करण परिणाम करके या (वेदक सम्यक्त्वकी अपेक्षा) करण परिणाम किये बिना कोई चौथेको, कोई पाँचवेंको और कोई सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है। अब प्रउन यह है कि जो मिथ्यादृष्टि जीव सातवें गुणस्थानको प्राप्त होता है उसके केवल निश्चय रत्नत्रय ही होता है या वहाँ भी निश्चय रत्नत्रयके साथ व्यवहार रत्नत्रय होता है। श्री द्रव्यसंग्रह गाथा ४७ में इसका समाधान करते हुए बतलाया है कि मुनि ध्यानद्वारा निश्चय-व्यवहार दोनों प्रकारके मोक्षमार्गको प्राप्त करते हैं। इसकी टीका करते हुए ब्रह्मदेवसूरिने जो कुछ लिखा है उसका भाव यह है कि निश्चय रत्नत्रयस्वरूप निश्चय मोक्षमार्गको वसीप्रकार व्यवहाररत्नत्रयस्वरूप व्यवहार मोक्षमार्गको निर्विकार स्वसंवित्तिस्वरूप परम ध्यानके द्वारा मुनि प्राप्त करते हैं।

यह तो सातवें गुणस्थानकी बात हुई। अब छठे गुणस्थानका विचार कीजिए। ऐसा तो कोई भी विवेकी स्वीकार नहीं करेगा कि छठे गुणस्थानमें देव, गुरु और शास्त्री श्रद्धाके साथ मात्र पाँच महाव्रत आदिके आचरणरूप (विकल्परूप) व्यवहार चारित्र ही होता है। वहाँ आत्माकी विशुद्धिरूप निश्चय रत्नत्रय होता ही नहीं, क्योंकि ऐसा मानने पर द्रव्यलिङ्गी मुनि और भावलिङ्गी मुनिमें कुछ भी भेद न रह जायगा। कारण कि बाह्यमें देव, गुरु, शास्त्री श्रद्धाके साथ पाँच महाव्रत आदिका आचरण तो द्रव्यलिङ्गी मुनिके भी पाया जाता है। इससे स्पष्ट है कि जिसप्रकार निश्चय-व्यवहार दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग सातवें गुणस्थानमें होता है उसी प्रकार वह दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग छठे गुणस्थानमें भी होता है। यदि फरक है तो इतना ही कि सातवें गुणस्थानमें निर्विकल्प ध्यानकी मुख्यता होनेसे वहाँ संज्वलन राग अवुद्धिपूर्वक रहता है और इस प्रकार वहाँ युगपत् दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है। इसी प्रकार छठे गुणस्थानमें भी बुद्धिपूर्वक संज्वलन कषायके साथ तीन कषायोंके अभावरूप वीतराग चारित्रका सद्भाव होनेसे युगपत् दोनों प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है। इससे स्पष्ट है कि प्रत्येक जीवमें निश्चय मोक्षमार्ग और व्यवहार मोक्षमार्ग एक साथ प्रगट होते हैं।

परमात्मप्रकाश (अ. २ दोहा १४ संस्कृत टीका) में बतलाया है कि निश्चय मोक्षमार्ग दो प्रकारका है—सविकल्प मोक्षमार्ग और निर्विकल्प मोक्षमार्ग। इसमें जो विकल्प हैं

वह तो आस्रव है और जो निर्विकल्प है वह आस्रवरहित है । अन्यत्र जो सराग चारित्र और वीतराग चारित्र ऐसे नाम दृष्टिगोचर होते हैं सो उनका तात्पर्य भी यही है । संक्षेपमें सार यह है कि जो व्यवहार मोक्षमार्ग कहा गया है वह राग ही है । उसके साथ तीन कषायोंके अभावरूप जो शुद्ध परिणति होती है वह मुख्य है । इसलिए मोक्षमार्ग तो एक ही है—निश्चय मोक्षमार्ग । दो प्रकारका मोक्षमार्ग नहीं है । इतना अवश्य है कि उसका कथन दो प्रकारसे किया जाता है । सो इस कथनका प्रयोजन वीतराग परिणतिके साथ रागका सद्भाव दिखाना मात्र है ।

इस तरह छठे और सातवें गुणस्थानमें जिस तरह दो प्रकारका मोक्षमार्ग बन जाता है उसी प्रकार चौथे और पाँचवें गुणस्थानमें भी दोनों प्रकारके मोक्षमार्गकी सिद्धि कर लेनी चाहिए । जहाँ चौथे गुणस्थानमें मिथ्यात्व और अनन्तानुबन्धीका तथा पाँचवें गुणस्थानमें मिथ्यात्वके साथ दो कषायोंका अभाव होनेसे निश्चय मोक्षमार्गकी प्रसिद्धि होती है वहाँ चौथेमें तीन कषायोंका और पाँचवेंमें दो कषायोंका सद्भाव होनेसे निश्चय मोक्षमार्गके साथ व्यवहार मोक्षमार्ग भी घटित हो जाता है । इसप्रकार इतने विवेचनसे यह भली भाँति सिद्ध हो जाता है कि निश्चय और व्यवहार ये दोनों मोक्षमार्ग एक साथ प्रगट होते हैं । व्यवहार करते करते निश्चयकी प्राप्ति होती हो ऐसा नहीं है । किन्तु ऐसा अवश्य है कि जितने अंशमें निश्चयकी प्राप्ति होती है उसके अनुरूप व्यवहार होता ही है और जहाँ पूर्णरूपसे निश्चयकी प्राप्ति हो जाती है वहाँ व्यवहारका सर्वथा अभाव होजाता है ।

(३)

अब इस बातका विचार करना है कि मोक्षमार्गमें एकमात्र निश्चयको निषेधक और व्यवहारको निषेध्य क्यों कहा ? बात यह है कि संसारी जीवके जितना भी व्यवहार होता है वह पराश्रित होनेसे (परको लक्ष्य कर होनेके कारण) बन्धका हेतु है, इसलिए वह प्रतिषेध करने योग्य है और निश्चय आत्माश्रित होनेसे मोक्षका हेतु है, इसलिए वह प्रतिषेधक है । श्री समयसार कलश १७३ में आचार्य अमृतचन्द्र लिखते हैं कि सब वस्तुओंमें जो अध्यवसान होता है उसे जिनेन्द्रदेवने छोड़ने योग्य कहा है सो उस परसे हम ऐसा मानते हैं कि जितना भी व्यवहार है वह सब छोड़ने योग्य है । तथा शुद्ध ज्ञानधनस्वरूप एक निश्चय ही आश्रय करने योग्य है । इसी अभिप्रायको ध्यानमें रखकर आचार्य कुन्दकुन्ददेवने समयसार गाथा २७२ में कहा है कि पूर्वोक्त विधिसे निश्चयनयके द्वारा व्यवहारनय प्रतिषेध करने योग्य है, क्योंकि जो ज्ञानी निश्चयनयका आश्रय लेते हैं वे निर्वाणको प्राप्त होते हैं । सविकल्पदशासे निर्विकल्प दशाको प्राप्त करनेका यही एक मार्ग है । उत्कृष्ट ध्यानकी सिद्धि भी इसी मार्गसे होती है, अन्य मार्गसे नहीं । कर्मोंके संवर और निर्जरापूर्वक मोक्षप्राप्तिका भी यही मार्ग है, अन्य नहीं ।

प्रवचनसार गाथा ५ की टीकामें अमृतचन्द्र आचार्य लिखते हैं कि इस जीवके कषाय कणके विद्यमान होनेसे पुण्यबन्धकी प्राप्तिका हेतुभूत सरागचगित्र क्रमसे आजाता है, परन्तु उसे पीछे छोड़कर निर्वाणकी प्राप्तिके हेतुभूत वीतराग चारित्र्यको प्राप्त करना चाहिए। सो इस कथनका भी वही आशय है।

इसी तथ्यको स्पष्ट करते हुए पं. हेमराजजी प्रवचनसार गाथा ११के भावार्थमें लिखते हैं कि 'वीतराग सराग भावोंकर धर्म दो प्रकारका है। जब यह आत्मा वीतराग आत्मीक धर्मरूप परिणमता हुआ शुद्धोपयोग भावोंमें परिणमन करता है तब कर्मोंसे इसकी शक्ति रोकी नहीं जासकती। अपने कार्य करनेको समर्थ हो जाता है, इस कारण अनन्त अखंड निज सुख जो मोक्षसुख उसको स्वभाव ही से पाता है और जब यह आत्मा दान, पूजा, व्रत, संयमादि-रूप सराग भावोंकर परिणमता हुआ शुभोपयोग परिणतिको धारण करता है तब इसकी शक्ति कर्मोंसे रोकी जाती है, इसलिए मोक्षरूपी कार्य करनेको असमर्थ हो जाता है। फिर उस शुभोपयोग परिणमनसे कर्मबन्धरूप स्वर्गोंके सुखको ही पाता है।'

यद्यपि शास्त्रोंमें व्यवहारको साधन और निश्चयको साध्य कहा है सो उसका इतना ही तात्पर्य है कि सविकल्प दशामें निश्चयके साथ परको लक्ष्यकर जो व्यवहार होता है वह उस अवस्थामें प्राप्त निश्चयका प्रतिबन्धक न होनेसे उसमें साधनपनेका व्यवहार किया जाता है और निर्विकल्प अवस्थामें सहचर होनेसे उसे साधन कहा गया है। पर इसका यदि कोई यह अर्थ करे कि व्यवहारसे निश्चय धर्मकी उत्पत्ति होती है तो उसका ऐसा अर्थ करना इसलिए भ्रान्त है, क्योंकि ऐसा मानने पर अनुभूतिरूप निर्विकल्प अवस्थाको स्वीकार करनेकी कोई आवश्यकता नहीं रहेगी। केवल व्यवहारसे ही उत्तरोत्तर आत्मीक शुद्धिमें वृद्धि होकर मुक्तिकी प्राप्ति आननी पड़ेगी। उतएव सर्वत्र ऐसा ही श्रद्धान करना उचित है कि मोक्षमार्गमें सर्वत्र पराश्रित होनेसे व्यवहार प्रतिषेध्य है और आत्माश्रित होनेसे निश्चय उसका प्रतिषेधक है।

(४)

अब देखना यह है कि जिससे रत्नत्रयकी उत्पत्ति होकर यह आत्मा स्वयं समयसार हो जाय इसके लिए इस आत्माके उपयोगका आलम्बन—ध्येय क्या हो? यह कौनसा पदार्थ है जिसका आश्रय करनेसे इसमें रत्नत्रयस्वरूप धर्मकी उत्पत्ति होती है। आचार्य कुन्दकुन्द कहते हैं कि संसारी जीवने संसारकी परिपाटीस्वरूप और सब कुछ किया, मात्र अभी तक अपने एकत्वको नहीं प्राप्त किया—नहीं अनुभवा। आगे वे लिखते हैं कि मैं स्वविभवसे उस एकत्वका दर्शन कराऊँगा। वह स्वविभव क्या है इसका खुलासा करते हुए आचार्य अमृतचन्द्र लिखते हैं कि जो आगम, गुरु उपदेश और युत्तिसे पुष्ट हुआ है ऐसे स्वानुभव प्रत्यक्षसे उस एकत्वके दर्शन करानेकी यहाँ आचार्य कुन्दकुन्दने प्रतिज्ञा की है। आगे वे ज्ञायकरस्वरूप एकत्वको सब प्रकारके व्यवहारसे अछूता बतलाते हुए कहते हैं कि जो ऐसे आत्माको देखता है—

अनुभवता है वह पूरे जिनशासनको अनुभवता है। यही ज्ञानानुभूति है, यही आत्मानुभूति है और जिनशासनकी अनुभूति भी यही है। स्पष्ट है कि जिसमें किसी प्रकारके विकल्पका प्रवेश नहीं ऐसा निर्विकल्प चिन्मत्कारस्वरूप विज्ञानघन आत्मा ही एकमात्र ऐसा आलम्बन, सहारा, ध्येय या आश्रय है जो इस आत्माके उपयोगका विषय होकर स्वयं समयसार हो जाता है। श्री पद्मप्रभमलधारी देव नियमसारमें इसे कारण परमात्मा कहते हैं सो उसका तात्पर्य भी यही है।

‘निश्चयनयसे देखा जाय तो वह चैतन्य एक ही है। उस अखण्ड एक वस्तुमें विकल्पोंको अणुमात्र भी स्थान नहीं। जो कर्म, नोकर्म और विकारी भावोंसे रहित ऐसे उत्कृष्ट एकरूप ब्रह्मको जानता है—बोधस्वरूप आत्माको अनुभवता है वह तत्स्वरूप हो जाता है।’

ये आचार्य पद्मनन्दिके वचन हैं। सो इससे भी यही ज्ञात होता है कि स्वरूपोपलब्धिके लिए अभेदस्वरूप, सब प्रकारके विशेषणोंसे रहित एकमात्र आत्मा ही आश्रय करने योग्य है। इस अखण्ड ज्ञानघनस्वरूप आत्माका आश्रय करने पर—तत्स्वरूप आत्माको अनुभवने पर आत्मानुभूतिरूप परिणत वह स्वयं सम्यग्दर्शन है, वही स्वयं सम्यग्ज्ञान है और वही स्वयं सम्यक्चारित्र्य है।

ये प्रकृतमें उपयोगी कुछ तथ्य हैं। आगे इनको लक्ष्यमें रख कर साध्य-साधकभावका विचार करना है। यहाँ साध्य न तो देवेन्द्रपदकी प्राप्ति है और न चक्रवर्तिपदकी प्राप्ति ही, इस आत्माका यदि कोई सच्चा साध्य है तो एकमात्र विकारी भावोंसे रहित आत्मस्वरूपकी प्राप्ति ही है। पूर्वमें जिन चार प्रश्नोंका गुलासा किया है उनसे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि व्यवहार मोक्षमार्ग तो कहने मात्रके लिए मोक्षमार्ग है, एकमात्र निश्चय मोक्षमार्ग ही सच्चा मोक्षमार्ग है। और उसकी उत्पत्ति त्रिकाली ज्ञायकभावको लक्ष्यमें लेने पर होती है, इसलिए आत्मस्वभावकी प्राप्तिका यदि कोई यथार्थ साधन है तो वह त्रिकाली ज्ञायकभाव ही है, क्योंकि परको और पर्यायको लक्ष्य बनाकर जो अभी तक राग द्वेष और मोहकी उत्पत्ति होती आ रही थी, वह न हो, यदि इसका कोई सच्चा उपाय है तो एकमात्र त्रिकाली ज्ञायक स्वभावको लक्ष्यमें लेना ही है। यह निश्चय साधन है। इसके सिवा अन्य सब व्यवहार साधन हैं।

शंका साधन कहो या उपादान, इन दोनोंका एक ही अर्थ है और आगममें पूर्व पर्याय युक्त द्रव्यको उपादान कहा है। ऐसी अवस्थामें केवल त्रिकाली ज्ञायकभावको स्वरूप प्राप्तिका निश्चय साधन कहना ठीक नहीं है। पंचास्तिकाय गाथा १५४ की टीकामें मोक्षमार्गके स्वरूपका व्याख्यान करते हुए लिखा है कि जीवस्वभावमें नियत चारित्रिका नाम मोक्षमार्ग है और यथार्थमें जीव स्वभाव ज्ञान-दर्शन है। सो इससे भी यही विदित होता है कि न केवल सामान्य अंशसे कार्यकी उत्पत्ति होती है और न केवल विशेष अंशसे ही, अत एव सर्वत्र साधनका निर्देश करते समय विवक्षित पर्याययुक्त द्रव्यका ही निर्देश करना चाहिए, एक एक अंशका नहीं।

समाधान—यह ठीक है कि कार्यका उपादान न केवल सामान्य अंश होता है और न केवल

विशेष अंश ही, क्योंकि तादात्म्य रूपसे ही इनकी सत्ता परिलक्षित होती है। कहा भी है— 'सामान्य-विशेषात्मा तदर्थो विषयः।' इसलिए द्रव्यके केवल एक अंशसे कार्यकी उत्पत्ति होती है ऐसा यहाँ कहना नहीं है। किन्तु यहाँ कहना यह है कि जीवकी संसार और मुक्त ये दो अवस्थाएँ हैं। उनमेंसे संसारकी उत्पत्ति निमित्त और पर्यायके लक्ष्यसे होती है और मोक्षकी उत्पत्ति स्वभावके लक्ष्यसे होती है। इसलिए मोक्षका यदि कोई मुख्य साधन है तो वह एक मात्र स्वभावको लक्ष्यमें लेना ही है। जब यह जीव स्वभावको लक्ष्यमें लेता है तब कार्य तो उपादानके अनुसार ही होता है इसमें सन्देह नहीं। परन्तु स्वभावको लक्ष्यमें लेनेसे उपादान स्वभावकी ओर ढलकर नियमसे स्वभावपर्यायको ही उत्पन्न करता है ऐसा नियम है।

यही कारण है कि प्रकृतमें पर्याययुक्त द्रव्यको साधन न कह कर परम पारिणामिक भावको ग्रहण करनेवाले निश्चयनयकी मुख्यतासे द्रव्यके एक अंश त्रिकाली ज्ञायकभावको यथार्थ साधन कहा है। पर्याय और निमित्तका लक्ष्य संसारका साधन है और स्वभावका लक्ष्य मोक्षका साधन है यह उक्त कथनका तात्पर्य है। स्वभावरूप अपने त्रिकाली ज्ञायक भावका आलम्बन लेने पर यह आत्मा स्वयं स्वभावरूप परिणम जाता है। इसलिए वही एक आत्मा साध्य है और वही साधन है।

यह जिनागमका सार है। इसे ध्यानमें रखकर विचार करने पर विदित होता है कि अन्यत्र (पंचास्तिकाय गाथा १६०-१६१ में) जो व्यवहार रत्नत्रयको साधन और निश्चय रत्नत्रयको साध्य कहा है सो उस कथनका इतना ही तात्पर्य है कि जिसने अनादि अज्ञानका नाश कर शुद्धिका अंश प्रगट किया है ऐसे जीवके सविकल्प दशामें भूमिकानुसार निःशक्ति-निःकांक्षित आदि रूप, स्वाध्याय पूजादि रूप और निरतिचार व्रतादि रूप भाव होते हैं तथा तदनुरूप व्यापार भी होता है पर इससे प्राप्त आंशिक शुद्धिकी कोई क्षति नहीं होती। इसलिए व्यवहारनयसे व्यवहार मोक्षमार्गको साधन और निश्चय मोक्षमार्गको साध्य कहनेमें आता है। पर इसका अर्थ यदि कोई यह करे कि पूजा, स्वाध्याय और व्रतादि परिणाम करते करते आत्मामें स्वभाव पर्यायकी उत्पत्ति हो जायगी तो उसका ऐसा अर्थ करना समीचीन नहीं है। अज्ञान भावका अभाव होकर शुद्धिकी उत्पत्ति या वृद्धिका क्रम यह है कि जब यह जीव पूजा, स्वाध्याय, और व्रताचरणरूप विकल्पसे निवृत्त हो शुद्ध निश्चयनयके विषयभूत ज्ञायकस्वरूप एकत्वका पुनः पुनः मनन करता है तो अन्तमें यह विकल्प भी छूट कर उपयोग स्वयं ज्ञायक भावरूप परिणम जाता है। इसीका नाम नयपक्षसे अतीत निर्विकल्प समाधिरूप अवस्था है। इसे भेद दृष्टिसे देखने पर आत्मरुचिका नाम सम्यग्दर्शन है, आत्मज्ञानका नाम सम्यग्ज्ञान है और आत्मस्थितिका नाम सम्यक्चारित्र्य है। किन्तु अभेददृष्टिसे देखने पर उन तीनमय स्वानुभूतिरूपसे परिणत एक आत्मा ही है। स्पष्ट है कि स्वरूपोपलब्धिमें आत्मा ही साधन है और आत्मा ही साध्य है, अन्य सब व्यवहार है। अतएव मोक्षमार्गकी प्रसिद्धिके लिए एकमात्र त्रिकाली ज्ञायकस्वभाव आत्मा ही उपादेय है ऐसा यहाँ श्रद्धान करना चाहिए।

श्रुतधर आचार्य व विद्वान्—

श्रुतधर - परिचय

सिद्धान्ताचार्य श्री पं. फूलचन्द्रजी सिद्धान्तशास्त्री, वाराणसी

प्रथमं करणं चरणं द्रव्यं नमः ।

यह शान्तिभक्तिका वचन है। इस द्वारा प्रथमानुयोग आदि चार अनुयोगोंमें विभक्त श्रुतको नमस्कार किया गया है। प्रवाहकी अपेक्षा श्रुत अनादि है। इसकी महिमाका व्याख्यान करते हुए जीवकाण्डमें श्रुतज्ञानकी मुख्यतासे कहा है कि केवलज्ञान और श्रुतज्ञानमें प्रत्यक्ष और परोक्षका ही भेद है, अन्य कोई भेद नहीं। ऐसा नियम है कि केवलज्ञानविभूतिसे सम्पन्न भगवान् तीर्थकर परमदेव अपनी दिव्यध्वनि द्वारा अर्थरूपसे श्रुतकी प्ररूपणा करते हैं और मत्त्यादि चार ज्ञानके धारी गणधरदेव अपनी सातिशय प्रज्ञाके माहात्म्यवश अंग-पूर्वरूपसे अन्तर्मुहूर्तमें उसका संकलन करते हैं। अनादि कालसे सम्यक् श्रुत और श्रुतधरोंकी परम्पराका यह क्रम है।

इस नियमके अनुसार वर्तमान अवसर्पिणीके चतुर्थ कालके अन्तिम भागमें अन्तिम तीर्थकर भगवान् महावीर और उनके ग्यारह गणधरोंमें प्रमुख गणधर गौतमस्वामी हुए। भाव-श्रुत पर्यायसे परिणत गौतम गणधरने ग्यारह अंग और चौदह पूर्वोंकी रचना कर लोहाचार्यको दिया। लोहाचार्यने जम्बूस्वामीको दिया। इसके बाद विष्णु, नन्दिमित्र, अपराजित, गोवर्धन और भद्रबाहु ये पाँचों आचार्य परिपाटी क्रमसे चौदह पूर्वोंके धारी हुए। तदनन्तर विशाखाचार्य, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जयाचार्य, नागाचार्य, सिद्धार्थदेव, धृतिसेन, विजयाचार्य, बुद्धिल, गंगदेव और धर्मसेन ये ग्यारह आचार्य परिपाटी क्रमसे ग्यारह अंग और उन्पादपूर्व आदि दस पूर्वोंके धारक तथा शेष चार पूर्वोंके एकदेश धारक हुए। इसके बाद नक्षत्राचार्य, जयपाल, पाण्डुस्वामी, ध्रुवसेन और कंसाचार्य ये पाँचों ही आचार्य परिपाटी क्रमसे सम्पूर्ण ग्यारह अंगोंके और चौदह पूर्वोंके एकदेश धारक हुए। तदनन्तर सुभद्र, यशोभद्र, यशोबाहु और लोहार्य ये चारों आचार्य सम्पूर्ण आचारांगके धारक और शेष अंगों तथा पूर्वोंके एकदेशके धारक हुए।

आचार्य धरसेन-पुष्पदन्त-भूतबलि

तदनन्तर सब अंग-पूर्वोंका एकदेश आचार्य परम्परासे आता हुआ धरसेन आचार्यको प्राप्त हुआ। ये सौराष्ट्र देशके गिरिनगर पत्तनके समीप ऊर्जयन्त पर्वतकी चन्द्रगुफामें निवास करते हुए ध्यान अध्ययनमें तल्लीन रहते थे। इनके गुणोंका ख्यापन करते हुए वीरसेन स्वामीने (धवला पु. १) लिखा है कि वे परवादीरूपी हाथियोंके समूहके मदका नाश करनेके लिए भ्रेष्ठ सिंहके समान थे और उनका मन सिद्धान्तरूपी अमृत-सागरकी तरंगोंके समूहसे धुल गया था। वे अष्टांग महानिमित्त शास्त्रमें भी पारगामी थे। वर्तमानमें उपलब्ध श्रुतकी रक्षाका सर्वाधिक श्रेय इन्हींको प्राप्त है। अपने जीवनके अन्तिम कालमें यह भय होने पर कि

मेरे बाद श्रुतका विच्छेद होना सम्भव है, इन्होंने प्रवचन वात्सल्यभावसे महिमा नगरीमें सम्मिलित हुए दक्षिणापथके आचार्योंके पास पत्र भेजा। उसे पढ़कर उन आचार्योंने ग्रहण और धारण करनेमें समर्थ नाना प्रकारकी उज्ज्वल और निर्मल विनयसे विभूषित अंगवाले, शीलरूपी मालाके धारक, देश-कुल-जातिसे शुद्ध, समस्त कलाओंमें पारंगत ऐसे दो साधुओंको आन्ध्रदेशमें वहनेवाली वेणानदीके तटसे भेजा।

जब ये दोनों साधु मार्गमें थे, आचार्य धरसेनने अत्यन्त विनयवान् शुभ्र दो बैलोंको स्वप्नमें अपने चरणोंमें विनतभावसे पड़ते हुए देखा। इससे सन्तुष्ट हो आचार्य धरसेनने 'श्रुतदेवता जयवन्त हो' यह शब्द उच्चारण किया। साथ ही उन्होंने 'मुझे सम्यक् श्रुतको धारण और ग्रहण करनेमें समर्थ ऐसे दो शिष्योंका लाभ होनेवाला है' यह जान लिया।

जिस दिन आचार्य धरसेनने यह स्वप्न देखा था उसी दिन वे दोनों साधु आचार्य धरसेनको प्राप्त हुए। पादबन्धना आदि कृतिकर्मसे निवृत्त हो और दो दिन विश्रामकर तीसरे दिन वे दोनों साधु पुनः आचार्य धरसेनके पादमूलमें उपस्थित हुए। इष्ट कार्यके विषयमें जिज्ञासा प्रगट करने पर आचार्य धरसेनने आशीर्वादपूर्वक दोनोंको सिद्ध करनेकेलिए एकको अधिक अक्षरवाली और दूसरेको हीन अक्षरवाली दो विद्याएँ दीं और कहा कि इन्हें षष्ठभक्त उपवासको धारणकर सिद्ध करो। विद्याएँ सिद्ध होने पर उन दोनों साधुओंने देखा कि एक विद्याकी अधिष्ठात्री देवीके दाँत बाहर निकले हुए हैं और दूसरी विद्याकी अधिष्ठात्री देवी कानी है। यह देखकर उन्होंने मन्त्रोंको शुद्ध कर पुनः दोनों विद्याओंको सिद्ध किया। इससे वे दोनों विद्यादेवताएँ अपने स्वभाव और अपने सुन्दररूपमें दृष्टिगोचर हुईं। तदनन्तर उन दोनों साधुओंने विद्यासिद्धिका सब वृत्तान्त आचार्य धरसेनके समक्ष निवेदन किया। इससे उन दोनों साधुओं पर अन्यन्त प्रसन्न हो उन्होंने योग्य तिथि आदिका विचार कर उन्हें ग्रन्थ पढ़ाना प्रारम्भ किया। आपाद शुक्ला ११के दिन पूर्वाह्नकालमें ग्रन्थ समाप्त हुआ।

जब इन दोनों साधुओंने विनयपूर्वक ग्रन्थ समाप्त किया तब भूतजातिके व्यन्तर देवोंने उनकी पूजा की। यह देख आचार्य धरसेनने एकका नाम पुष्पदन्त और दूसरेका नाम भूतबलि रखा।

बादमें वे दोनों साधु गुरुकी आज्ञासे वहाँसे खाना होकर अंकलेश्वर आये। और वहाँ वर्षाकाल तक रहे। वर्षायोग समाप्त होने पर पुष्पदन्त आचार्य बनवास देशको चले गये और भूतबलि भट्टारक द्रमिल देशको गये।

बादमें पुष्पदन्त आचार्यने जिनपालितको दीक्षा देकर तथा वीसदि सूत्रोंकी रचना कर और जिनपालितको पढ़ाकर भूतबलि आचार्यके पास भेज दिया। भूतबलि आचार्यने जिनपालितके पास वीसदि सूत्रोंको देखकर और पुष्पदन्त आचार्य अल्पायु हैं ऐसा जिनपालितसे

जानकर महाकर्मप्रकृतिप्राभृतका विच्छेद होनेके भयसे द्रव्यप्रमाणानुगमसे लेकर शेष ग्रन्थकी रचना की।

यह आचार्य धरसेन प्रभृति तीन प्रमुख आचार्योंका संक्षिप्त परिचय है। इस समय जैन परम्परामें पुस्तकारूढ़ जो भी श्रुत उपलब्ध है उसमें षट्खण्डागम और कषायप्राभृतकी रचना प्रथम है। षट्खण्डागमके मूल श्रोतके व्याख्याता हैं आचार्य धरसेन तथा रचयिता हैं आचार्य पुष्पदन्त और भूतबलि।

आचार्य गुणधर-यतिवृषभ

जैन परम्परामें षट्खण्डागमका जो स्थान है वही स्थान कषायप्राभृतका भी है। इन आगमग्रन्थोंका मूल स्रोत क्या है यह तो श्रुत परिचयके समय बतलावेंगे। यहाँ तो मात्र कषायप्राभृतके रचयिता आचार्य गुणधर और उसपर वृत्तिसूत्रोंकी रचना करनेवाले आचार्य यतिवृषभके बारेमें लिखना है। कषायप्राभृतकी प्रथम गाथासे सुस्पष्ट विदित होता है कि आचार्य धरसेनके समान आचार्य गुणधर भी अंग-पूर्वोंके एकदेशके ज्ञाता थे। उन्होंने कषाय-प्राभृतकी रचना पाँचवें पूर्वकी दशवीं वस्तुके तीसरे प्राभृतके आधारसे की है। इससे विदित होता है कि जिस समय पाँचवें पूर्वकी अविच्छिन्न परम्परा चल रही थी तब आचार्य गुणधर इस पृथिवीतलको अपने वास्तव्यसे सुशोभित कर रहे थे। ये अपने कालके श्रुतधर आचार्योंमें प्रमुख थे।

आचार्य यतिवृषभ उनके बाद आचार्य नागहस्तीके कालमें हुए हैं, क्योंकि आचार्य वीर-सेनने इन्हें आचार्य आर्यमंथुका शिष्य और आचार्य नागहस्तीका अन्तर्वासी लिखा है। ये प्रतिभाशाली महान् आचार्य थे यह इनके कषायप्राभृत पर लिखे गये वृत्तिसूत्रों (चूर्णिमूत्रों से ही ज्ञात होता है। वर्तमानमें उपलब्ध त्रिलोकप्रज्ञप्ति इनकी अविचल रचना है यह कहना तो कठिन है। इतना अवश्य है कि इसके सिवा एक त्रिलोकप्रज्ञप्ति और होनी चाहिए। सम्भव है उसकी रचना इन्होंने की है।

यह तो हम पहले ही लिख आये हैं कि सम्यक् श्रुतके अर्थकर्ता तीर्थंकर केवली होते हैं और ग्रन्थकर्ता गणधरदेव होते हैं। इस तथ्यको ध्यानमें रख कर आनुपूर्वी क्रमसे विचार करने पर विदित होता है कि सिद्धान्त ग्रन्थों और तदनुवर्ती श्रुतके सिवा अन्य जो भी श्रुत वर्तमानकालमें उपलब्ध होता है उसके रचयिता आचार्योंने परिपाटी क्रमसे प्राप्त हुए श्रुतके आधारसे ही उसकी रचना की है। इसलिए यहाँ पर कुछ प्रमुख श्रुतधर आचार्योंका नाम निर्देश कर देना भी इष्ट है जिन्होंने अन्य अनुयोगोंकी रचना कर सर्व प्रथम श्रुतके भंडारको भरा है। द्रव्यानुयोगको सर्व प्रथम पुस्तकारूढ़ करनेवाले प्रमुख आचार्य भगवान् कुन्दकुन्द हैं। इनकी और इनके द्वारा रचित श्रुतकी महिमा इसीसे जानी जा सकती है कि भगवान् महावीर और गौतम गणधरके बाद इनको स्मरण किया जाता है। उत्तर कालमें आचार्य गृद्धपिच्छ; वट्टकेर,

शिवकोटि समन्तभद्र, पूज्यपाद, भट्टाकलंकदेव, विद्यानन्दि और योगीन्द्रदेव प्रभृति सभी आचार्यों ने तथा राजमलजी, बनारसीदासजी आदि विद्वानों ने इनका अनुसरण किया है। आचार्य अमृतचन्द्रके विषयमें तो इतना ही लिखना पर्याप्त है कि मानो इन्होंने भगवान् कुन्दकुन्दके पादमूलमें बैठकर ही समयसार आदि श्रुतकी टीकाएँ लिखी हैं।

चरणानुयोगको पुस्तकारूढ़ करनेवाले प्रथम आचार्य वट्टकेरस्वामी हैं। इनके द्वारा निवद्ध मूलाचार इतना सांगोपांग है कि आचार्य वीरसेन इमका आचारांग नाम द्वारा उल्लेख करते हैं। उत्तर कालमें जिन आचार्यों और विद्वानों ने मुनि आचार पर जो भी श्रुत निवद्ध किया है उसका मूल श्रोत मूलाचार ही है। आचार्य वसुनन्दिने इस पर एक टीका लिखी है। भट्टारक सकल कीर्तिने भी मूलाचारप्रदीप नामक एक ग्रन्थकी रचना की है। उसका मूल श्रोत भी मूलाचार ही है। इसीप्रकार चार आराधनाओंको लक्ष्य कर आचार्य शिवकोटिने आराधनासार नामक श्रुतकी रचना की है। श्रुतके क्षेत्रमें मूल श्रुतके समान इसकी भी प्रतिष्ठा है।

श्रावकाचारका प्रतिपादन करनेवाला प्रथम श्रुतग्रन्थ रत्नकरण्डश्रावकाचार है। यह आचार्य समन्तभद्रकी कृति है, जिसका मूल आधार उपासकाध्ययनांग है। इसके बाद अनेक अन्य आचार्यों और विद्वानों ने गृहस्थधर्मके ऊपर अनेक ग्रन्थोंकी रचनाएँ की हैं।

प्रथमानुयोगमें महापुराण, पद्मपुराण और हरिवंशपुराण प्रसिद्ध हैं। इनकी रचना भी यथासम्भव परिपाटी क्रमसे आये हुए अंग-पूर्व श्रुतके आधारसे की गई है। जिन आचार्यों ने इस श्रुतको सम्यक् प्रकारसे अवधारण कर निवद्ध किया है उनमें आचार्य जिनसेन (महापुराणके कर्ता) आचार्य रविपेण और आचार्य जिनसेन (हरिवंशपुराणके कर्ता) मुख्य हैं।

इस तरह चारों अनुयोगोंमें विभक्त समग्र मूल श्रुतकी रचना आनुपूर्वीसे प्राप्त अंग-पूर्वश्रुतके आधारसे ही इन श्रुतधर आचार्यों ने की है ऐसा यहाँ समझना चाहिए। जैन परम्परामें पूर्व-पूर्व श्रुतकी अपेक्षा ही उत्तर-उत्तर श्रुतको प्रमाण माना गया है सो सर्वत्र इस तथ्यको ध्यानमें रखकर श्रुतकी प्रमाणता स्वीकार करनी चाहिए।

कुछ प्रसिद्ध दि० जैनाचार्य

सि. र., सिद्धान्ताचार्य श्री पं. कैलाशचन्द्रजी सि० शास्त्री, वाराणसी

आचार्य कुन्दकुन्द

आचार्य कुन्दकुन्दके सम्बन्धमें एक हिन्दी कविने ठीक ही लिखा है—हुए न हैं न होयगे मुनीन्द्र कुन्दकुन्दसे। कुन्दकुन्द जैसे मुनीन्द्र न हुए, न हैं और न इस कालमें होवेंगे। श्रवण-बेलगोला (मैसूर)के शिलालेखोंमें उनका गुणगान बड़ी श्रद्धासे किया गया है। शिलालेख नं. ५४ में लिखा है—

बन्धो विभुर्भुवि न कैरिह कौण्डकुन्दः कुन्दप्रभाप्रणयिकीर्तिविभूषिताशः ।

यश्चारुचारणकराम्बुजचञ्चरीकञ्चके श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

जिनकी कुन्दकुसुमकी प्रभाके समान शुभ्र एवं प्रियकीर्तिसे दिशाएँ विभूषित हैं अर्थात् सब दिशाओंमें जिनका उज्ज्वल और मनोमोहक यश फैला हुआ है, जो प्रशस्त चारण ऋद्धिधारक मुनियोंके करकमलोंके भ्रमर हैं और जिन्होंने भरतक्षेत्रमें श्रुतकी प्रतिष्ठा की है, वे स्वामी कुन्दकुन्द इस पृथ्वी पर किनसे वन्दनीय नहीं हैं ? अर्थात् सभीके द्वारा वन्दना किये जानेके योग्य हैं ।

शिलालेख नं. ४०में उनका परिचय देते हुए लिखा है—

तस्यान्वये भूविशिते बभूव यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ।

श्रीकौण्डकुन्दादिमुनीश्वराख्यस्सत्संयमादुद्गतचारणद्विः ॥

उन (श्री चन्द्रगुप्त मुनिराज) के प्रसिद्ध वंशमें वे श्री कुन्दकुन्द मुनीश्वर हुए हैं, जिनका पहला नाम पद्मनन्दि था और जिन्हें सत्संयमके प्रसादसे चारणऋद्धि प्राप्त हुई थी ।

शिलालेख नं. १०५में भी उनकी इस ऋद्धिका विवेचन करते हुए लिखा है—

रजोभिरस्पष्टतमत्वमन्तर्बोह्येऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः ।

रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरंगुलं सः ॥

योगिराज श्री कुन्दकुन्द रजःस्थान पृथ्वीतलको छोड़कर जो चार अंगुल ऊपर आकाशमें गमन करते, उसके द्वारा, मैं समझता हूँ, वे इस बातको व्यक्त करते थे कि वे अन्तरंगके साथ बाह्यमें भी रजसे अत्यन्त अस्पृष्ट हैं ।

कुन्दकुन्द स्वामीने अपने ग्रन्थोंमें अपने सम्बन्धमें कुछ भी नहीं लिखा । केवल बोधपाटुडके अन्तमें श्रुतकेवली भद्रबाहुका जयकार करते हुए उन्हें अपना गमक गुरु बतलाया है । और ऊपर शिलालेख नं. ४० में कुन्दकुन्दको भद्रबाहुके ही वंशमें हुआ बतलाया है । श्रुतकेवली भद्रबाहु उत्तरभारतमें बारह वर्षका भयंकर दुर्भिक्ष पड़ने पर अपने संधके साथ दक्षिण भारतकी ओर चले गये थे और श्रवणबेलगोलाके चन्द्रगिरि पर उनका स्वर्गवास हुआ था । मौर्यसम्राट् चन्द्रगुप्त भी राज्य छोड़कर उनके साथ गये थे । उन्हींके नामसे उस गिरिका नाम चन्द्रगिरि पड़ा था । यह सब वहाँके शिलालेखोंमें अंकित है । अतः श्रुतकेवली भद्रबाहुने दक्षिण भारतमें जो ज्ञानकी परम्परा प्रवर्तित की वही गुरुपरम्परासे कुन्दकुन्दको प्राप्त हुई, जिसका एक प्रमाण समयसारकी प्रथम गाथामें श्रुतकेवलीका निर्देश पाया जाना है । उन्होंने समयप्राप्तको श्रुतकेवली कथित कहा है । अतः श्रुतकेवली भद्रबाहु भगवान् कुन्दकुन्दके परम्परा गुरु थे, इसमें सन्देह नहीं है ।

शिलालेखमें कुन्दकुन्दको चारणऋद्धिका धारक कहा है । और देवसेनने अपने दर्शनसारमें

उन्हें सीमन्धरस्वामीके समवसरणमें जाकर साक्षात् दिव्याध्वनि श्रवण करनेका उल्लेख किया है। कुन्दकुन्दके सम्बन्धमें जो कथाएं प्राप्त हैं उनमें भी यह बात कही गई है। आगे एक कथा दी जाती है—

‘मालवा देशके बारापुर नगरमें कुन्दश्रेणीके पुत्रका नाम कुन्दकुन्द था। एक दिन उस बालकने उद्यानमें बैठे एक मुनिराजको देखा। मुनिराज उपदेश दे रहे थे। बालकने उनका उपदेश बड़े ध्यानसे सुना और वह उनका शिष्य हो गया। उस समय उसकी अवस्था केवल ग्यारह वर्षकी थी। मुनिराजका नाम जिनचन्द्र था। उन्होंने तेरहस वर्षकी उम्रमें कुन्दकुन्दको आचार्यपद प्रदान किया।

एकबार आचार्य कुन्दकुन्दको जैन तत्त्वज्ञानके सम्बन्धमें कोई शंका उत्पन्न हुई। उन्होंने ध्यान करते समय सुन्दर मन वचन कायसे श्रीमन्दिर स्वामीको नमस्कार किया। उन्हें सुनाई दिया की समवसरणमें विराजमान श्रीमन्दिर स्वामीने उन्हें आशीर्वाद दिया ‘सद्धर्मवृद्धिरस्तु’। समवसरणमें उपस्थित श्रोताओंको बड़ा अचरज हुआ कि इन्होंने किसको आशीर्वाद दिया है, क्यों कि वहाँ उन्हें नमस्कार करनेवाला कोई दिखाई नहीं दिया। तब श्रीमन्दिर स्वामीने बतलाया कि उन्होंने भारतवर्षके कुन्दकुन्द मुनिको आशीर्वाद दिया है। दो चारणमुनि जो पूर्व जन्ममें कुन्दकुन्दके मित्र थे। कुन्दकुन्दको श्रीमन्दिर स्वामीके समवसरणमें ले गये। जब वे उन्हें आकाश मार्गसे ले जाते थे तो कुन्दकुन्दकी मयूरपिच्छिका गिर गई। तब कुन्दकुन्दने गृद्धके पंखोंसे काम चलाया। कुन्दकुन्द वहाँ एक सप्ताह रहे और उनकी शंकाएं दूर हो गईं। लौटते समय वह अपने साथ एक पुस्तक लाये थे, वह समुद्रमें गिर गई। बहुतसे तीर्थों की यात्रा करते हुए वे भारतवर्ष लौट आये और उन्होंने धर्मोपदेश देना प्रारम्भ किया। सातसौ स्त्री-पुरुषोंने उनसे दीक्षा ली।

कुछ समय पश्चात् गिरिनार पर्वत पर श्वेताम्बरोंसे उनका विवाद हुआ। तब ब्राह्मी देवीने मध्यस्थ बन कर यह स्वीकार किया कि दिगम्बर निर्ग्रन्थमार्ग ही सच्चा है। अन्तमें अपने शिष्य उमास्वामी (गृद्धपिच्छ) को आचार्यपद प्रदान करके वे स्वर्गवासी हुए।

इन्हीं उमास्वामी महाराजने तत्त्वार्थसूत्रकी रचना की और उसके दस अध्यायोंमें जीवादि सात तत्त्वोंका विवेचन किया। प्रत्येक मुमुक्षु भाईको इस तत्त्वार्थसूत्रको भी, जिसका दूसरा नाम मोक्षशास्त्र है, अवश्य पढ़ना चाहिये। क्योंकि जैसे समयसारको जाने बिना सात तत्त्वोंका यथार्थ बोध नहीं होता वैसे ही तत्त्वार्थसूत्रको जाने बिना तत्त्वज्ञानकी पूर्ति नहीं होती। इसी तत्त्वार्थसूत्र पर पूज्यपाद स्वामीने सर्वार्थसिद्धि नामकी व्याख्या, अकलंकदेवने तत्त्वार्थराजवार्तिक और विद्यानन्दि स्वामीने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक जैसे जैनदर्शनके महान् ग्रन्थोंकी रचना की है। उसीके ‘प्रमाणनयैरभिगमः’ सूत्र पर समस्त दिगम्बर जैन दर्शनशास्त्र और न्यायशास्त्रकी रचना हुई है।

आचार्य समन्तभद्र

दिगम्बर जैन परम्परामें आचार्य कुन्दकुन्दके पश्चात् यदि किसी आचार्यको बहु मान मिला तो समन्तभद्रको ही मिला। जैसे आचार्य कुन्दकुन्दको जैन अध्यात्मका प्रवक्ता होनेका गौरव प्राप्त है वैसे ही आचार्य समन्तभद्रको स्याद्वाद मार्गके संरक्षक और जैन शासनके प्रणेता होनेका गौरव प्राप्त है। उत्तरकालीन ऐसे विरल ही दिगम्बर जैन ग्रन्थकार हुए हैं, जिन्होंने अपने ग्रन्थके प्रारम्भमें समन्तभद्रका स्मरण न किया हो, कवि नागराजने तो समन्तभद्र भारती की स्तुतिमें एक स्तोत्र ही रच दिया है। प्रत्येक स्मरणमें समन्तभद्रकी गुणगारिमाका अपूर्व गान प्रतिध्वनित है। कविवर नागराजने समन्तभद्रभारतीका स्तवन करते हुए लिखा है—

मातृ-मान-मेयसिद्धिबन्धुगोचरां स्तुवे सप्तभङ्ग-सप्तनीति-गम्यतत्त्वगोचराम्।

मोक्षमार्गतद्विपक्ष-भूरिधर्मगोचरामाप्ततत्त्वगोचरां समन्तभद्रभारतीम् ॥

प्रमाताको सिद्धि और प्रेमयुक्ती सिद्धि जिसकी विषय है, जो सप्त भंग और सप्त नयोंसे जानने योग्य तत्त्वोंको अपना विषय किये हुए है, जो मोक्षमार्ग और उसके विपरीत संसारमार्ग सम्बन्धी प्रचुर धर्मोंके विवेचनको लिये हुए है और आप्ततत्त्वका विवेचन—आप्तमीमांसा जिसका विषय है उस समन्तभद्रभारतीका मैं स्तवन करता हूं।

* समन्तभद्रने अपने आप्तमीमांसा नामक ग्रन्थके द्वारा आप्तकी मीमांसा करते हुए समस्त एकान्तवादोंका निरसन करके अनेकान्तवादकी प्रतिष्ठा की है। उनके इस प्रकरण पर ही अकलंकदेवने अष्टशती और आचार्य विद्यानन्दिने अष्टसहस्रीकी रचना की है।

आचार्य समन्तभद्रके न तो पितृकुलका ही कोई स्पष्ट उल्लेख मिलता है और न गुरु-कुलका ही। स्वयं उनके ग्रन्थोंमें उनकी कोई प्रशस्तियां उपलब्ध नहीं होतीं। आप दक्षिणके निवासी थे। अतः आपकी शिक्षा या तो उरैयूरमें हुई थी, या कांची अथवा मदुरामें। ये तीनों ही स्थान उस समय विद्याके खास केन्द्र थे।

मुनिदीक्षा लेनेके पश्चात् आपको भम्मकव्याधि होगई और इस लिये आपने अपने गुरुसे सल्लेखना धारण करनेकी प्रार्थना की। किन्तु गुरुने जिनशासनकी सुरक्षाकी भावनासे समन्तभद्रको सल्लेखना धारण करनेकी आज्ञा नहीं दी। तब समन्तभद्रने अपने रोगके शमनके लिये दिगम्बर मुनिवेषको छोड़कर अन्य वेष धारण किया। राजावलिकथेके अनुसार समन्तभद्र मणुवकहलीसे चलकर कांची पहुँचे और वहां शिवकोटि राजाके शिवालयमें जाकर उसे आशीर्वाद दिया और कहा कि मैं तुम्हारे इस नैवेद्यको शिवार्पण करूंगा। यह कहकर उस नैवेद्यके साथ मन्दिरमें चले गये और द्वार वन्द कर लिया, और सब भोजन स्वयं कर गये। यह देखकर राजाको बड़ा आश्चर्य हुआ। अगले दिन उसने और भी अधिक उत्तम भोजन भेंट किया। धीरे धीरे जठराग्निके उपशान्त होते जानेसे भोजन शेष बचने लगा। इससे राजाको सन्देह हुआ। राजाने एक दिन मन्दिरको अपनी सेनासे घिरवाकर दरवाजेको खोल डालनेकी

आज्ञा दी। तब समन्तभद्रने उपसर्ग आया जानकर चतुर्विंशति तीर्थङ्करोंकी स्तुति करना प्रारम्भ किया। जब आठवें तीर्थङ्कर श्रीचन्द्रप्रभ स्वामीका स्तवन करते हुए समन्तभद्रने उन्हें नमस्कार किया तो तत्काल शिवपिण्डीमेंसे चन्द्रप्रभ स्वामीकी मूर्ति प्रकट होगई। इस माहात्म्यको देखकर शिवकोटि राजा बहुत ही आश्चर्यचकित हुआ और समन्तभद्रके चरणोंमें लोट गया। समन्तभद्रने चौबीसों तीर्थङ्करोंकी स्तुति समाप्त करनेके पश्चात् राजाको आशीर्वाद दिया। और राजाने जिनदीक्षा धारण कर ली। समन्तभद्रने भी देहके नीरोग हो जाने पर पुनः मुनिदीक्षा ग्रहण कर ली।

ब्रह्मनेमिदत्तने अपने कथाकोषमें शिवकोटिको वाराणसीका राजा बतलाया है और वाराणसीमें आज भी एक शिवालयमें बीचसे फटा हुआ शिवलिंग पाया जाता है तथा उनके नाम पर एक मुहल्लेका नाम भदैननी (भद्रवनी) आज भी प्रचलित है। यहाँ पहले जंगल था।

समन्तभद्र बड़े वादी थे। अजितसेनाचार्यके अलंकारचिन्तामणि ग्रन्थमें और कवि हस्तिमल्लके विक्रान्तकौरव नाटककी प्रशस्तिमें एक पद्य पाया जाता है—

अबदुतटमटिति झटिति स्फुटपटुवाचाटधूर्जटेर्जिहा।

वादिनि समन्तभद्रे स्थितवति सति का कथान्येषाम् ॥

इसमें बतलाया है कि वादी समन्तभद्रकी उपस्थितिमें चतुराईके साथ स्पष्ट, शीघ्र और बहुत बोलनेवाले धूर्जटिकी जिह्वा भी जब विलमें घुस जाती है तो फिर दूसरे विद्वानोंका तो कहना ही क्या है ?

समन्तभद्रने सारे भारतवर्षमें वादकी दुन्दुभि बजाई थी। श्रवणबेलगोलाके शिलालेख नं. ५४में एक श्लोक इसप्रकारसे संप्रहीत है—

पूर्वं पाटलीपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता, पञ्चान्मालवसिन्धुतक्कविषये कांचीपुरे वैदिशे।

प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभटं विद्योत्कटं संकटं वादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितम्।

इसमें बतलाया है कि एकवार समन्तभद्र घूमते हुए करहाटक नगरमें पहुँचे थे। उस समय वह नगर बहुतसे भटोंसे युक्त था, विशाका उत्कट स्थान था और साथ ही जनाकीर्ण था। (उस वक्त आपने वहाँके राजा पर अपने आनेका प्रयोजन प्रकट करते हुए अपना परिचय इस प्रकार दिया था) हे राजन्! सबसे प्रथम मैंने पाटलीपुत्र (पटना) नगरके मध्यमें वादकी घोषणा की, पीछे मैं मालवा, सिन्धु, तक्कदेश (पंजाब), कांचीपुर और वैदिश (विदिशा) गया। अब मैं करहाटक देशमें आया हूँ। राजन्! मैं वादके लिये सिंहकी तरह विचरण करता डोलता हूँ।

समन्तभद्रके आप्तमीमांसा, युक्त्यनुशासन, स्वयंभूस्तोत्र, जिनशतक तथा रत्नकरण्ड ग्रन्थ प्रकाशित हो चुके हैं। जीवासिद्धि नामक ग्रन्थ अनुपलब्ध है।

आचार्य पूज्यपाद देवनन्दि

श्रवणचेलगोलाके शिलालेख नं. ४०में पूज्यपाद आचार्यका स्मरण करते हुए बतलाया है कि उनका प्रथम नाम देवनन्दि था, बादको बुद्धिकी प्रकर्षताके कारण वे जिनेन्द्रबुद्धि कहलाये और उनके चरणोंकी देवताओंने पूजा की, इसलिये वे पूज्यपाद नामसे प्रसिद्ध हुए।

देवनन्दिका संक्षिप्त नाम 'देव' भी था। जिनसेन और वादिगज आचार्यने इसी संक्षिप्त नामसे उनका स्मरण किया है। इनके सम्बन्धमें भी विदेहक्षेत्रमें जाकर श्रीमन्दिरस्वामीके दर्शन करनेकी अनुश्रुति पाई जाती है। श्रवणचेलगोलाके लेख नं. १०९में इनका स्मरण करते हुए लिखा है—

श्रीपूज्यपादमुनिरप्रतिमौषधद्विर्जीयाद्विदेहजिनदर्शनपूतगात्रः ।

यत्पादधौतजलसंस्पर्शप्रभावात् कालायसं किल तदा कनकीचकार ॥

जो अद्वितीय औषध ऋद्धिके धारक थे, विदेहक्षेत्रके जिन भगवानके दर्शनसे जिनका शरीर पवित्र हो गया था और जिनके चरण धोए जलके स्पर्शसे एक समय लेहा भी मोन बन गया था, वे पूज्यपाद मुनि जयवन्त हों।

ज्ञानार्णवके रचयिता शुभचन्द्राचार्यने देवनन्दिका स्मरण करते हुए लिखा है—

आपकुर्वन्ति यद्वाचः कायवाक्चित्तसम्भवम् ।

कलङ्कमङ्गिनां सोऽयं देवनन्दी नमस्यते ॥

जिनके वचन प्राणियोंके काय, वाक् और चित्तसम्बन्धी दोषोंको दूर कर देते हैं उन देवनन्दी आचार्यको नमस्कार है।

यह कथन उनकी कुल रचनाओंकी ओर संकेत करता है। पूज्यपाद वैद्यकशास्त्रमें निष्णात थे और उन्होंने उस पर भी ग्रन्थ रचना की थी अतः उसके प्रयोगसे शारीरिक दोष दूर होते हैं। उन्होंने जैनेन्द्र व्याकरणकी रचना की थी, अतः आठ व्याकरणोंमें उनकी गणना की गई है। इससे उनके व्याकरण शास्त्रसे वचनके दोष दूर होते हैं। इनके सिवाय उन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर सर्वार्थसिद्धि नामकी टीका रची थी तथा समाधितंत्र और इष्टोपदेश जैसे आत्मप्रबोधक प्रकरण रचे थे। इनके अध्ययनसे चित्तवृत्तिक दोषोंका शमन होता है। मुमुक्षुओंको उनके ये तीनों ग्रन्थ अवश्य पढ़ने चाहिये। उन पर कुन्दकुन्दाचार्यकी वाणीका प्रभाव स्पष्ट रूपसे झलकता है। उनकी लेखनी बड़ी परिमार्जित और उद्बोधक थी।

भट्ट अकलंकदेव

अकलंकदेव नामके अनेक विद्वान हो गये हैं। यहाँ प्रसिद्ध जैन दार्शनिक भट्टाकलंकदेवसे प्रयोजन है। जैसे समन्तभद्र स्याद्वादविद्याके प्रतिष्ठाता थे वैसे अकलंकदेव जैन न्यायशास्त्रके

प्रतिष्ठाता थे। वह भी बड़े वादी और प्रकाण्ड पण्डित थे। कथाकोषोंमें और कनड़ीभाषाकी राजावलिकथेमें उनकी जीवन कथा मिलती है। कथाकोषके अनुसार अकलंककी जन्मभूमि मान्यखेट थी और वहाँके राजा शुभतुंगके मंत्री पुरुषोत्तमके वे बड़े पुत्र थे। उनके छोटे भाईका नाम निष्कलंक था। राजावलिकथेके अनुसार उनका जन्मस्थान कांची था। उसमें लिखा है। कि जिस समय कांचीमें बौद्धोंने जैनधर्मकी प्रगतिको रोक दिया था उस समय जिनदास नामक ब्राह्मणके यहां अकलंक और निकलंक नामके दो पुत्र हुए। वहां उनके सम्प्रदायका कोई पढ़ानेवाला न होनेसे इन दोनों बालकोंने गुप्तरितिसे बौद्धगुरुसे पढ़ना प्रारम्भ किया। जब गुरु अपने बौद्ध शिष्योंको बौद्ध शास्त्र पढ़ाते थे तो दोनों भाई छिप कर सब सुनते रहते थे। एक दिन गुरुजी दिङ्नागके किसी ग्रन्थको पढ़ाते थे। दिङ्नागने अनेकान्तका खण्डन करने लिये पूर्वपक्षके रूपमें समभंगीका निरूपण किया था। पाठ अशुद्ध होनेके कारण बौद्धगुरु उसे समझ नहीं सके और पढ़ाना बन्द करके चले गये। अकलंकदेवने पाठ शुद्ध कर दिया। पुस्तक खोलने पर गुरुने शुद्ध पाठ लिखा देखा और उस परसे जाना कि बौद्धमतमें जैन शास्त्रोंका ज्ञाता कोई जैन बौद्ध बनकर अध्ययन करता है। उन्होंने उसकी खोज करनेके लिये एक दिन एक जैन मूर्ति मंगाकर सब छात्रोंको उसे लांघनेकी आज्ञा दी। अकलंक मूर्ति पर धागा डालकर उसे लांघ गये। दूसरे दिन गुरुने रात्रिके समय प्रत्येक छात्रकी शय्याके पास एक एक मनुष्यको खड़ा करके ऊपरसे बर्तनोंसे भरी बोरी जमीन पर पटक दी। भयंकर शब्द सुनकर सब छात्र जाग पड़े और अपने २ इष्टदेवका स्मरण करने लगे। अकलंक निकलंकने पञ्च नमस्कार मंत्रको पढ़ा और पकड़ लिये गये। दोनोंको एक बिहारकी सातरी मंजिल पर कैद कर दिया गया। एक छात्रकी सहायतासे बिहारसे कूदकर दोनों भाई भाग लिये। उन्हें पकड़नेके लिये बुड़सवार दौड़ाये गये। घोड़ोंकी टापोंका शब्द सुनकर छोटे भाईने बड़े भाईसे तालाबमें छिपकर जान बचानेका अनुरोध किया, और छोटाभाई निकलंक भागता गया। उसे भागता देखकर और पीछेसे धूल उड़ती देखकर एक घोड़ीका लड़का भी उसके साथ भागने लगा। सवारोंने दोनों को मार डाला।

छोटे भाईके बलिदानके बाद अकलंकने जगह जगह राजसभाओंमें जाकर बौद्धोंसे शास्त्रार्थ किया। इसके विषयमें यह श्लोक मिलता है—

विक्रमार्कशताब्दीयशतसप्तप्रमाजुषि ।

कालेऽकलङ्कयतिनो बौद्धैर्वादी महानभूत् ॥

अर्थात्—विक्रम सम्वत् ७०० में अकलंक स्वामीका बौद्धोंके साथ महान् शास्त्रार्थ हुआ।

अकलंकदेवने तत्त्वार्थसूत्र पर तत्त्वार्थराजवार्तिक नामक वार्तिक ग्रन्थ रचा और जैनन्याय पर न्यायविनिश्चय, सिद्धिविनिश्चय, प्रमाणसंग्रह और लघीयसूत्र नामक महान् ग्रन्थ भाष्यसहित रचे। तथा समन्तभद्रके आप्तमीमांसा पर अष्टशती नामक भाष्य रचा। इनकी रचनाएँ बड़ी दुरूह और विद्वत्तापूर्ण हैं। जैन न्यायशास्त्रके अनेक मंतव्य इन्हींकी देन हैं।

आचार्य पात्रकेसरी और विद्यानन्दि

पहले इन दोनों आचार्यों को एक ही व्यक्ति समझ लिया गया था। पीछे पं. जुगल-किशोरजी मुख्तारजी खोजोंके फलस्वरूप ज्ञात हुआ कि पात्रकेसरी अकलंकदेशसे पूर्वमें हुए हैं और विद्यानन्दि अकलंकदेवके पश्चात् हुए हैं। पात्रकेसरीने त्रिलक्षणकदर्शन नामक ग्रन्थ रचा था, जिसका केवल नामोल्लेख मिलता है। बौद्धदर्शनमें हेतुके तीन लक्षण माने गये हैं— पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व और विपक्ष-असत्त्व। इन्हींके खण्डन के लिये पात्रकेसरीने 'त्रिलक्षणकदर्शन' नामक शास्त्र रचा था। उनका एक श्लोक प्रसिद्ध है जिसे अकलंकदेवने भी अपनाया है—

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥

अर्थात् हेतुका एक ही लक्षण है— अन्यथानुपपत्ति-साध्यके अभावमें हेतुका अभाव। जहां पर अन्यथानुपपत्ति नहीं है वहां तीनों रहें भी तो व्यर्थ है और जहां अन्यथानुपपत्ति है वहां तीनों भी रहें तो व्यर्थ है।

विद्यानन्दस्वामी जन्मसे जैन नहीं थे। स्वामी समन्तभद्रकृत आप्रमीमांसाको मुनकर उनका जैनधर्म पर श्रद्धान हो गया था और तब उन्होंने उस पर अष्टसहस्री नामक पाण्डित्यपूर्ण दर्शनग्रंथ रचा था। उसकी महत्ताको स्थापन करते हुए स्वयं उन्होंने लिखा है—

श्रोतव्याण्टसहस्री श्रुतैः किमन्यैः सहस्रसंख्यानैः ।

विज्ञायेत यथैव स्वसमयपरसमयसद्भावः ॥

हजारों शास्त्रोंके श्रवणसे क्या लाभ ? केवल एक अष्टसहस्री मुनना चाहिये, उसीसे स्वसमय और परसमयका सद्भाव ज्ञात होजाता है।

अष्टसहस्रीके प्रारम्भमें इन्होंने मीमांसक कुमारिल और प्रभाकर भट्टके मन्तव्योंका कसकर खण्डन किया है। सभी दर्शनोंके यह प्रखर विद्वान् थे। आप्रपरीक्षा नामक प्रकरणमें ईश्वरकर्तृत्वका सयुक्तिक खण्डन बड़े विस्तारसे किया है। कुमारिलके मीमांसाश्लोकवार्तिकसे प्रभावित होकर इन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक नामक ग्रन्थ रचा था। वह भी दक्षिणके निवासी थे। इन्होंने अपने ग्रन्थोंके अन्तमें गंगनरेश शिवमार द्वितीयका तथा उसके उत्तराधिकारी राचमल सत्यवाक्यका उल्लेख किया है। अतः इनका समय ईसाकी आठवीं-नौवीं शताब्दी है। इनके पश्चात् जैन परम्परामें इनकी कोटिका कोई दार्शनिक नहीं हुआ।

आचार्य वीरसेन-जिनसेन-गुणभद्र

ये तीनों महान् ग्रन्थकार मूलसंघके पंचस्तूप नामके अन्वयमें हुए थे। वीरसेनके शिष्य जिनसेन थे और जिनसेनके गुणभद्र। वीरसेन स्वामीने चित्रकूटमें जाकर एलाचार्यके समीप

सिद्धान्तग्रन्थोंका अध्ययन किया था और तब जयधवल टीका लिखी थी। जयधवलामें उन्होंने अपनेको अनेक जगह एताचार्यका शिष्य कहा है। वीरसेन अपने समयके महान् जैनाचार्य थे। जिनसेनने उन्हें वादिमुख्य, लोकवित्, चाग्मी और कविके सिवाय भृतकेवली तुल्य लिखा है और कहा है कि उनकी सर्वार्थगामिनी प्रज्ञाको देखकर बुद्धिमानोंको सर्वज्ञकी सत्तामें कोई शंका नहीं रही। गुणभद्रने उन्हें समस्त वादियोंको त्रस्त करनेवाला और उनके शरीरको ज्ञान और चारित्रिकी सामग्रीसे बना हुआ कहा है।

वीरसेन स्वामीने धवला और जयधवल टीकाकी रचना की थी। इन्हें ही धवल और जयधवल सिद्धान्त ग्रन्थ कहा जाता है। जयधवल टीकाका एक तिहाई भाग तो वीरसेनकृत है, शेष भाग जिनसेनकृत है। जिनसेनके सम्बन्धमें गुणभद्रने कहा है कि जिसतरह हिमालयसे गंगाका, सर्वज्ञके मुखसे दिव्यध्वनिका और उदयाचलसे भास्करका उदय होता है उसीतरह वीरसेनसे जिनसेनका उदय हुआ। जिनसेन सिद्धान्तके तो ज्ञाता थे ही, उच्चकोटिके कवि भी थे। जयधवलके शेष भागके सिवाय उनके दो ग्रन्थ और भी उपलब्ध हैं, एक पार्श्वभ्युदय काव्य और दूसरा आदिपुराण। आदिपुराणमें ४७ पर्व हैं। उनमेंसे ४२ पर्व जिनसेनके शेष उनके शिष्य गुणभद्रके हैं। गुणभद्र भी बहुत बड़े ग्रन्थकार थे। उन्होंने आदिपुराणकी पूर्ति करनेके बाद उत्तरपुराणकी रचना की। उत्तरपुराण संक्षिप्त है। उसमें शेष तेईस तीर्थकरों और महापुरुषोंका चरित वर्णित है। गुणभद्रकी दूसरी रचना आत्मानुशासन है। यह छोटासा ग्रन्थ आत्मा पर अनुशासन प्राप्त करनेके लिये बहुत ही उत्तम साधन है। इसकी रचनाशैली भर्तृहरिके वैराग्यशतकके ढंगकी है। एक एक पद्य अनमोल है।

इन तीन महान् ग्रन्थकर्ताओंके समयमें राष्ट्रकूटवंशके तीन महान् राजाओंका राज्य रहा, जगतुंगदेव, अमोघवर्ष और अकालवर्ष। अमोघवर्षकी जैनधर्मके प्रति बहुत सहानुभूति थी। शाकटायनने अपने व्याकरणकी टीकाका नाम अमोघवृत्ति रखा और उन्हींके नामसे वीरसेन-जिनसेनने अपनी टीकाओंके नाम धवला जयधवल रखे। जिनसेनने उनकी प्रशंसा करते हुए लिखा है कि अमोघवर्षकी कीर्तिके सामने गुप्तरेशकी कीर्ति गुप्त और शककी कीर्ति मन्छरके तुल्य है। अमोघवर्ष जिनसेनका महान् भक्त था।

आचार्य अमृतचन्द्र

आध्यात्मिक विद्वानोंमें कुन्दकुन्दके बाद यदि किसीका नाम लिया जा सकता है तो वे अमृतचन्द्र हैं। उनकी गुरु-शिष्य परम्परा अज्ञात है। अपने ग्रन्थोंके अन्तमें वे कहते हैं—वर्णोंसे पद बन गये, पदोंसे वाक्य बन गये और वाक्योंसे पवित्र शास्त्र बन गये। मैंने कुछ भी नहीं किया। इससे अधिक परिचय देनेकी उन्होंने आवश्यकता नहीं समझी। उनके बनाये हुए पांच ग्रन्थ उपलब्ध हैं—पुरुषार्थसिद्धयुपाय, तत्त्वार्थसार और समयसार, प्रवचनसार तथा पञ्चास्तिकायकी टीकाएं। पहला भावकाचार है जो उपलब्ध तमाम भावकाचारोंसे निराला और

अपने ढंगका अनूठा है। उसके कुछ श्लोक वर्तमान विवादको मुलझानेमें सहायक हो सकते हैं। दूसरा ग्रन्थ तत्त्वार्थसूत्रका पद्यानुवाद है। उसके भी अन्तमें जो उपसंहार श्लोक हैं वे बड़े महत्त्वके हैं। शेष तीन कुन्दकुन्दके प्रसिद्ध ग्रन्थोंकी टीकाएँ हैं। समयसारकी आत्मख्याति टीकामें आगत पद्य समयसार कलशके नामसे उनका छठा ग्रन्थ है। उसका महत्त्व कुन्दकुन्दके समयसारसे किञ्चिन् भी न्यून नहीं है। यथार्थमें वह कुन्दकुन्दके समयसारके कलशरूप ही है।

यह कतिपय दिगम्बर जैनाचार्योंका संक्षिप्त परिचय है।

शिलालेखोंमें कुन्दकुन्दस्तवन

श्री डा. व्योतिप्रसादजी जैन, एम. ए., एल. एल. बी., पी. एच. डी., लग्ननऊ

धर्मतीर्थके प्रवर्तन द्वारा आत्माकल्याणके साथ लोकका कल्याण करनेवाले तीर्थङ्कर महाप्रभुओंमें अन्तिम श्रमणोत्तम भगवान् महावीर थे। उनकी दिव्यध्वनिको द्वादशांग श्रुतके रूपमें गूँथनेवाले उनके प्रधान शिष्य महाप्राज्ञ गणेश इन्द्रभूति गौतम थे। और द्वादशांग श्रुतमें प्रतिपादित धर्मतत्त्वका सर्वाधिक उद्योत एवं प्रसार करनेवाले गुह्यओंमें सर्वप्रमुख थे निर्ग्रन्थाचार्य महर्षि कुन्दकुन्द। गत साधिक दो सहस्र वर्षसे प्रत्येक शुभ कार्यका प्रारंभ करते समय मंगलरूपमें इस जीवोद्धारक त्रिमूर्तिका स्मरण होता आ रहा है।

भगवान् कुन्दकुन्दके जन्मसे धन्य होनेका सौभाग्य दक्षिण भारतके संभवतया कोण्डकुन्दपुर नामक स्थानको प्राप्त हुआ था, इसीसे दक्षिण भारतके कर्णाटक आदि प्रदेशोंमें उपलब्ध अनेकों शिलालेखोंमें इन आचार्यका नाम 'कोण्डकुन्द' रूपमें पाया जाता है। इसी प्रकार इनके नामसे कालान्तरमें प्रसिद्ध होनेवाले अन्वय या आम्नायका नाम भी बहुधा 'कोण्डकुन्दान्वय' रूपमें प्राप्त होता है। 'कोण्डकुन्द' का ही श्रुतिमधुर संस्कृत रूप 'कुन्दकुन्द' है। स्वयं उनके द्वारा रचित 'वारसअणुवेक्खा'में भी उनका 'कुन्दकुन्द' नाम ही मिलता है और उसी नामसे वे उत्तरवर्ती साहित्यमें तथा लोकमें प्रसिद्ध हुए। यद्यपि कतिपय शिलालेखादिमें उनके दूसरे नाम पद्मनन्द, वक्रग्रीव, गृद्धपिच्छ, एलाचार्य, महामति आदि भी पाये जाते हैं।

जिस समय द्रुतवेगसे ज्ञानको प्राप्त होते जानेवाले अंग-पूर्वज्ञानके सर्वथा लुप्त हो जानेका भय संघमें व्यापने लगा था उस समय श्रुतागमके पुस्तकारूढ़ करनेके लिये जो सरस्वती आन्दोलन चलाया गया था, कुन्दकुन्दाचार्य उसके प्रमुख नेता थे और उन्होंने स्वयं चौरासी प्राश्रुत ग्रन्थोंकी रचना करके आगमसारका उद्धार एवं संरक्षण किया तथा अपने उदाहरण द्वारा अन्य समर्थ आचार्योंको आगमोंके पुस्तकारूढ़ करने वा आगमोंका उद्धार करने अथवा आगमानुसारी स्वतन्त्र ग्रन्थ रचनाके लिए प्रेरणा एवं प्रोत्साहन प्रदान किया।

अनेक उत्तरवर्ती ग्रन्थकार भगवान् कुन्दकुन्दके साहित्यके ऋणी रहे हैं और टीका साहित्यके प्रणेताओंको उपयुक्त उद्धरण प्रदान करनेमें तो उनके अनेक ग्रन्थ साक्षात् कामधेनु सिद्ध हुए हैं। उनकी समग्र रचना मतवाद तथा सम्प्रदायवादसे अस्पृष्ट है। समयसारप्राभृतका तो दिगम्बर, श्वेताम्बर, स्थानकवासी आदि विभिन्न सम्प्रदायी जैनी जन ही नहीं वरन् अनेक अजैन भी भक्तिपूर्वक स्वाध्याय करते हैं। मात्र इस एक कृतिसे ही प्रत्यक्ष है कि योगीश्वर कुन्दकुन्द प्राचीन भारतके सर्व महान् आध्यात्मिक सन्त थे।

इन आचार्यप्रवरकी महानतासे प्रभावित होकर अनेक जैन साधुसंघोंने सातवीं, आठवीं शताब्दीसे ही, जब वे गण-गच्छ अन्वयादि रूपसे भले प्रकार सुसंगठित होना प्रारंभ हुए, स्वयंको कुन्दकुन्दकी अम्नाय या अन्वयका घोषित करके गौरवान्वित अनुभव किया। अनेक शिलालेखोंमें अपनी परम्पराका उल्लेख करते हुए उक्त परम्पराके सर्वमहान् एवं प्राचीनतम गुरुओंने स्तुतिपूर्वक भगवान् कुन्दकुन्दका स्मरण किया। उन्हें तीर्थंकर महावीर प्रभुके मूल संघका अग्रणी, मुनिनायक या गणी, उनके धर्मशासनको वर्धमान करनेवाला, जिनवाणीकी सर्वापेक्षक श्रेष्ठताको प्रमाणित करनेवाला, सम्पूर्ण भरतक्षेत्रमें उसे प्रतिष्ठान्वित करने एवं लोक-प्रिय बनानेवाला, अनेक चमत्कारी शक्तियोंसे युक्त, चारणऋद्धि प्राप्त, साक्षात् केवलभगवानके मुखसे धर्मश्रवण करनेवाला महाभाग; इत्यादि बताया गया है।

उपलब्ध शिलालेखोंमें आचार्य कुन्दकुन्दसम्बन्धी प्रमुख उद्धरण इसप्रकार हैं—

श्रीमतो वर्द्धमानस्य वर्द्धमानस्य शासने ।

श्री कोण्डकुन्दनामाभून्मूलसङ्घाग्रणी गणी ॥

अ. वे. गो. शिलालेख ५५-६९, ४८२

चन्धो त्रिभुवि न कैरिह कोण्डकुन्दः कुन्दप्रभा-प्रणयिकीर्ति-विभूषिताशः ।

यउचारुचारण-कराम्बुजचञ्चरीकश्चक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

श्रवणबेलगोल शि. ले. ५४-६७

तस्य अन्वये भूविदिते बभूव यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ।

भ्रीकोण्डकुन्दादिमुनीश्वराख्यस्सत्संयमादुद्भूत-चारणद्विः ॥

श्रवणबेलगोल शि. ले. ४०-६४

श्रीपद्मनन्दीत्यनवयनामा ह्याचार्यशब्दोत्तरकोण्डकुन्दः ।

द्वितीयामासीदभिधानमुद्यच्चरित्रसञ्ज्ञातसुचारणद्विः ॥

बही. नं. ४२, ४३, ४७, ५०

तदीय (चन्द्रगुप्तस्य)-वंशाकरतः प्रसिद्धादभूददोषा यतिरत्नमाला ।
बभौ यदन्तर्मणिगवन्मुनीन्द्रस्स कुण्डकुन्दोदित-चण्डदण्डः ॥

वही, नं. १०८

श्रीमान्कुम्भो विनीतो हलधरवसुदेवाचला मेरुधीरः
सर्व्वज्ञः सर्व्वगुप्तो महिधर-धनपालौ महावीर-वीरौ ।
इत्यद्यानेकमृषिष्वथ सुपदमुपेतेषु दीव्यत्तपस्या-
शाम्नाधारेषु पुण्यादजनि सजगतां कोण्डकुन्दो यतीन्द्रः ॥
रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तर्वाह्यऽपि संव्यञ्जयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय चचार मन्ये चतुरङ्गुलं सः ॥

वही, न. १०५

रवस्ति श्रीवर्द्धमानस्य वर्द्धमानस्य शासने ।
श्रीकोण्डकुन्दनामाभूरुचतुरङ्गुलचारणः ॥

वही, न. १३९-३५१

श्रुतपारगरनवधर् चतुरङ्गुलचारणद्वि सम्पन्नर् ।
संहत-कुमत-तत्त्वरेनिसिद्धर् अतर्क्यगुणजलधि-कुण्डकुन्दाचार्यर् ॥

जै. शि. सं. भाग २. न. २०९

श्रीमूलसंघजनि नंदिसंघः तस्मिन् बलात्कारगणोतिरम्यः ।
तत्रापि सारवतनाम्नि गच्छे स्वच्छाशयोऽभूदिह पद्मनंदी ॥
आचार्यकुण्डकुन्दाख्यो वक्रग्रीवो महामतिः ।
एलाचार्यो गृध्रपिच्छ इति तन्नाम पंचधा ॥

(जै. शि. सं. भाग ३ न. ५८५)

इस सम्बंधमें यह उल्लेखनीय है कि प्रतिमालेखों, यन्त्रलेखों आदिको छोड़कर अवतक प्राप्त जैन शिलालेखोंमेंसे लगभग सवासौ अभिलेखोंमें आचार्य कुन्दकुन्द अथवा उनके अन्वय या अम्नायक नामोल्लेख पाया गया है ।

हिन्दीके आध्यात्मिक जैन कवि

श्री डा. कस्तूरचंदजी काशलीवाल शास्त्री, एम. ए., पी. एच. डी., जयपुर

हिन्दी भाषामें आध्यात्मिक साहित्यके लेखनका खूब प्रचार रहा। १० वीं शताब्दीसे लेकर व १९ वीं शताब्दी तक पचासों सन्त एवं कवि हुए जिन्होंने आत्मा, परमात्मा, जगत् एवं उसकी स्थितिके विषयमें अपार साहित्य लिखा और भव्य प्राणियोंको सन्मार्ग पर लगानेका पूरा प्रयास किया। उन्होंने पहिले ज्ञानियोंके मार्गका अनुसरण कर आत्मचिंतन एवं मनन किया और फिर उन अनुभूतियोंको साहित्यिक भाषामें निबद्ध करके उसे अमर बना दिया। उनमें संकीर्णता, कट्टरता तथा अन्य धर्मोंके प्रति विद्वेषकी जरा भी भावना नहीं थी। वस्तु स्वरूपका वर्णन उनका प्रमुख उद्देश्य रहा है। वे उदारचेता थे तथा अध्यात्म साहित्यका पठन-पाठन तथा लेखन उनकी प्रतिदिनकी गुरुक थी, इसलिये तद्विषयक रचनाएँ निबद्ध करना उनका स्वभावसा बन गया था। वे आत्मा एवं उसके अन्य गुणोंका कहीं कहीं रूपक काव्योंमें वर्णन करते हैं और वह वर्णन इतना अनूठा एवं हृदयस्पर्शी है कि जिसका कुछ वर्णन नहीं किया जा सकता। प्रस्तुत लेखमें हम ऐसे ही कुछ प्रसिद्ध कवियों एवं विद्वानोंका परिचय देनेका प्रयास कर रहे हैं जिन्होंने अपनी अनूठी रचनाओंसे हिन्दीके आध्यात्मिक साहित्यके मान एवं प्रतिष्ठामें अभिवृद्धि की है।

(१) छोहल

ये १६ वीं शताब्दीके कवि थे। राजस्थानी विद्वान् थे और अपने साहित्य जगतमें ही मस्त रहा करते थे। आत्मचिंतन एवं मनन ही उनका प्रमुख उद्देश्य था। कविता करना एवं फिर उसे जनताको सुनाना उन्हें प्रिय था। अबतक उपलब्ध तथ्योंके आधार पर मालूम होता है कि ये अग्रवाल जैन थे और उनके पिताका नाम नाथू था। इसके अतिरिक्त कविका अन्य कोई परिचय नहीं मिलता।

छोहल कविने यद्यपि अधिक रचनाएँ नहीं कीं होंगी, लेकिन जो भी लिखा उसे समाजमें अत्यधिक आदर प्राप्त था। कविका पञ्चसहेली गीत राजस्थानके अधिकांश शास्त्रभंडारोंमें मिलता है जो उसकी लोकप्रियताका परिचायक है। यह संवत् १५७५ फाल्गुण शुक्ल पूर्णिमाके दिनकी रचना है। रचना अच्छी है। उसकी भाषा एवं शैलीकी आचार्य रामचन्द्र शुक्ल एवं डा. रामकुमार वर्माने भी प्रशंसा की है। कविकी अन्य रचनाओंमें बावनी, पंथीगीत, उदरगीत, मनगीत एवं अन्य हैं। बावनी दूसरी बड़ी रचना है। इसे कविने संवत् १५८१ में समाप्त करके कविताके क्षेत्रमें यशोपार्जन किया था। कविकी कोई बड़ी रचना भी अवश्य मिलनी चाहिए और उसकी अभी खोज की जा रही है। बावनीका एक पद यहाँ पाठकोंके अवलोकनार्थ दिया जा रहा है—

भ्रमर एक निसि भये, पडयउ पंकज कइ संपुटि ।
मन महि मंडइ आस, रयणि खिणि महि जाइ घटि ॥
करि है जलज विकास, सूर परभात उगै जब ।
मधुकर मनि चितवइ, मुकत होइ है बन्ध तब ॥
छीहल करि दह कहि वसइ, सर संपत्त उदैव वसि ।
अलि कमल युत्त पडयणि सहित तानि...सब गयो कसि ॥

(२) पांडे राजमल

पांडे राजमल अध्यात्मशास्त्रके प्रमुख प्रवक्ता थे। ये भी राजस्थानी विद्वान् थे और दूदाहड तथा मारवाड़में घूम घूम कर अध्यात्मका प्रचार किया करते थे। समयसार, प्रवचन-सार आदि कृतियां उन्हें कंठस्थ थीं और वे उन्हें श्रावकोंको सुनाया करते थे। विद्वत्समाजमें उनकी धाक जमी हुई थी, इसलिये जहाँ भी वे चले जाते वही विद्वान् एवं श्रावक गण दोनों ही इनसे नयी नयी कृतियां लिखनेकी प्रार्थना किया करते थे। कविवर बनारसीदासने अपने समयसार नाटक एवं अर्धकथानक दोनोंमें इनकी खूब प्रशंसा की है और उन्हें समयसार नाटक जैसे गूढ़ ग्रन्थका मरमी लिखा है—

पांडे राजमल जिन धरमी, समयसार नाटकके मरमी ।
तिन गरंथकी टीका कीनी, बालावबोध सुगम कर दीनी ॥

राजमल्लका जन्मस्थान कौनसा था, तथा उनका साहित्यिक जीवनके अतिरिक्त अन्य जीवन कैसा रहा इसके सम्बन्धमें अभी खोज होना शेष है, लेकिन 'पांडे' शब्दका इनके लिए जो बनारसीदासने प्रयोग किया है उससे ज्ञात होता है कि उन्होंने उदासीन जीवन अपना लिया था। और भट्टारकोंकी छत्रछायामें रहा करते थे। वे काण्टासंघके मट्टारक हेमचन्द्रकी आश्रयके विद्वान् थे।

राजमल्ल बहुश्रुत विद्वान् थे। प्राकृत, हिन्दी और संस्कृत पर उनका समान अधिकार था। वे संस्कृतमें एवं हिन्दीमें समान रूपसे रचना कर सकते थे। प्राकृत ग्रन्थोंके वे अपने समयके अधिकारी विद्वान् माने जाते थे। समयसार कलशकी उन्होंने जो हिन्दी बालावबोध टीका की है वह पूर्णतः विषयको स्पर्श करनेवाली होकर भी सुगम एवं मनोहर है। पाण्डे राजमलकी अवतक जो कृतियां उपलब्ध हुई हैं वे ये हैं—

(१) जम्बूस्वामीचरित्र (२) लाटीसंहिता (३) अध्यात्मकमलमात्तण्ड (४) छन्दोविशा,
(५) पञ्चाध्यायी (६) तन्वार्थसूत्र वचनिका (७) समयसार कलश वचनिका ।

उक्त सात रचनाओंके अतिरिक्त अभी और भी रचनाएँ विद्वानोंकी खोजकी बाट जो रही हैं।

समयसार कलशकी बालावबोध टीका इनकी भावभरी कृति है। अध्यात्मरहस्यको इस टीकामें उन्होंने विशद व्याख्या की है। १७ वीं शताब्दी एवं उसके पश्चात् जो जैन कवियोंने अध्यात्मसाहित्य पर विशेष जोर दिया एवं उसके स्वाध्याय तथा पठन-पाठनकी जो प्रवृत्ति चली उसमें समयसार कलशकी इस बालावबोध टीकाका प्रमुख हाथ है।

यह टीका भाषाकी दृष्टिसे भी महत्त्वपूर्ण है। कविकी भाषा यद्यपि ढुंढारी है, किन्तु उसमें बोलचालके शब्दोंकी व्यापकता होनेके कारण उसे समझनेमें अधिक कठिनाई नहीं होती। भाषाका एक उदाहरण यहाँ दिया जा रहा है—

यथा कोई जीव मदिरा पिवाह करि विकल कीजै छै। सर्वस्व छिनाइ लीजै छै। पद नैं भ्रष्ट कीजै छै तथा अनादि नाई लेई करि सर्व जीवराशि राग द्वेष मोह अशुद्ध परिणाम करि मतवालो हुआ छै तिहि तैं ज्ञानावरणादि कर्मको बंध होइ छै।

इनका मुख्य स्थान संभवतः वैराट था और ये साहित्य प्रचार एवं आध्यात्मिक उपदेशके लिये आगरा, आमेर, सांगानेर, नागौर, अजमेर आदि स्थानोंमें प्रायः जाया करते थे। वहाँके धनी श्रावकोंसे इनका विशेष सम्बन्ध था। इसलिये ये जहाँ भी जाते वही विशेष सत्कार पाते थे।

(३) रूपचन्द

पं. रूपचन्द १७ वीं शताब्दीके आध्यात्मिक विद्वान् थे। कविवर बनारसीदासने अर्ध-कथानकमें इनका अपने गुरुके रूपमें उल्लेख किया है। ये बनारसीदासके समकालीन विद्वान् थे। १७ वीं शताब्दीमें आध्यात्मिक साहित्यका जो अत्यधिक प्रचार हुआ उसमें इनका प्रमुख हाथ था। ये ऊँचे कवि थे। इनकी कवितामें अध्यात्मसरिता बहती है। जो भी उसे पढ़ता है उसे मानो अध्यात्मसरितामें गोते लगानेका आनन्द आता है।

परमार्थ दोहाशतक, परमार्थगीत, अध्यात्मदोहा, अध्यात्मसवैया, परमार्थहिंडोलना, खटोलना गीत आदि इनकी कितनी ही रचनाएँ अध्यात्मरससे इतनी ओत-प्रोत हैं कि पाठक उन्हें पढ़कर आत्माके वास्तविक स्वभावको जानने लगता है। संसार, देह एवं भोगोंके यथार्थ स्वरूपका बोध होनेके पश्चात् वह अपने आपको सुधारनेका प्रयास करता है। एक उदाहरण देखिये—

जीवतकी आस करै काल देखै हाल डरै; डोलै च्यारु गति पै न आवै मोक्ष मगमें।
माया सौ मेरी कहै मोहनी सौ सीठा रहै; तापै जीव लागै जैसा डांक दिया नगमें।
घरकी न जाने रीति, पर सेती माँड प्रीति; बाटके बटोई जैसे आइ मिलै वगमें।
पुगल सौ कहै मेरा जीव जानै यहै डेरा; कर्मकी कुलफ दीये फिरै जीव जगमें ॥३॥

अध्यात्मसवैया

अध्यात्मसवैय्या हिन्दी भाषाकी एक ऐसी रचना है जिसके मननसे मनुष्यका भटकता हुआ मन शुद्धोपयोगकी ओर ढल सकता है। यथा—

अनुभौ अभ्यासमें निवास सुध चेतन कौ, अनुभौ सरूप सुध बोधको प्रकास है।
अनुभौ अनूप उपरहत अनंत ज्ञान, अनुभौ अनीत त्याग ग्यान सुख रास है ॥
अनुभौ अपार सार आप ही कौ आप जानै, आप ही में व्याप्त दीसै जामै जड नास है।
अनुभौ अरूप है सरूप चिदानन्द 'चन्द' अनुभौ अतीत आठ कर्म स्यों अफास है ॥

रूपचन्द्रकी रचनाओंके अतिरिक्त कितने ही पद भी मिलते हैं जो समाजमें अत्यधिक प्रिय हैं। तथा बहुतसे श्रावकोंको कंठस्थ हैं। इनके पदोंमें भक्ति एवं अध्यात्म दोनोंकी धारा बही है। एक ओर जब वे “प्रभु तेरी महिमा जानि न जाई” कहते हैं तो दूसरी ओर “चेतन सौ चेतन लौ लाई” के गीत भी गाते हैं। ‘प्रभु मुखको उपमा किससे दी जावे।’ चंद्रमा और कमल दोनों ही दूषित हैं तब फिर उनसे मुख की उपमा किस प्रकार दी जा सकती है, इसलिये प्रभु मुख तो उपमा रहित है जिसके दर्शन-मात्रसे ही सुख उत्पन्न होता है। इन्हीं भावोंको कविने अपनी कविताओंमें निबद्ध किया है।

इस प्रकार कविवर रूपचन्द्र अध्यात्मसाहित्यके प्रमुख उपामक थे। आत्मा और परमात्माका गुणानुवाद ही उन्हें भाता था। इनका समय संवत् १६३० से १६५३ तक अनुमानित किया जा सकता है। बनारसीदासके अर्धकथानककी समाप्ति तक संभवतः ये जीवित थे। आगरा इनका प्रमुख केन्द्र था और यहीं पर ये अध्यात्मका रसपान कराया करते थे। अभी एक हस्तलिखित ग्रंथमें इनका चित्र मिला है, जिसमें इन्हें स्थूल शरीरवाले व्यक्तिके रूपमें प्रदर्शित किया गया है। लेकिन चित्रसे मालूम पड़ता है कि कवि अच्छी वेषभूषामें रहते थे।

(४) बनारसीदास

बनारसीदास १७वीं शताब्दीके प्रसिद्ध हिन्दी कवि हैं। काव्य प्रतिभा उन्हें सहज ही में मिली थी, इसलिये इन्होंने वचनसे ही कविताएँ निबद्ध करना प्रारम्भ कर दिया था।

बनारसीदासका जन्म एक मध्यमश्रेणी परिवारमें संवत् १९४३ में हुआ था। इनके माता पिता और स्वयं कविके समक्ष सदा ही अर्थसंकट रहा। फिर भी इन्होंने अपने जीवनका जो सदुपयोग किया वह हमारे लिये अनुकरणीय है। आठ वर्षकी अवस्थामें इन्हें पढ़ने भेजा गया। लेकिन एक ही वर्ष तक अध्ययन किया होगा कि इनकी सगाई कर दी गई और ११ वर्षके होते होते तो इनका विवाह ही कर दिया गया। जब अपनी वधूके साथ घरमें प्रवेश किया तो उसी दिन नानीका स्वर्गवास, बहिनका जन्म हुआ और इस प्रकार कविने एक साथ एक दिनमें ही जन्म, मरण एवं विवाह ये तीन घटनाएँ देखीं—

नानीमरण, सुताजन्म, पुत्रवधु आगौन ।

तीनों कारण एक दिन, भए एक ही भौन ॥

विवाहके पश्चात् इन्होंने फिर पढ़ना प्रारम्भ किया और व्याकरण, छन्द, ज्योतिष, अलंकार आदि विषयोंका अध्ययन किया । कविका सम्पूर्ण जीवन एक साधारण गृहस्थके जीवनके समान रहा । व्यापारमें उन्हें कभी सफलता नहीं मिली और जो भी कार्य किया उसीमें घाटा लगा । कभी कभी तो उन्हें खानेको भी नहीं मिला । लेकिन वे विपत्तियोंसे कभी नहीं घबराये और जीवनमें आगे बढ़ते रहे । कविने जीवनमें तीन विवाह किये । इनके ९ सन्तान हुई लेकिन दुर्भाग्य वश एक भी जीवित नहीं रही ।

कहीं पचावन बरस लौ, बनारसी की बात ।

तीनि विवाही भारजा, सुता दोइ सुत सात ॥

नौ बालक हुए मुए, रहे नारि नर दोइ ।

ज्यों तरवर पतझार है, रहै ठूठ से होइ ॥

कविका गार्हस्थ्य जीवन पूर्ण असफल होनेके बावजूद भी इनका साहित्यिक जीवन इतना सुन्दर, सफल एवं शान्त रहा कि जो भी कविके सम्पर्कमें एक बार आया वहीं पूरी तरहसे उनका हो गया । कविके धीरे धीरे प्रशंसक बढ़ने लगे और अन्तिम वर्षोंमें तो वे राष्ट्र एवं समाजके प्रमुख व्यक्ति बन गये । इनकी प्रथम रचना 'नवरस रचना' १४ वें वर्षमें ही समाप्त हो गयी थी । यह श्रृंगारकी एक अच्छी कृति थी । लेकिन कविने विवेक जाग्रत होने पर इसे सदाके लिये गोमती नदीको भेंट कर दिया, जिससे 'न बचे बांस और न बने बागुरी ।' इस घटनाके पश्चात् इनका जीवन ही बदल गया । संवत् १६७० में जब ये २७ वर्षके थे, इन्होंने नाममालाके नामसे छोटा सा पद्य शब्दकोश लिखा । हिन्दीमें इस तरहकी इनी गिनी रचनायें हैं । समयसार नाटक इनका सर्वाधिक प्रसिद्ध ग्रंथ है । इसके प्रत्येक छन्दसे अध्यात्मरस टपकता है । इसमें ७२७ पद्य हैं । इसे कविने संवत् १६९३ में समाप्त किया था । समयसार पूर्णतः आध्यात्मिक रचना है । यद्यपि यह कृति आचार्य अमृतचन्द्रके कलशोंका भाषान्तर है, लेकिन कविकी मौलिक सूझ-बूझ एवं काव्य-प्रतिभाके कारण यह स्वतंत्र कृतिके रूपमें मानी जाने लगी है । समयसार नाटकका प्रचार इतना शीघ्र हुआ कि ९-१० वर्षमें ही इस कृतिकी प्रति लिपियां सारे भारतमें पहुँच गईं और आज उत्तर भारतका ऐसा कोई शास्त्रभण्डार नहीं होगा जहां इसकी एक दो हस्त लिखित प्रतियां न हों । किसी किसी ग्रंथसंग्रहालयमें तो इसकी १५-२० तक प्रतियां मिलती हैं जो इसकी लोकप्रियताकी द्योतक हैं ।

कविकी तीसरी रचना बनारसीविलास है । इसमें इनकी स्फुट रचनाओंका संग्रह है । संग्रहकर्ता कविके परम मित्र जगजीवन थे । उन्होंने इसे संवत् १७०१ में संग्रह करके

बनारसीविलास नाम दिया था। इसमें लगभग ४६ रचनाओंका संग्रह है। इसमें संग्रहीत अध्यात्मगीत, नवरत्न कवित्त, ज्ञानपञ्चीसी, अध्यात्मबत्तीसी, कर्मछत्तीसी, अध्यात्महिंदोलना, मोक्षपैडी, शिवपञ्चीसी, भवसिन्धुचतुर्दशी, अध्यात्मफाग, गोरखनाथके वचन आदि ऐसी रचनाएँ हैं जो अध्यात्मरससे ओत-प्रोत हैं।

कविका 'अर्थकथानक' हिन्दी भाषाका प्रथम आत्मचरित है। कविने इसमें अपने ५५ वर्षोंका जीवनचरित प्रस्तुत किया है जो किसी प्रकारके दुराव अथवा ढोंगके लिखा गया है। अपने जीवनमें जो भी उन्हें वृत्तियाँ दिखाई दी उन्हें कविने खोलकर रख दिया है। अर्थ-कथानक साहित्यिक होनेके साथ ऐतिहासिक भी है और इसमें तत्कालीन शासनव्यवस्था और जनजीवनका वास्तविक चित्र उपस्थित किया गया है। कविने बादशाह अकबर, जहांगीर और शाहजहाँका शासन काल देखा था। एक शासनके देहावसान पर उस समय राज्य एवं जनताकी कैसी दशा होती थी इसका उसमें सजीव वर्णन हुआ है।

इस प्रकार कविवर बनारसीदास १७ वीं शताब्दीके प्रतिनिधि कवि थे। आध्यात्मके वे सच्चे उपासक एवं प्रचारक थे। जो आत्मा-अनात्माके वास्तविक रहस्यको जानना चाहता है उसे कविकी रचनाओंका सम्यक् परिशीलन करना चाहिये। बनारसीमाहित्यका जितना अधिक प्रचार होगा उतना ही मनुष्यको निजतत्त्वके समझनेमें आसानी रहेगी। तथा संसारी प्राणी निजस्वरूपको प्राप्त कर सकेगा जो कि जीवनका परम लक्ष्य है।

(५) जगजीवन

जगजीवन आगरेके रहनेवाले थे। ये अग्रवाल जैन थे और इनका गर्ग गोत्र था। इनके पिताका नाम अभयराज एवं माताका नाम मोहनदे था। अभयराज जाफरखाँके दीवान थे और बादशाह शाहजहाँके पाँच हजारी उमराव थे। ये बड़े कुशल शासक थे। इनके पिता अभयराज सर्वाधिक सुखी व्यक्ति थे। इनके कितने ही पत्नियाँ थीं। उनमें सबसे छोटी मोहनदेसे जगजीवनका जन्म हुआ था।

जगजीवन स्वयं विद्वान् थे और अध्यात्मके कट्टर समर्थक थे। इनकी एक शैली थी जो अध्यात्मशैलीके नामसे प्रसिद्ध थी। पं. श्री हेमराज, रामचन्द्र संधी, संधी मथुरादास, भवालदास, भगवतीदास एवं स्वयं कवि जगजीवन इसके प्रमुख सदस्य थे। ये प्रतिदिन गोष्ठी करते तथा उसमें आत्मिक चर्चाएँ होतीं। इन्होंने पंवन १७८१में बनारसीविलासका संपादन किया और बनारसीदासकी छोटी २ रचनाओंको एकत्रित करके नष्ट होनेसे बचा लिया। ये स्वयं भी कवि थे और कविताएँ किया करते थे। अब तक इनके ४५ पद उपलब्ध हो चुके हैं। इनके पदोंमें काव्यत्वकी झलक मिलती है। इनके अधिकांश पद स्तुतिपरक हैं। 'जगत सब दीसत घनकी छाया' इनका अत्यधिक सुन्दर पद है जिसे अच्छेसे अच्छे पदके समझ रखा जा सकता है। यहाँ पूरा पद पाठकोंके अवलोकनार्थ दिया जा रहा है—

जगत सब दीसत घनकी छाया ।

पुत्र कलत्र मित्र तन संपति, उदय पुद्गल जुरि आया ।

भव परनति वरषागम मोहे, आस्रव पवन बहाया ॥१॥

इन्द्रिय विषय लहरि तडता है, देखत जाय विलाया ।

राग-द्वेष वकुपंकति दीरघ, मोह गहल घरराया ॥२॥

सुमति विरहनी दुःख दायक है, कुमति संजोगत भाया ।

निज संपति रतनत्रय गहिकर, मुनिजन नर मन भाया ॥३॥

सहज अनंत चतुष्टय मन्दिर, जगजीवन सुख पाया ।

जगत सब दीसत घनकी छाया ॥४॥

श्री पं. हीरानन्दने समवसरण विधान (संवत् १७०१)में कवि जगजीवनका परिचय दिया है।

(६) ध्यानतराय

कविवर ध्यानतराय हिन्दीके उन प्रसिद्ध कवियोंमेंसे हैं जिनके पद, भजन, पूजा, स्तोत्र एवं रचनाएँ जन साधारणमें अत्यधिक प्रिय हैं। तथा जो मैकड़ों हजारों स्त्री-पुरुषोंकी कंठस्थ हैं। कविता करना उनका स्वाभाविक गुण था। गूढ़से गूढ़ भावोंको सरल शब्दोंमें छन्दोबद्ध करना उन्हें अच्छी तरह आता था, इसलिये उनकी कविताओंका जन समाजमें अत्यधिक प्रचार है।

ध्यानतरायका जन्म संवत् १७३३ में आगरेमें हुआ था। इनके ब्राह्मका नाम वीरदाम एवं पिताका नाम श्यामदाम था। पहिले ये आगरे रहे और बादमें देहली आकर रहने लगे थे। आगरा एवं देहलीमें जो विभिन्न आध्यात्मिक शैलियाँ थीं उनसे कविका घनिष्ठ सम्बन्ध था। वे बनासीदासके समान विद्युद्ध आध्यात्मिक विद्वान् थे तथा इसी चर्चामें अपने जीवनको लगा रखा था। धनोपार्जनके अतिरिक्त उन्हें जो भी समय मिलता उसे काव्यरचना एवं आध्यात्मिक चर्चामें व्यतीत करते। धर्मविलासमें इनकी प्रायः सभी रचनाओंका संग्रह है। यही कविकी साहित्यिक संपत्ति थी जिसे उन्होंने अपने स्वर्णिम ३० वर्षोंमें समाप्त किया था। इसमें उनके ३०० पद, विभिन्न पूजापाठ एवं ४५ अन्य छोटी रचनाएँ हैं। सभी रचनाएँ सुन्दर एवं उत्तम भावोंके साथ गुम्फित हैं।

इनके पद आध्यात्मिक रससे ओत-प्रोत हैं। कविने संभवतः आत्मतत्त्वको पहिचान लिया था, इसीलिये उन्होंने एक पदमें इस सम्बन्धमें यह भाव प्रगट किया है—

अब हम आत्मको पहिचाना ।

जैसा सिद्धक्षेत्रमें राजै, तैसा षटमें जाना ॥ १ ॥

देहादिक पर द्रव्य न मेरे, मेरा चेतन बाना ।

‘द्यानत’ जो जानै सो सयाना, नहिं जानै सो अयाना ॥२॥

इनकी सभी रचनाएँ शिक्षाप्रद हैं ।

(७) भूधरदास

भूधरदासका हिन्दी जैन कवियोंमें गौरवपूर्ण स्थान है । ये आगरेके रहनेवाले थे । इनका जन्म संवत् १७५० के आसपास आगरेमें हुआ था । ये खण्डेलवाल जातिके श्रावक थे । हिन्दी संस्कृतके अच्छे विद्वान् थे । कविका अध्यात्मकी ओर अधिक झुकाव था । संसारकी असारता, जीवनकी क्षणभंगुरता और भोगोंकी निरमागता पर इन्होंने खूब लिखा है । इनकी कलममें जोश था, इसलिये इनका पूरा साहित्य प्रभावोत्पादक है । अब तक इनकी तीन रचनाएँ उपलब्ध हो चुकी हैं । जैन शतक बहुत ही सुन्दर काव्य है और उसका प्रत्येक छंद याद रखने योग्य है । इसमें १०० से अधिक छन्द हैं । उनमें मनुष्यको गलत मार्गसे हटानेवाले विविध विषयोंका बड़ा सुन्दर एवं हृदयग्राही वर्णन किया गया है । पार्श्वपुराण हिन्दीके महाकाव्योंकी कोटिमें आता है । इसमें २३ वें तीर्थंकर भगवान् पार्श्वनाथके जीवनका विशद एवं रोचक वर्णन है । पुराण सुन्दर काव्य है तथा प्रसादगुणसे युक्त है । कविने इसे संवत् १७८४ में आगरेमें ही समाप्त किया था ।

कवि भूधरदासके अबतक ६८ पद प्राप्त हो चुके हैं । कविने इन पदोंमें अध्यात्मकी रसगंगा बहाई है । अपने हृदयको उज्ज्वल रखना प्रत्येकके लिये आवश्यक है । जब तक कपटकी कृपाणको नहीं छोड़ा जाता तब तक सारे धर्म-कर्म वेकार हैं । कविका यह पद देखिये—

अन्तर उज्ज्वल करना रे भाई ।

कपट कृपाण तजै नहीं तब लौं, करनी काज ना सरना रे ॥

जप तप तीरथ जाप घनादिक, आगम अर्थ उचरना रे ॥

विपै कषाय कीच नहीं धोयौ, यों ही पचि-पचि मरना रे ॥

(८) हेमराज

हेमराज १७-१८ वीं शताब्दीके प्रसिद्ध विद्वान् थे । हिन्दी गद्य साहित्यकारोंमें हेमराजका नाम सर्वोपरि आना चाहिये । ये स्वयं अच्छे कवि भी थे, लेकिन इन्होंने प्राकृत एवं संस्कृत ग्रंथोंका हिन्दी गद्यानुवाद ही करना उचित समझा । बनारसीदासके अन्तिम वर्षोंमें संभवतः आगरेमें इनका काफी अच्छा सम्पर्क था और वहाँकी अध्यात्मगोष्ठीके ये प्रमुख सदस्य थे । बनारसीदासके साहित्यिक सहयोगी कौरपालके लिये इन्होंने ‘सितपर-चौरासी बोल’ की रचना की जिसका उल्लेख इन्होंने इस प्रकार किया है—

नगर आगरेमें बस, कौरपाल सग्यान ।

तिस निमित्त कवि हेमनै कियउ कवित्त परवांन ॥

प्रवचनसारकी भाषा लिखानेमें भी कौरपालका सक्रिय हाथ था। हेमराजने कौरपालको अपने हितकारीके रूपमें स्मरण किया है।

बालबोध यह कीनी जैसे, सो तुम सुणउ कहूँ मैं तैसे ।

नगर आगरेमें हितकारी, कौरपाल ग्याता अधिकारी ॥

तिनि विचार जियमें यह कीनी, जो भाषा यह होइ नवोनी ।

अलपवुधी भी अरथ बखानै, अगम अगोचर पद पहिचानै ।

यह विचार मनमें तिनि राखी, पांडे हेमराजसौं भाखी ॥

आगै राजमल्लनै कीनी, समयसार भाषा रस लीनी ।

अब जो प्रवचनकी है भाखा, तो जिनधर्म वदै सो साखा ॥

अबतक इनकी ये रचनाएँ प्रकाशमें आ चुकी हैं—

१. सितपर-चौरासी बोल (पद्य), २. प्रवचनसार भाषा (गद्य) ३. गोम्मटसार कर्मकाण्ड (गद्य), ४. पंचास्तिकाय भाषा (ग.), ५. परमात्मप्रकाश भाषा (ग.), ६. नयचक्र भाषा (ग.), ७. द्रव्यसंग्रह भाषा (ग.), ८. गणितसार (पद्य), ९. बावनी (प.) १०. भक्तामरस्तोत्र (प.), ११. साधुकी आरती (प.) १२. मुगन्धदशमी कथा (प.) १३. दोहाशतक (प.) और जीवसमास (प.) ।

उक्त रचनाओंके अतिरिक्त हेमराजकी अभी एक और रचना प्राप्त हुई है और वह है समयसार वचनिका। यह सम्भवतः उनकी अब तक उपलब्ध रचनाओंमें सबसे बड़ी रचना है। यह कविकी अन्तिम रचना है।

दोहाशतकके अनुसार हेमराज सांगानेरमें उत्पन्न हुये और फिर कामां जाकर रहने लगे थे। आगरेमें इनका विशेष आना जाना रहता था। और यह भी संभव है कि कुछ समय पश्चान वे आगरे जाकर रहने लगे हों। कविवर बुलाकीदासकी माता जैउलदे बड़ी विदुषी थीं और वह हेमराजकी पुत्री थी। बुलाकीदासके अनुसार हेमराज गर्गगोत्रीय श्रावक थे।

हेमराज पंडित बसै, तिसी आगरे टांड ।

गणगोत गुन आगरौं सब पूजै जिस पांड ॥

(९) बुधजन

कविवर बुधजनका पूरा नाम विरधीचन्द था। ये जयपुर (राजस्थान) के रहनेवाले थे। खण्डेलवाल जातिमें इनका जन्म हुआ था तथा बज इनका गोत्र था। इनके समयमें महा-पंडित टोडरमलकी अपूर्व साहित्यिक सेवाओं एवं मूल परम्पराके अनुरूप क्रांतिकारी परिवर्तनोंके कारण जयपुर भारतका साहित्यिक एवं सांस्कृतिक केन्द्र बन चुका था। टोडरमलजीके प्रभावसे बुधजन अछूते न रह सके और वे उनके अवशिष्ट कार्यको आगे बढ़ाने लगे।

इनका साहित्यिक जीवन संवत् १८५४से प्रारम्भ होता है। इसी संवत्में सबसे प्रथम उन्होंने छहठालाकी रचना की। इसमें इन्होंने मानों गागरमें सागर भर दिया। यह कृति इनकी बहुत सुन्दर एवं इनकी काव्यशक्तिकी परिचायक है। अब तक इनकी १७ रचनाएँ प्राप्त हो चुकी हैं। उनका रचनाकाल संवत् १८५४से संवत् १८९५ तक रहा। तत्त्वार्थबोध (सं. १८७६) सतसई (१८९१) बुधजनविलास (१८९२) तथा योगसार इनकी प्रमुख कृतियाँ हैं। सतसई इनकी उच्चकोटिकी सुभाषित एवं आध्यात्मिक रचना है। बुधजनविलासमें इनकी स्फुट रचनाओं एवं पदोंका संग्रह है। इनके पदोंका समाजमें अत्यधिक प्रचार रहा है। अबतक इनके २६५ पद प्राप्त हो चुके हैं। अनेक पद ऊँची श्रेणीके हैं। उनसे पाठक कविकी काव्यत्वशक्तिका अनुमान लगा सकता है। वे आगमचिंतन वर्षों तक करते रहे और उस चिंतनका परिणाम कहीं कहीं इनके पदोंमें स्पष्ट दिखलाई देता है। उन्होंने संभवतः आत्मदर्शनके लिये और उसके आधार पर इस पदकी रचना की—

अब हम देखा आत्मरामा।

रूप फरस रस गंध न जाँ मैं ज्ञान दर्श रस साना ॥१॥

भूख प्यास सुख दुःख नहीं जाके, नहीं वन पुर ग्रामा।

नहिं चाकर नहिं ठाकर भाई, नहीं तात नहिं मामा ॥२॥

भूल अनादि थकी बहु भटक्यो ले पुद्गलका जामा।

बुधजन सत्गुरुकी संगतिसे मैं पाया मुझ ठामा ॥३॥

इनके पद एकसे एक बढ़कर हैं। संसारका यदि वास्तविक चित्र देखना हो, आत्मा, माया एवं मनके विषयमें यदि जानकारी प्राप्त करनी हो तो इनके पदोंको पढ़ जाइये, आपको आत्मतृप्त मिलेगी। कहीं कहीं इनके पदोंमें रूपक काव्यके भी दर्शन होते हैं। 'निजपुरमें आज मची होली।' इनका एक ऐसा ही पद है जिसे पाठकोंके अवलोकनार्थ यहाँ दिया जा रहा है—

निजपुरमें आज मची होली।

उमंगि चिदानंदजी इत आये, इत आई सुमती गोरी ॥१॥

लोक लाज कुलकाणि गमाई, ज्ञान गुलाल भरी झोरी।

समकित केसर रंग बनायो, चारित्रकी पिकि छोरी ॥२॥

गावत अजपा गान मनोहर, अनहद झरसौं वरस्योरी।

देखन आये बुधजन भीगे, निरख्यौ ख्याल अनोखारी ॥३॥

(१०) छत्रपति

छत्रपति अथवा छत्रदास १९-२० वीं शताब्दीके कवि थे। ये आवांगढ़के निवासी थे।

(ख) अष्टसहस्री

यह आप्तमीमांसाकी द्वितीय टीका है। इसमें अष्टशती सहित देवागमकी कारिकाओं और उनके प्रत्येक पद-वाक्योंका सुबोध; प्रौढ़ और विस्तृत व्याख्यान किया गया है। विद्यानन्दने अपनी सूक्ष्म प्रतिभासे व्याख्यानके अलावा उन-उन सन्दर्भोंमें कितना ही नया विचार और विस्तृत चर्चाएँ भी इसमें प्रस्तुत की हैं। टीकाके महत्त्वकी घोषणा करते हुए विद्यानन्दने लिखा है कि 'हजार शास्त्रोंको सुननेकी अपेक्षा केवल इस अष्टसहस्रीको सुन लीजिए, उसीसे ग्वसमय और परसमयका बोध हो जायगा।' विद्यानन्दका यह लिखना अतिशयोक्ति या गर्वोक्ति नहीं है, क्योंकि वास्तवमें उनके इस कथनमें अष्टसहस्री स्वयं साक्षी है। देवागमकी तरह इसमें भी दश परिच्छेद हैं और प्रत्येक परिच्छेदका आरम्भ तथा समाप्ति एक-एक सुन्दर पद्य द्वारा की गई है। इस पर भी दो टीकाएँ पाई जाती हैं। एक लघु समन्तभद्र (वि. की १३ वीं शती)की अष्टसहस्री विषमपदतात्पर्य, टीका और दूसरी श्री यशोविजय (वि. की १७ वीं शती)की अष्टसहस्री तात्पर्य विवरण।

(ग) देवागमवृत्ति

यह आप्तमीमांसा पर लिखी गई तीसरी टीका है। इसके रचयिता आचार्य वसुनन्दि हैं। वसुनन्दिने आप्तमीमांसाकी कारिकाओं और उनके पद-वाक्योंका इसमें सामान्य अर्थ तथा भावार्थ दिया है। विद्यानन्दकी तरह विस्तृत व्याख्यान एवं नयी चर्चाएँ इसमें नहीं दी हैं। फिर भी समन्तभद्रके हार्दिको व्यक्त करनेका प्रयत्न किया गया है।

(घ) देवागमवचनिका

पण्डित जयचन्द्रजीने पूर्ववर्ती संस्कृत-टीकाओंके आधारसे इसमें आप्तमीमांसाके अर्थ तथा भावार्थको ढूंढारी हिन्दीमें प्रस्तुत किया है। जो संस्कृत कम जानते हैं और जैनन्यायमें विशेष रुचि रखते हैं उनके लिए यह हिन्दी वचनिका उपयोगी है।

२. युक्त्यनुशासन

आचार्य समन्तभद्रकी दूसरी महत्त्वपूर्ण रचना युक्त्यनुशासन है ! आप्तमीमांसामें वीर-जिनकी मीमांसा करनेके उपरान्त प्रस्तुत कृतिमें समन्तभद्रने उनकी स्तुति की है। जब वीर-जिन आचार्यकी परीक्षा-कसौटी पर खरे उतरे और उनमें उन्होंने 'महानता' (आप्रता) के गुण पाये तो उनके स्तवनस्वरूप उन्होंने इस युक्त्यनुशासनकी रचना की है। ६४ कारिकाओं द्वारा आचार्यने म्याद्वाददर्शन क्या है? इसे युक्ति तथा प्रमाणों द्वारा सिद्ध करके उस उपदेशक वीर-जिनमें अपनी श्रद्धा एवं भक्तिको स्थिर किया है। स्तोत्र बड़ा सुन्दर, प्रौढ़ और गम्भीर है। इस पर आ. विद्यानन्दकी मध्यम परिमाणवाली टीका है, इसका नाम 'युक्त्यनुशासनार्थकार' है।

पं. जुगलकिशोरजी मुख्तारने मूल ग्रन्थको उसके हिन्दी अनुवाद तथा परिचयके साथ प्रस्तुत करके सर्वसाधारणके लिए इसे सुगम बना दिया है।

३. स्वयम्भूस्तोत्र

यह आचार्यकी महत्त्वपूर्ण तीसरी रचना है। इसमें आदि जिन श्री ऋषभदेवसे लेकर अन्तिम तीर्थंकर महावीर पर्यन्त चतुर्विंशति तीर्थंकरोंका बड़ा ही हृदयग्राही और तत्त्वज्ञानपूर्ण स्तवन किया है। इसमें कुल पद्य-संख्या १४३ है। एक-एक पद्य इतना गम्भीर, जटिल और प्रौढ़ है कि एक-एक स्वतंत्र ग्रन्थका वह विषय बन सकता है। इस पर आचार्य प्रभाचन्द्रकी एक संस्कृत-टीका उपलब्ध है जो मध्यम परिमाण तथा साधारण है।

४. रत्नकरण्डकश्रावकाचार

यह श्रावकाचार पर लिखा गया आचार्यका चौथा ग्रन्थ है। उपलब्ध श्रावकाचारोंमें यह सबसे प्राचीन प्रधान उत्तम और सुप्रसिद्ध ग्रन्थ है। बादिराज मृगिने (पार्श्वनाथचरितश्लोक १७में) इसे 'अक्षय्यमुखावह' और प्रभाचन्द्रने 'अखिलसागरमार्गको प्रकाशित करनेवाला सूर्य' लिखा है। इस पर भी प्रभाचन्द्रकी संस्कृत-टीका है, जो ग्रन्थके हार्दको सामान्य रूपसे स्पष्ट करती है। हिन्दीमें भी इस पर अनेक व्याख्याएँ लिखी गई हैं।

५. जिनस्तुतिशतक

यह समन्तभद्रकी उपलब्ध पांचवीं रचना है। इसे 'स्तुतिविद्या' और 'जिनशतकालंकार' भी कहते हैं। यह भक्तिपूर्ण उच्चकोटिकी रचना है। यह बहुत दुरूह और दुर्गम है। बिना संस्कृत-टीकाकी सहायताके इसके हार्दको समझ सकना सम्भव नहीं है। इसके पद्योंकी संख्या ११६ है और उन पर एक संस्कृत-टीका उपलब्ध है। संस्कृत-टीका श्री नरसिंह भट्टकी है। ग्रन्थमें भक्ति और आध्यात्मिक तत्त्व गूँथ भरा हुआ है।

ये पाँचों कृतियाँ जैन वाङ्मयकी अद्वितीय निधि हैं। इनमें आदिकी तीन रचनाएँ जैनन्याय चौथी श्रावकाचार और पाँचवीं भक्ति विषय पर हैं।

भट्ट अकलङ्कदेवका अमर वाङ्मय

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया, न्यायाचार्य, एम. ए., प्राध्यापक हिन्दू वि. वि., वाराणसी
अकलङ्कदेवका व्यक्तित्व और कृतित्व

तार्किकचूडामणि भट्ट अकलङ्कदेव (वि. की ७ वीं शती) वि. जैन परम्पराके प्रमुख एवं महान् आचार्य हैं। जैन दर्शनमें इनका बड़ी महनीय स्थान है जो न्यायदर्शनमें न्यायवार्तिककार उद्योतकर, मीमांसादर्शनमें मीमांसा श्लोकवार्तिककार कुमारिल भट्ट और बौद्धदर्शनमें प्रमाणवार्तिकादिकर धर्मकीर्तिका है। जैन परम्परामें ये 'जैन न्यायके प्रस्थापक' के रूपमें स्मृत

२. अष्टशती

इसका परिचय इसी ग्रन्थमें 'स्वामी समन्तभद्रकी महत्त्वपूर्ण कृतियाँ' शीर्षक लेखमें दिया जा चुका है।

३. प्रमाणसंग्रह सन्निवृत्ति

इसमें प्रमाणों-युक्तियोंका संग्रह होनेसे इसे प्रमाणसंग्रह कहा गया है। इसकी भाषा और विषय दोनों अत्यन्त जटिल तथा दुरूह हैं। अकलङ्ककी दार्शनिक कृतियोंमें यही ग्रन्थ सबसे अधिक प्रमेयबहुल है। इसमें ९ प्रस्ताव और ८७१/२ कारिकाएँ हैं। सबमें प्रत्यक्ष तथा उनके उपभेदोंका निरूपण किया गया है। सहचर, उत्तरचर, पूर्वचर आदि हेतुओंका भी बिलकुल नया चिन्तन किया गया है। इस पर स्वयं अकलङ्ककी स्वोपज्ञ विवृति है और रविभद्रोपजीवी अनन्तवीर्यकी विस्तृत टीका है, जिसका नाम प्रमाणसंग्रहभाष्य अथवा प्रमाण-संग्रहालंकार है। परन्तु यह टीका उपलब्ध नहीं है।

४. सिद्धिविनिश्चय सन्निवृत्ति

इसमें १२ प्रस्ताव हैं और उन सबमें प्रमाण, नय और निक्षेपका विवेचन है। वे १२ प्रस्ताव इस प्रकार हैं—

१ प्रत्यक्षसिद्धि, २ सविकल्पकसिद्धि, ३ प्रमाणान्तरसिद्धि ४ जीवसिद्धि, ५ जल्पसिद्धि, ६ हेतुलक्षणसिद्धि, ७ शास्त्रसिद्धि, ८ सर्वज्ञसिद्धि, ९ शब्दसिद्धि, १० अर्थनयसिद्धि ११ शब्दनयसिद्धि और १२ निक्षेपसिद्धि। इन प्रस्तावोंमें विषय-वर्णन उनके नामोंसे ही विदिन हो जाता है। इसमें प्रत्यक्षादिकोंकी सिद्धि होनेसे इसका नाम 'सिद्धिविनिश्चय' रखा गया है। इस पर रविभद्रोपजीवी अनन्तवीर्यद्वारा विशाल टीका लिखी गई है। अकलङ्कदेवके पदवाक्यादि कितने दुरूह और अर्थगर्भ होते हैं इसका अनुभव उनके सभी टीकाकारोंने किया है। अनन्तवीर्य लिखते हैं कि अनन्तवीर्य होकर भी मैं अकलङ्कदेवके पदोंका व्यक्त अर्थ जाननेमें असमर्थ हूँ। प्रभाचन्द्र अकलङ्कदेवकी सरणिको पुण्योदयका फल मानते हुए अनन्तवीर्यके कथन द्वारा उसका निरन्तर अभ्यास करने पर समझ पाते तथा विवेचन कर पाते हैं। सिद्धिविनिश्चय ऐसा ही जटिल ग्रन्थ है।

५. न्यायविनिश्चय सन्निवृत्ति

इसमें तीन प्रस्ताव हैं और तीनों प्रस्तावोंकी मिलाकर कुल ४८० कारिकाएँ हैं। पहला प्रत्यक्ष प्रस्ताव है, जिसमें दर्शनान्तरीय प्रत्यक्षलक्षणोंकी आलोचनाके साथ जैन सम्मत प्रत्यक्ष लक्षणका निरूपण किया गया है और प्रासङ्गिक कतिपय दूसरे विषयोंका भी विवेचन किया गया है। दूसरे अनुमान प्रस्तावमें अनुमानका लक्षण, साधन, साध्य, साधनाभास, साध्यभास आदि अनुमानके अंगोंका विवेचन है और तीसरे प्रस्तावमें प्रवचन (आगम)का स्वरूप

आदिका विशिष्ट निश्चय किया गया है। इस तरह इस न्यायविनिश्चयमें जैन न्यायकी रूपरेखा बांधकर उसकी प्रस्थापना की गई है। यह ग्रन्थ भी अकलंकदेवके दूसरे ग्रन्थोंकी तरह दुर्बोध और गम्भीर है। इस पर भी अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति होनेकी संभावना की जाती है, पर वर्तमानमें वह उपलब्ध नहीं है। न्यायविनिश्चयकी मूल कारिकाओंपर स्याद्वाद विद्यापति आ. वादिराज की विस्तृत टीका है, जिसका नाम न्यायविनिश्चय विवरण अथवा न्यायविनिश्चयालंकार है। वादिराजने इसमें मूल कारिकाओंके प्रत्येक पदका विशद और विस्तृत व्याख्यान किया है। वृत्तिपर उनका व्याख्यान नहीं है, इसीसे सम्भवतः वह चिन्तन अनुशीलनमें छूट जानेसे आज उपलब्ध नहीं है।

६ लघीयस्त्रय सविवृति

इस ग्रन्थमें तीन प्रवेश हैं और प्रवेशका अर्थ प्रकरण लिया गया है। इस लिए इसमें तीन प्रकरण होनेसे इसे लघीयस्त्रय (लघु तीन प्रकरणोंका समुच्चय) कहा जाता है। वे तीन प्रवेश इस प्रकार हैं १ प्रमाणप्रवेश, २ जयप्रवेश और ३ प्रवचनप्रवेश। प्रवचनप्रवेशमें चार परिच्छेद हैं— १ प्रत्यक्ष परिच्छेद, २ विषय परिच्छेद, ३ परोक्ष परिच्छेद और ४ आगम परिच्छेद। इन चार परिच्छेदोंके साथ नयप्रवेश और प्रवचनप्रवेशको एक-एक परिच्छेद मानकर कुल छह परिच्छेदों पर अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति उपलब्ध है। हाँ, लघीयस्त्रयके व्याख्याकार आ. प्रभाचन्द्रने प्रवचनप्रवेशके भी दो परिच्छेद करके कुल सात परिच्छेदोंपर अपनी 'न्यायकुमुदचन्द्र' टीका लिखी है। प्रवचनप्रवेशमें जहाँ तक प्रमाण तथा नय का वर्णन है वहाँ तक प्रभाचन्द्रने छठवाँ परिच्छेद और निक्षेपके वर्णनको सातवाँ परिच्छेद माना है। इस पूरे प्रकरण ग्रन्थमें कुल कारिकाओंकी संख्या ७८ है। इन पर अकलंकदेवकी स्वोपज्ञ विवृति है, जो कारिकाओंका व्याख्यान न होकर कितने ही नये विषयोंकी वह संसूचिका है। आ० प्रभाचन्द्रकी इस पर लघीयस्त्रयालंकार अथवा 'न्यायकुमुदचन्द्र' नामकी अति विस्तृत प्रमेयबहुल व्याख्या है जो माणिकचन्द्र ग्रन्थमालासे प्रकाशित हो चुकी है। इस लघीयस्त्रय पर आ० अभयचन्द्रकी भी लघीयस्त्रयतात्पर्यवृत्ति (स्याद्वादभूषण) नामकी एक लघु किन्तु विशद और प्राञ्जल व्याख्या उपलब्ध है। यह भी माणिकचन्द्र ग्रन्थमालासे कई वर्ष पूर्व प्रकट हो चुकी है। इस ग्रन्थके विषयका निरूपण, प्रवेशों तथा परिच्छेदोंके नामसे ही अवगत हो जाता है।

ये प्रायः सभी कृतियाँ दार्शनिक एवं न्यायविषयक हैं। और तत्त्वार्थवार्तिक भाष्यको छोड़कर सभी गूढ़ एवं दुरवगाह हैं। अनन्तवीर्यादि टीकाकारोंने इनके पदोंकी व्याख्या करनेमें अपनेको असमर्थ बतलाया है। वस्तुतः अकलंकका सगम बाह्यमय दुर्गम और दुर्बोध है। यही उसकी अमरता, विद्वद्प्राप्तता और असाधारणता है।

आचार्य विद्यानन्द और उनकी जैनदर्शनको अपूर्व देने

श्री पं. दरबारीलालजी कोठिया न्यायाचार्य, एम. ए., प्राध्यापक जैनदर्शन
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी

जैन दार्शनिकोंमें आचार्य विद्यानन्दका मूर्धन्य स्थान है। जैनदर्शनको उनकी अभूतपूर्व देने है। प्रस्तुत निबन्धद्वारा हम उसीके सम्बन्धमें कुछ प्रकाश डालेंगे।

आचार्य विद्यानन्द

आचार्य विद्यानन्द और उनके ग्रन्थ-वाक्योंका अपने ग्रन्थोंमें उद्धरणदिरूपसे उल्लेख करनेवाले उत्तरवर्ती ग्रन्थकारोंके समुल्लेखों तथा विद्यानन्दकी स्वयंकी रचनाओं परसे जो उनका संक्षिप्त किन्तु अत्यन्त प्रामाणिक परिचय उपलब्ध होता है और जिसे हम अन्यत्र दे चुके हैं उसपरसे विदित है कि विद्यानन्द दो गंगवंशी राजाओं-शिवमार द्वितीय (ई. ८१०) और उसके उत्तराधिकारी राचमल्ल सत्यवाक्य प्रथम (ई. ८१६)के समकालीन विद्वान् हैं तथा उनका कार्यक्षेत्र मुख्यतया इन्हीं गंगराजाओंका राज्य मैसूर प्रान्तका वह बहुभाग था, जिसे 'गंगवाडि' प्रदेश कहा जाता था। यह राज्य लगभग ईसाकी चौथी शताब्दीसे ग्यारहवीं शताब्दी तक रहा और आठवीं शतीमें श्रीपुरुष (शिवमार द्वितीयके पूर्वाधिकारी)के राज्य-कालमें वह चरम उन्नतिको प्राप्त था। शिलालेखों तथा दानपत्रोंसे ज्ञात होता है कि इस राज्यके साथ जैन-धर्मका घनिष्ठ सम्बन्ध रहा है। जैनाचार्य सिंहनन्दिने, कहते हैं इसकी स्थापनामें भारी सहायता की थी और आचार्य पूज्यपाद-देवनन्दि इसी राज्यके गंग-नरेश दुर्विनीत (लगभग ई. ५००)के राजगुरु थे। अतः आश्चर्य नहीं कि ऐसे जिनशासन और जैनाचार्यभक्त राज्यमें विद्यानन्दने षडु वास किया हो और वहाँ रह कर अपने बहु-समय-साध्य विशाल तार्किक ग्रन्थोंका प्रणयन किया हो। कार्यक्षेत्रकी तरह यही प्रदेश उनकी जन्मभूमि भी रहा हो तो कोई असम्भव नहीं है, क्योंकि अपनी ग्रन्थ प्रशस्तियोंमें उल्लिखित इस प्रदेशके राजाओंकी उन्होंने खूब प्रशंसा एवं यशोगान किया है। इन्हीं तथा दूसरे अन्य प्रमाणोंसे विद्यानन्दका समय इन्हीं राजाओंका काल स्पष्ट ज्ञात होता है। अर्थात् विद्यानन्द ई. ७७५से ई. ८४० के विद्वान् हैं।

विद्यानन्दके विशाल पाण्डित्य, सूक्ष्म प्रज्ञा, विलक्षण प्रतिभा, गम्भीर विचारणा, अद्भुत अध्ययनशीलता, अपूर्व तर्कणा आदिके सुन्दर और आश्चर्यजनक उदाहरण उनकी रचनाओंमें पद-पदपर मिलते हैं। उनके ग्रन्थोंमें प्रचुर व्याकरणके सिद्धिप्रयोग, अनूठी पद्यात्मक काव्य-रचना, तर्कगर्भा वादचर्चा, प्रमाणपूर्ण सैद्धान्तिक विवेचन और हृदयस्पर्शी जिनशासनभक्ति उन्हें निःसन्देह उत्कृष्ट वैद्याकरण, श्रेष्ठकवि, अद्वितीय वादी, महान् सैद्धान्ती और सच्चा जिनशासन भक्त सिद्ध करनेमें युक्त सार्वभौमिक हैं। अतः विद्यानन्द जैसा सर्वतोमुखी प्रतिभावान्